VÁMOS MAGDA

RESID EFENDI

Lilium Aurum

Vámbéry Ármin

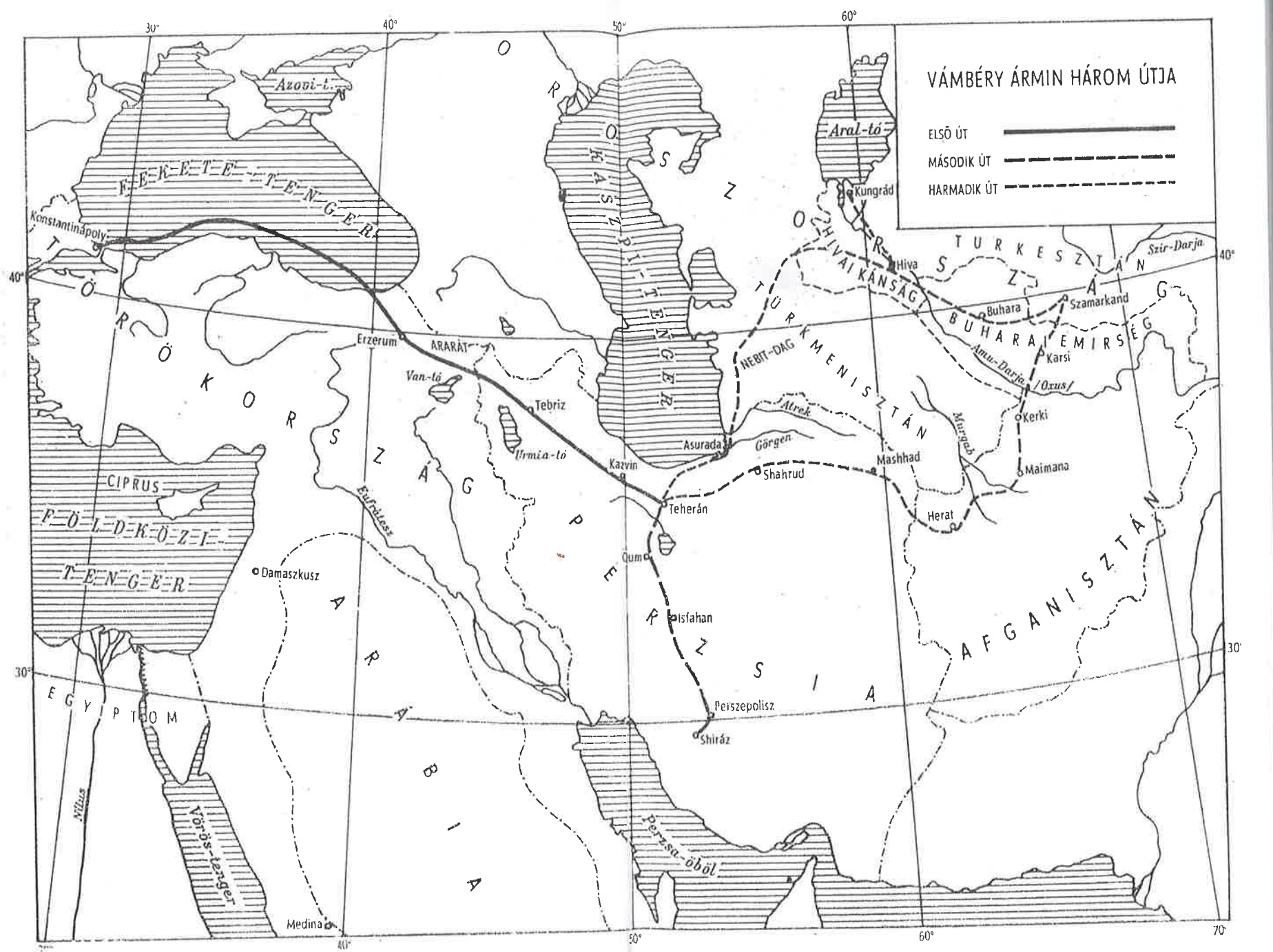
VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Azovi-t.
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
ORHASZ-TÓ
ORHASZ-TENGER
Aral-tó
Kungrád
Hiva
HIVAI KÁNSÁG
TURKESZTÁN
Szir-Darja
Szamarkand
Buhara
BUHARAI EMIRSÉG
Karsi
Amu-Darja /Oxus/
Kerki
Maimana
Mashhad
Herat
Murgab
TÜRKMENISZTÁN
NEBIT-DAG
Atrek
Görgen
Asurada
Shahrud
Erzerum
ARARÁT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kazvin
Teherán
Qum
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
PERZSIA
Perzsa-öböl
AFGANISZTÁN
Eufrátesz
Damaszkusz
ARÁBIA
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
EGYIPTOM
Nílus
Vörös-tenger
Medina
30°
40°
50°
60°
70°

Vámbéry Könyvek

Lilium Aurum spol. s r.o.
Kukučínova 459
929 01 Dunajská Streda

Vámos Magda

RESID EFENDI

Vámbéry Ármin élete

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2001

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma, a Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma Határon Túli Magyarok Főosztálya és Dunaszerdahely városa támogatta

© Vámos Magda jogutódja, 2001
© Lilium Aurum, 2001
ISBN 80-8062-043-1

A születésnapok könyve

Sir Henry Ponsonby, Viktória angol királynő főudvarmestere belépett a windsori várkastély egyik vendéglakosztályának ajtaján. Kezében vaskos könyvet tartott.

Az alig fél órája érkezett vendég az egyik kitárt ablakszárnynál állt. Még kockás útiruháját sem vetette le, hogy átöltözködjék a vacsorához. A kora május zsenge zöld színeiben tündöklő kert látványa szegezhette ily sokáig egy helybe. A szilfák határolta Hosszú Sétány meg a lankás tájhoz simuló tölgyerdő az út végénél. Talán ide látszik annak a roppant vén tölgynek a koronája is – gondolhatta a vendég –, amely alatt Falstaff-fal járatták bolondját a windsori víg nők. Messziről, a park déli részét lezárva, egy szép tó vize csillogott a délutáni napfényben.

A vendég kicsit bosszankodott. Ettől a látványtól fosztja most meg a belépő Sir Henry! Persze, persze, igazán ki-

fogástalan gentleman, mi más is lehetne, de udvariaskodni egy udvarmesterrel különösen unalmas. Bosszankodásnak azonban nyoma sem látszott a vendégen. Elég erősen sántítva jött előbbre a szoba közepe felé. A botját ott hagyta az imént az egyik szék karfáján.

– Sir Henry, igazán kedves öntől, hogy megnézi, jól találom-e itt magam. Bocsánat, hogy még nem öltöztem át. De van rá bőven időm, ha jól értettem az előbb, amikor felkísért. – Enyhe tétovaság bujkált Ponsonbyra vetett tekintetében. Nem bánta, ha ezzel elárulja, tűnődik azon, hogy minek is köszönheti a főudvarmester ismételt látogatását.

Ponsonby letette az asztalra a vaskos könyvet. Tábláit ezüstkapocs fogta egybe, az aranyozott cirádák közül kivillant borítótábláján a cím: Royal Birthday Book – a királyi udvar könyve a születésnapokról.

– Vámbéry professzor – szólt Sir Henry – , Windsorban az a szokás, hogy őfelsége mindegyik vendége beírja ide a nevét s születésének évét meg napját. Én aztán feljegyzem azt is, hogy meddig maradt itt. Ha kedve lenne néhány aláírást megtekinteni, úgy hiszem, érdekes névsorra bukkanna. Nemcsak koronás fők autogramjára gondolok. Nagy írók, művészek, tudósok egész serege... valóságos tejút van itt, száz meg száz csillaggal. Sok személyes ismerősét is megtalálhatja közöttük.

Vámbéry nem nyúlt a könyv után. Hallgatott. Ponsonby félig lehunyt szemhéja alól sandított a windsori kastély alacsony növésű vendégére. Annak kopaszodó feje búbját még az útisapka takarta ugyan, de ápolt szakállának deresedése rögtön szembeötlött. A professzor most ezt a szakállt simogatta, és még mindig nem szólt.

– Segíthetek valamiben? – kérdezte Sir Henry. – Valami zavar van?

– Uram, a dolog kissé szokatlan. Európában jöttem a világra, ám mégsem tudom határozottan, hogy mikor születtem. Ez most kényelmetlen, mert nem szeretnék valótlanságot írni ebbe a szép könyvbe. Minékünk, mármint annak a felekezetnek, amelyhez szüleim is tartoztak, nem volt kötelező anyakönyveket vezetni. Különben is borzalmas járvány dúlt akkoriban Magyarországon. Kevéssel születésem után apámat ugyancsak elragadta a kolera. Anyám pedig, noha egyébként igazán kiváló teremtés volt, világéletében írástudatlan maradt. A fiatalon elszenvedett csapások sorozata: a járvány iszonyata, apám elvesztése meg a nyakába zúdult temérdek baj és gond annyira megzavarta, hogy később sem tudta nekem megmondani, melyik évben születtem. Csupán arra emlékezett, hogy József napján láttam meg a napvilágot. Valami búcsút kellett volna tartani aznap, de elmaradt a kolera miatt.

– Kedves professzor, ez a történet, ha talán szokatlan is, nem ad semmiféle szégyenkezésre okot. Őfelsége sokkal többre tartja vendégeinek érdemeit és munkásságukat a származásuknál. De hát feltételezem, hogy van valamilyen dátum, amit általában feltüntet születése évéül a szükséges iratokon. Jegyezze be ide ugyanazt.

Vámbéry Ármin beírta a királyi vendégkönyvbe a nevét, és hozzáfűzte: „Született Szentgyörgyön (Magyarország), 1832. március 19-én."

Vámbérynak, a nagy utazónak, politikus szakembernek, híres közírónak és nyelvtudornak a dédapja telepedett meg Magyarországon. A dédapa a észak-bajorországi Bamberg városából vándorolt délre, Pozsony közelébe. A fia már itt született, és amikor II. József elrendelte, hogy a birodalma területén élő zsidók is kötelesek vezetéknevet felvenni, a fiú apjának szülővárosát választotta nevéül. Így lett Bamberger, ami magyarul egyszerűen annyit jelent: bambergi. Kétnemzedéknyi idő alatt a változatlanul német ajkú Bambergerek kiejtésében nevüknek kezdőhangja v-re lágyult, és már Wambergereknek írták be magukat, ha éppen elkerülhetetlen szükség volt

valamilyen hivatalos írásra. A maguk szűkebb világában, mit sem törődve II. Józseffel, változatlanul mellőzték a vezetéknevet, s tovább hódoltak annak az ősi szokásnak, hogy az azonos nevű gyermekeket apjuk nevével különböztették meg, ilyenformán: Jakab fia Mózes, Izsák fia Mózes és így tovább.

Vámbéry Ármint tehát hivatalosan Wambergernek hívták, de mivel a születéséről épp hogy hivatalosan nem vettek sehol tudomást, meglehet, közelebb jár az igazsághoz, aki azt mondja, papíron egyáltalán meg se született. Ez viszont ugyanúgy nem zavarta őt sem, aminthogy a városszéli rozzant bérlakásuk szomszédságában sátrat vert kóbor cigányok sem törődtek az ilyesmivel. Első emlékei közé sorolhatta, hogy nagyon tetszettek neki ezek a cigányok, akik csikorgó hidegben is a szabad ég alatt tanyáztak, s ha reggelente útra keltek, purdéikat a lovuk két oldalán függő párnahalomba dugdosták. A Wamberger fiúcska puszta földre vetett szalmán aludt a nővérével. Vánkosuk sem volt. A pici cigánygyerekek párnái valóságos fényűzésnek látszottak ehhez képest.

Ezek az első emlékek már nem a Pozsony vármegyében levő Szentgyörgy városkához fűződtek, hanem Dunaszerdahelyhez, amelyet Vámbéry mindvégig fogadott szülőhelyének vallott.

Huszonkét évesen elözvegyült, morvaországi származású édesanyja az apa elvesztése után hamarosan második házasságot kötött egy jószívű, de merőben élhetetlen fiatalemberrel, és a család így került Dunaszerdahelyre. Kocsmájuk rövid idő alatt tönkrement, a csaplárosságot fel kellett váltani egy sokkal nyomorúságosabb kenyérkeresettel. Piócák begyűjtéséből tengődtek. Akkortájt a piócát még csodatévő gyógyszernek tartották az emberek. Doktoraik a legkülönbözőbb nyavalyákra rendelték ezt a természetes vércsapolást. A piócákat az összegyűjtésükkel foglalkozó családnak nagyság szerint kellet szétválogatnia.

Hosszú vászonzacskókban tartották, és az előírásoknak megfelelően minden huszonnégy órában kétszer megfürösztötték őket. A piócamosdatás a gyerekek feladata volt. Undok munkájukkal szemben érzett utálkozásukat még tetézte, hogy a piócák éjnek idején olykor-olykor kiszabadultak foszladozó vászonzacskóikból, szertemászkáltak a szobában, s a földön alvó gyerekek bőrébe akaszkodva szívni kezdték a vérüket.

Vérnek nem voltak bővében, mert sokat éheztek. Főként az idő tájt, amikor már a piócaüzlet is mind roszszabbul hozott a konyhára. Szaporodott a haladó orvosok száma, akik ellenezték ezt az ősi, vérszopó gyógymódot. A család pedig növekedett. Anyja második házasságából három féltestvére született Vámbérynak.

Jókedvét ínség, éhezés, de még betegség sem törte meg. Fekete szeme vidáman ragyogott, arcát pirosra csípte a levegő, mert tavasztól őszig a szabadban aludt az udvaron, az eresz alatt. Mély álmából egy-egy zivatar is csak akkor ébresztette fel, amikor már csuromvizes volt. Nem emlékezett rá, hogy valaha is meghűlt volna. Makkegészségesnek érezte magát, pedig hároméves korára nyomorék lett. Mindinkább nehezére esett a járás, előbb csak sántikált, utóbb már erősen sántított, és mankóra szorult. De a mankót bal hóna alá kapva, megszokta, hogy fürgén jusson előre. Neki legalábbis fürgének tűnt fel a járása, és ha játszótársai gyorsabban futottak nála, eleredt a könnye.

Az édesanyja ezt észrevette néha. Vigasztalgatta béna és legkedvesebb gyermekét:

– Tovább érsz te, fiam, valamennyi pajtásodnál, legyél csak kitartó, és tűrj békén!

A vigaszban maga sem hitt. Feneketlen szegénységük ellenében is megpróbálkozott a legkülönbözőbb csodadoktorokkal, csak arra nem gondolt, hogy egy valódi doktorhoz forduljon. A béna kisfiút a kuruzslók egynémely alkalommal olyan erőszakos kúráknak vetették

alá, hogy kínjában elájult, de a lába nem gyógyult meg.*

Dunaszerdahely lakosságának többsége ortodox zsidó volt. A legtöbb szülő úgy vélekedett, teljesen elegendő, ha a felekezeti iskolában megtanítják fiát a héber betűvetésre meg olvasásra, hogy megismerkedhessék Mózes öt könyvével és a próféták könyveivel. Nyolcéves koráig a kis Wamberger fiú szintén ilyen iskolába járt, de édesanyja kívánságára elsajátította a gót betűs német ábécé fortélyait is. Páratlan emlékezőtehetsége már iskolai pályafutása elején csodagyermekké léptette elő. Ízlése ugyancsak koraérett volt. A szentírásból Ézsaiás és Jeremiás prófétát szerette a legjobban, s hosszú részeket tudott könyveikből kívülről felmondani. Tanítói elkapatták. Rászokott a többiek bámulatának édes ízére. Szereplési kedvét csupán édesanyja hűtötte le imitt-amott. De ez a lehűtés is bizsergetően sarkallta, mert így hangzott:

– Nem vagy még semmi sem, nem tudsz még semmit. Vésd eszedbe, az én első uram fiának a legkülönbnek kell lennie minden más gyermek között!

A kolerajárványnak áldozatul esett első férje iránt érzett szerelem a józan értelmű, derék asszonyt olyan lépésre bírta, amely a dunaszerdahelyi ortodox hitsorsosai szemében már-már megbocsáthatatlan vakmerőségnek számított. A Talmud–Tóra iskolából átíratta a fiát a református elemibe. Kis híja volt, hogy pellengérre nem állították ezért.

Mert a felvilágosultság korának és az iparosodására meg a tudományára büszke XIX. századnak a szele a

* Noha egykorú orvosi feljegyzések nem állnak rendelkezésre, majdnem bizonyosra vehető, hogy Vámbéry sántaságának oka csípőízületi ficam volt. A fejlődési rendellenesség következtében fellépő baj orvoslásának módját a múlt század utolsó negyedéig egyáltalán nem ismerték. A csípőízületi ficam helyreillesztését először Lorenz bécsi sebész végezte, 1885-ben. Így tehát Vámbéryn akkor sem lehetett volna segíteni, ha édesanyja nem kuruzslókhoz viszi, hanem igazi orvosokhoz.

dunaszerdahelyieket még csak meg sem érintette. Vakbuzgó, hamisítatlan középkorban éltek. Annak minden szertelenségével.

A zsinagóga kapuján egy lelakatolható vaskarika lógott láncon. Az olyan zsidóknak, akik vétséget követtek el a óhitű vallás szertartási parancsai ellen, egy álló napra ebbe a karikába csukták a nyakát. A vétkest szabad, mi több, illendő volt leköpnie minden arra járó hittestvérnek. A Wamberger gyerek édesanyját ez a veszély környékezte, amikor keresztyén iskolába íratta át a fiát. Nagy lépés volt ez a fiatal lélek felszabadulásának útján. Addig – ahogy ő maga írta jó két emberöltő múltán a visszaemlékezéseiben – a rituális szőrszálhasogatásnak és szomorú babonahitnek útvesztőjében élte gyermekéveit. Most egyszerre kitágult körülötte a világ.

Senki sem érezhette meg előre, hogy korai jártassága az üres szalmacséplés, az évezredekre visszanyúló és a múló idővel elavuló aprólékos parancsok és babonás félelmek hiábavaló tudományában mégis mily nagy előnyére szolgál élete későbbi fordulóin. Amikor először hagyta el a gettót, amelyet akkor már nem is kerítettek körül valóságos falak vagy palánkok, hanem csak a benne élők önkéntes szándéka választotta el a külvilágtól, az alig kilencéves gyermek elálmélkodva érezte, hagy addigi rettegéseinek terhe lassan lehullik róla. Régebben majdhogynem az álláig húzta le sapkáját, olyan iszonyú volt még a gondolata is annak, hogy véletlenül födetlenül maradhatna a feje, amit halálos bűnnek tartottak környezetében. S amikor megesett vele egyszer, hogy keresztény gyermekek merő csúfondárosságból erőszakkal letépték fejéről a sapkáját, minden ízében reszketni kezdett, mintha máris maga előtt látná a gyehenna lángjait. Noha általában üresen korgott a gyomra, inkább éhen veszett volna, semhogy egyetlen falatot is elfogadjon nem kóser módra készített ételből. Most pedig a református iskolában részt vett a hittanórákon, egyszerűen azért,

mert a tanítók nem engedték csellengeni közben a növendéknyáj kereszteletlen bárányát.

Ez a bárányka kivételesen értelmes volt. Az a látszólag jelentéktelen dolog, hogy hirtelen belecsöppent egy más vallású hitoktató bibliamagyarázatainak sűrűjébe, egész életére döntő lökést adott. Hamar rájött két kézenfekvő igazságra. Az egyiket úgy fogalmazta meg, ahogy számtalanszor megütötte már a fülét: „Minden cigány a maga lovát dicséri." A másikra nemigen talált még gyermekagyában szavakat, de mind világosabban derengett előtte. A bibliai textusokat lépten-nyomon idéző református meg a zsidó vallás között egyáltalán nincs akkora különbség, hogy bármiképpen indokolni lehetne azt a rengeteg gyűlölséget, ami a felekezeteket egymás ellen feszíti. Akkor hát ez a gyűlölség nem magától terem, hanem szítják. Ugyan kik? Nyilván azok, akiknek hasznuk van belőle. Ennél tovább nem ment. Még magában sem mondta ki akkoriban, hogy némelykor azok vélik a legtöbb hasznot húzni az ilyesmiből, akiknek a vallás nem csupán hitet, hanem kenyeret is ad. De egyre jobban elidegenedett mindenféle fanatizmustól, és kezdte szívből meggyűlölni a gyűlöletet.

Az első ezüsthúszast tízéves korában kereste. Komoly pénz volt ez akkor, s ő egy neves jogtudós és történetíró nagyúrtól kapta ajándékba. Az osztályvizsgán elszavalt latin vers jutalmául. Deákul még nem tanultak, az olvasókönyv végén csak azért voltak latin versek, hogy a különösen becsvágyó gyerekek megbarátkozzanak a középiskola nyelvével. A büszkeségtől dagadozó tanító biztatására az iskola dísze, a kis Wamberger ugyanazt a verset elmondta szép rendben a visszájáról is, az utolsó sortól az elsőig. Az előkelő vendégnek roppantul tetszett a bravúr:

– No, fiam, ha zenét komponálnál, olyan rákfúgákat, akarom mondani, tükörfúgákat csinálnál, hogy csak még! Hát így tanulj továbbra is!

A gyerek az úriember első mondatából egy kukkot sem értett. Rák! Pont elege van a piócákból is. Még hogy rák! Az egészből csupán az ezüsthúszast értette. De azt nagyon.

A család nyomorúsága akkorra érte el a netovábbját. A béna kisfiúnak alig tizenkét esztendős testvérnénje kénytelen volt cselédként elszegődni. Attól fogva életútjaik teljesen szétváltak. Ő maga, a tízéves fiú, szintén önálló kenyérkeresetre szorult, hogy valamiképpen fedezze iskoláztatását és megszerezze a legszűkösebbet. Inasnak fogadta fel egy szegény szabó, egyben pedig hébernyelvoktatónak is a fia mellé.

A tű, cérna meg a gyűszű sehogy sem állt a kezében, és az öltögetés művészetében nem sokra vitte. Egy év múltán a Dunaszerdahelytől kétórányira fekvő Nyék község kocsmárosának fia mellett kapott házitanítói állást, de egyúttal az egész család mindenes cselédjévé is tették. Így kuporgatta össze hat hónap alatt azt a nyolc forintot, amellyel már elindulhatott szülővárosába, Szentgyörgyre, hogy felvétesse magát az ottani piarista gimnázium első osztályába*. Addigra betöltötte a tizenharmadik évét.

Édesanyja elkísérte. Az országúton felkéredzkedtek egy gabonás szekérre, amely a pozsonyi hetivásárra tartott. A szép Duna menti városban anya és fia két napot időzött. A fiú megrendült csodálkozással nézegette Pozsony emeletes házait, a hosszú ablaksorokat. Egész Szerdahelyen csupán egyetlen emeletes ház állt, egy keresztyén földbirtokosé, akit Kondé Ignácnak hívtak. A dunaszerdahelyiek nyelvjárásában a földszintesnél magasabb épület röviden „kondégnácos" ház volt. A fiú most Pozsony főutcáján hirtelen felkiáltott:

* A mi általános iskolánk ötödik osztályának felel meg.

– Ejnye, édesanyám, nézze csak, de sok kondégnácos ház van itten!

Rögtön elhatározta, hogy ő majd, ha felnő, és édesanyja szíve vágya szerint orvos lesz, feltétlenül ilyen városban fog lakni.

Szentgyörgy viszont szegényes kis fészek volt a Kárpátok nyúlványának lábánál. Az ifjú Wamberger Ármin néhai édesapjának egy fiatalkori barátjánál kapott szállást, vagyis megengedték neki, hogy a szalmazsákját leterítse a szoba valamelyik zugában. Egyébként „naponta evett", tehát a hét minden napján más-más család asztalánál ebédelhetett. Reggelire édesanyja ellátta egy kis zsák rántásliszttel, amiből megfőzhette a köménymagos levest. Vacsorára is jutott a legtöbb család jóvoltából egy kis kenyér. Ez bőségnek számított régi életéhez képest, nyugodt lélekkel vethette magát a tanulásra.

A kegyesrendi klastrom gimnáziumában a fő tantárgy a latin volt. A növendékeknek két hónapi oktatás után már latinul kellett egymás között is beszélgetniük. A szabály betartását valóságos besúgó rendszerrel ellenőriztették a tanárok. Földrajzot és történelmet tanítottak még úgyahogy, és egész kezdetleges fokon algebrát is. De az órarend javát lefoglalta a katekizmus meg a latin nyelv és irodalom. A kálvinista elemi után most a katolikus liturgia és a katekizmus tudományát sajátíthatta el a dunaszerdahelyi zsidó fiú. Rövidesen az iskola második diákja lett. Az első helyet csupán azért nem tarthatta, mert katekizmusból nem engedhették vizsgára. Jóllehet dicséretet dicséretre halmozott, sok öröme nem tellett benne. Társtalanul és teljesen rokontalanul élt az idegen városban. Legderekabbul az osztályfőnöke, a fiatal páter Siebenlist bánt vele. Noha a neve azt jelentette, hogy „hétfortélyos", igen egyszerű, keresztényein jó lélek volt. Megsajnálta az árvábbnál is árvább, kitűnő rendű növendékét, s amikor észrevette, hogy az a kemény télidőben is szakadozott, vékony ruhában jár, megajándékozta egy nagy bolyhos

kendővel, mellénnyel és meleg nadrággal. De minél inkább elfészkelődött az idegenből jött, más vallású fiú az iskolában, annál cudarabbul ment a sora hitsorsosainak körében. Amikor apjának egykori barátja ráébredt, hogy a fiú elszakadt az ortodox világtól, kitette a szűrét, három család pedig az ebédet is lemondta. Beköszöntött a másodnapos éhezés ideje.

Rászokott, hogy segítsen iskolatársainak a házi feladatok elkészítésében, s ezért egy-két szelet kenyeret elvárhatott. Lassan-lassan itt is, ott is rádöbbentek, hogy az iskola második legjobb diákja egyre cingárabb lesz, halványabb és szótlanabb. Mire azonban kitavaszodott, már az egész osztály felkarolta, a legbőkezűbben az a Hieronymi Károly, akiből később kereskedelmi miniszter lett.

Az elmaradt, haragvó hitsorsosok helyett pajtásainak szülei hívták meg bőkezűen mért ebédekre. Így nem kellett éheznie.

De a második osztályban sok minden előfordult. Többé nem Siebenlist volt az osztályfőnöke, hanem egy zsidófaló páter, aki minden alkalmat megragadott – még akkor is, ha nem volt mit megragadnia – , hogy a legjobb diákot csúffá tegye iskolatársai előtt.

– Mózele – szerette mondogatni –, minek tanulsz? – Nem volna helyesebb, ha sakternak mennél? Az való tinéktek!

A megkínzott fiú azt tapasztalta, hogy tavalyi pajtásai közül egyesek ganéjjal és kövekkel dobálják, csúfolják, szidalmazzák. Eljött az idő, amikor már a felnőttek között is akadt olyan, akinek kapóra jött a serdületlenek divatja. A zsidó diákot néha utca hosszat különféle bántalmazások érték, vagy csak a futásra lódító „Hep! Hep!" kiáltozás úszott nyomában. De futni nem tudott. Még mindig mankón bicegett.

Nyomorúságát és megújult éhezését látván, Siebenlist páter ismét a segítségére sietett. Kijárta, hogy fogadják

meg csizmatisztítónak a kolostorba. Így már hajnali szürkületkor beléphetett a folyosóra, s míg a cipőket, öltönyöket, reverendákat kefélte, szépen megmelegedett a nagy hasú cserépkályha frissen lobogó tüzénél. A lángok rőt visszfényében még a leckéjét is átolvashatta. Úgy érezte, mennyei dolga van. Arcának piros színét hetek alatt visszanyerte.

Változatlanul kitűnő bizonyítvánnyal fejezte be a második gimnáziumot. Úgy határozott, nem marad tovább Szentgyörgy városában, hanem Pozsonyba megy, ahol talán könnyebben megélhet. Azt is remélte, hogy megértőbb s jobb osztályfőnökre lel ottan.

Siebenlist páteren kívül nem soktól kellett búcsúznia Szentgyörgyön. Csak az apja sírjától. Még egyszer kiment a temetőbe ahhoz a nem létezőhöz, aki addig is az egyetlen volt, akinek elpanaszolta bánatát. A sírkövön végleg összetörte a mankóját. Eltökélte, hogy Pozsonyba bottal megy már, mert a mankó kettős bajjal járt. Kihívta a serdülő fiúk fokozott csúfolódását, és nagyon rongálta az egy szál ruháját.

Eleinte szerfelett nehezére esett minden lépés a megszokott mankó nélkül. Konok akaraterejével pár hét alatt túlesett ezen is. Igaz, erősebben sántított, mint azelőtt, ám valamiképpen szabadabbnak érezte magát és büszkébbnek. Szívósan gyakorolta, hogy még a botot is mellőzze időnként. Egy kis batyuval a vállán és a botot meg-meglóbálva kezében, örökre búcsút mondott Szentgyörgynek.

Pozsonyban sem volt rózsákkal vetve az a láda, amelyen elfekhetett annak fejében, hogy a kifőzdés Lővi úr megbukott fia mellett korrepetítorkodott. Legnagyobb kínlódás az ebédidő volt, amikor Lőviék egyetlen szobája megtelt azokkal a diákokkal meg szabólegényekkel, akik tizenöt krajcárért háromfogásos, bár nem éppen tápláló menüt kaptak. Wambergernek ritkán akadt tizenöt krajcárja, és a könyvébe mélyedő tanító urat mímelve, korgó gyomorral szippantgathatott az ételek szagából.

A tanáraival sem volt szerencséje. Amikor a bencéseknél beiratkozott a gimnázium harmadik osztályába, Pendl igazgató úr tüstént ellenszenvvel fogadta:

– No, Harschl, hát te meg doktor akarsz lenni?

Ennyit már fel se vett. Azzal nem törődött, hogy Szentgyörgyön „Mózele", itt meg „Harschl", de tudta, hogy ez a fogadtatás ízelítője csupán a tanárok későbbi bánásmódjának, és a vastagja még hátravan.

A három esztendő alatt, amelyet a pozsonyi gimnáziumban töltött, a papi korlátoltságnak meg a faji türelmetlenségnek bő áldásai elől kapkodhatta ugyan a fejét, de az bizony ebbe sem gárgyult bele. Latin nyelven már oly könnyűszerrel társalgott és írt, hogy jónak látta, ha új nyelvet sajátít el. Végtére is négy anyanyelvvel kezdte az életét: kicsi gyermekkorában egyformán beszélt magyarul, jiddis-németül, tótul, héberül. A latint sem érzi holt tudománynak, aligha teheti erejét nehéz próbára, hogy még néhány nyelvet megtanul. A franciát választotta elsőül, mert akkortájt úgy vélekedtek az emberek, hogy senki sem mondhatja magát műveltnek, aki nem cseveg franciául. Akkora szenvedéllyel esett neki a tanulásnak, hogy Voltaire és Molière műveiből felcsipkedett szavakkal hangos párbeszédet folytatott önmagával, s a járókelőkre franciául köszönt rá az utcán.

Műveltségének hamarosan nagy híre támadt a jámbor lelkek között. Pozsony zsidó lakosságának legegyszerűbb gyermekei: a jómódú családoknál szolgáló szakácsnők meg szobalányok hozzá folyamodtak, vezesse be őket az írás-olvasás tudományába, de addig is vesse papírra helyettük a szerelmes leveleiket. Wambergernek egyszeriben fellendült a sora. Épp a legjobbkor, mert a kifőzdés Lőviék kiadták hálóládájának felét egy vidéki fiúnak, akitől elrühesedett. Lővi úr ez alkalommal nem a ládát dobta ki, hanem a házitanítót, s még a holmiját is visszatartotta pár krajcár adósság miatt.

A fiatal diák két éjszakát a sétatéren töltött egy padon, illetve a pad alatt, ha a rendőri őrjárat netán arrafelé vette útját.

Sivár létének kanyargós ösvényein a szerelmes szakácsnők pottyantották elébe az égi mannát. Valahányan csak voltak, mindannyiuknak megvolt a szerelmi bánata és tenger sok oka az érzelemdús levelezésre. A pelyhedző állú gimnazista nem fogyott ki sem a munkából, sem a dús ebédekből. Még inkább feltört, amikor az egyik szakácsnő megkérte egyszer, énekelné el gitárkísérettel a divatos dalt:

Schöne Minka, ich muss scheiden,
Ach, du fühlest nicht die Leiden!

Szép Minka, el kell hagyjalak,
Ah, nem érzed, hogy szűm megszakad!

A konyhában felcsendülő kellemes legényhang kicsábította a ház asszonyát meg a leányait. Betessékelték a diákot a szobába. Kikérdezték erről-arról, és beajánlották ismerőseikhez mint magyar-, francia- és latinoktatót. A fiú ettől kezdve naponta nyolc órát járt iskolába, három-négy órát tanított másokat, s éjszakánként szorgalmasan tanult tovább maga is. Alvásra alig maradt ideje. Hiszen egyébként is sok minden történt akkoriban városszerte, s egyszerre csak azon vette észre magát, hogy talán a nyelveknél is szenvedélyesebben érdekli a politika. Az iskolával már alig törődött. Majdnem három év késéssel látott hozzá, és valahogy kinőtt belőle, mielőtt a végére érkezett volna.

Az utolsó magyar rendi országgyűlés épp 1847–48-ban tartotta legmozgalmasabb vitáit a mind sürgetőbbé vált reformokról. A rendek Pozsonyban ülésezték. A levegőt meg-megborzolták már a márciusi fuvallatok, és a forradalmak előszelére mindig fogékony ifjúság egyre nagyobb érdeklődéssel fordult az országgyűlés kiváló szónokai felé. Az ifjúságnak külön karzatot tartottak fenn az ülésteremben, és a fiatal Wamberger nemegyszer még az iskolát is elkerülte, csak hogy hallhassa Kossuthot meg a reformnemzedék más nagyjait. A párizsi forradalom híre március elsejére virradóra érkezett el Pozsonyba.

Kossuth azonnal megérzi, hogy a párizsi nép felkelése nemcsak a franciaországi Bourbon-uralkodóházat söpri el, hanem az egész szövetségi rendszert is, annak értelmi szerzőjével és irányítójával: Metternich herceggel együtt. Így aztán Kossuth azon frissiben, március 3-án elmondja a pozsonyi országgyűlésen híres beszédét a királyhoz intézendő feliratról, amelynek reformköveteléseket kell „a nagy körülményekhez illő határozottsággal" tartalmaznia.

Néhányan – így Wesselényi Miklós, az árvízi hajós is – ettől a március 3-ától számították a magyar forradalom és szabadságharc kezdetét, nem pedig a pesti ifjúság március 15-i megmozdulásától. Az alsótábla lelkesedéssel fogadta Kossuth javaslatát, de a főrendek képviselete, vagyis a felsőtábla mindaddig halogatta hozzájárulását, míg a tíz nappal később kitört bécsi forradalomról tudomást nem szerzett. Akkor azonban rendkívüli gyorsasággal perdült meg az idő. A pesti forradalommal egyidejűleg, tehát március 15-én hetvenkét főnyi országgyűlési küldöttség utazott Bécsbe, hogy V. Ferdinánd királynak megvigye a rendek feliratát. A pánikba esett császári udvar első riadalmában mindent megígért, főként amikor tapasztalhatta, hogy a magyar küldöttség fejét, Kossuthot a bécsi nép nem győzi eléggé ünnepelni. A király és császár nagy sürgősen teljhatalommal ruházta fel kedves rokonát, István főherceget, a magyar nádort, aki meghatalmazásának alapján – „tekintve a körülmények sürgős voltát" – késedelem nélkül ki is nevezte az első magyar felelős kormányt, Batthyány Lajossal az élén. Közben az udvari ka-

marilla máris azon töprengett, hogyan vethet gáncsot mind az új kormánynak, mind az egész magyarságnak. Csakhogy az osztrák császárvárost megjárt országgyűlési küldöttség ezt akkor tán el sem hitte volna. Egyedül a forrófejű poéta, Petőfi bizonyult a verseiben eleitől fogva hidegen s tisztán látó reálpolitikusnak.

A küldöttség azonban rózsás kedvben és diadalmasan tért meg Bécsből Pozsonyba. A város is így fogadta. A nép letódult a Duna-partra, s torkaszakadtából éljenzett, amikor a nemzeti színekkel fellobogózott újmódi gőzhajó, fedélzetén a magyar kormány tagjaival, besiklott a kikötőbe. Elsőnek Kossuth lépett a hajópallóra, nyomában Klauzál Gábor jött, majd Eötvös József báró és Batthyány, a miniszterelnök. Az ujjongó tömegben ott állt egy ágrólszakadt gimnazista is, aki ebben a pillanatban elfelejtette bántalmazásait és megcsúfoltatását. Most egynek érezte magát az örvendező emberekkel.

A küldöttség alig tudott utat törni magának az átforrósodott hangulatú sokaságban. Jó negyedórába is beletellett, amíg eljutott a Duna-soron álló Zöldfa fogadóba.

A kapu bezárult a rendi gyűlés tagjai mögött. Ám az emberek nem mozdultak el az épület elől, mert hallani akarták Kossuthot. A zajongás nőttön-nőtt. Végül kinyílt az első emeleti hosszú erkély ajtaja, és megjelentek az ünneplők szeme előtt a kormány tagjai díszmagyarban.

A fiatal diák egy életre megőrizte magában ennek a képnek emlékét, és öregségében is visszahallotta Kossuth hangját:

– Megjöttünk Bécs falai közül, hol az abszolutizmusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt...

A többi kép villanása már az iszonyhoz tartozott. Fél évszázadnál hosszabb idő sem tudta egészen fellazítani ennek az iszonynak szorítását.

Előbb a hírhedt pogrom Pozsonyban. A német kereskedők meg iparosok attól tartottak, hogy a 48-as forradalom egyik vívmánya, a zsidó lakosság egyenjogúsítása túlságosan megnövelheti a zsidó kézművesek és kalmárok konkurenciáját. Lázadásra bírták tehát több vidéki városban a mesterlegényeket s a naplopókat, ezek pedig a burgerek fizette zsoldért szíves örömest romboltak és raboltak. Az első ilyen pogromhullám Pozsonyt öntötte el. A zavargók házakat és raktárakat törtek fel, a pincékben sok száz hordó bort meg pálinkát eresztettek ki, s mivel így nemcsak átvitt értelemben részegedtek meg saját cselekedeteiktől, ott ütötték-verték a zsidó polgárokat, ahol érték. Az üldözötteknek az országgyűlési ifjak siettek segítségükre, de a csatazaj napokig nem ült el.

Iskolák és üzletek sorra bezártak egy időre. A dunaszerdahelyi diák magánórái hirtelen megszűntek. Növendékeinek szülei vagy tönkrementek, vagy pedig kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy a gyermekeiket ennyire bizonytalan napokban taníttassák. A felnőttkor küszöbéhez közeledő ötödikes gimnazistának nem maradt más választása, mint pár hónapra meghúzódni egy kis faluban házitanítóként. Onnan leste a híreket, s követte figyelemmel, hogyan törnek be a nyár végén az udvari kamarilla szolgálatába szegődött Jellasics horvát bán csapatai a Dunántúl földjére. Ennyi izgalom közepette is volt azonban a fiatal Vámbérynak elég ereje s becsvágya ahhoz, hogy elkezdjen rokkantsága kényszerű magányában olaszul tanulni. Kivételes adottságai könnyűvé tették számára ezt a stúdiumot. Mire a horvátok súlyos vereséget szenvedtek a pákozdi csatában, és hullottak csendesen az őszi falevelek, az iskola nélkül maradt diák már Tassót olvasgatta. A „megszabadított Jeruzsálem"-ről szóló eposz legnemesebb versei sem tudták azonban enyhíteni afelett érzett gondját, hogy saját hazájának megszabadulását egyre tornyosuló veszélyek fenyegetik.

A Dunántúlról az osztrák határ felé elvonuló Jellasics-féle vert seregek megerősítésére a Habsburg-udvar bécsi

ezredeket akart Magyarországra küldeni, amire az osztrák főváros népe fellázadt. A császár a felkelés másnapján, 1848. október 4-én ismét elmenekült hazulról. Kossuth úgy érezte, elkövetkezett a forradalom győzelmének nagy pillanata. Míg Windischgraetz herceg ostromgyűrűbe fogta császárának székvárosát, hogy térdre kényszerítse a népet, Kossuth hatalmas beszédekben toborozta a magyar honvéd népfelkelőket, s Bécs felszabadítását adta parancsba. A Dunaszerdahellyel szomszédos Vásárút községben a fiatal, sánta diák szintén meghallgatta Kossuthnak egyik ilyen toborzó szónoklatát. Lelkesedése akkora volt, hogy legszívesebben maga is kapára-kaszára kapott volna, de hát erről szó sem lehetett.

Eljött a reményeket és lelkesültséget elfagyasztó késő őszi dér. Október utolsó napján Kossuth honvédei súlyos vereséget szenvedtek Bécs határában, Schwechatnál.

Amire ez bekövetkezett, a dunaszerdahelyi fiú már visszatért volt Pozsonyba, és a hatodik diákosztályt a német nyelvű lutheránus líceumban végezte el. De ki csodálhatná, hogy ezen a magyarságra oly keserves télen elillant minden kedve a tanulásra?

Ferdinánd, a szánalmas korlátoltságában nem is különösebben rosszindulatú császár lemondott, és helyébe a Vámbéryval szinte egyidős Ferenc József került 1848 végén trónra. Majdnem hetven évre terjedő uralkodás meg a katasztrófák hosszú sorozata állt előtte. Egyelőre a legszófogadóbb fiú volt. Mukkanás nélkül tűrte, hogy féktelenül fanatikus, uralomvágyó édesanyja, Zsófia főhercegnő kormányozzon helyette, az ősreakciós osztrák miniszterelnök, Schwarzenberg herceg társaságában. Azok ketten pedig eltökélték a magyar forradalom és szabadságharc elpusztítását írmagostul. A Burg belső tanácsadó testületének harmadik oszlopa, Windischgraetz herceg feladata lett, hogy csapataival betörjön Magyarországra. 1848. december 15-én lépte át a határt, a Duna mentén jött lefelé, s első állomása Pozsony volt. A hazafiak kivégzését ő kezdte, hogy aztán fél év múlva a „bresciai hiéna" néven ismert Haynau egy őrült módszerességével folytassa.

A bitófák a napokig kint hagyott hullákkal a pozsonyi Várdomb mögött emelkedő, úgynevezett Szamár-hegyen álltak. Ott lógott Mednyánszky báró, Lipótvár osztrák fogságba esett parancsnoka a hadsegédével. Nemsokára melléjük került Rázga Pál evangélikus lelkész is. Neki harcba hívó magyar prédikációiért kellett vértanúságot szenvednie. Rázga beszédeit a líceumi diák is meghallgatta hébehóba, s most engedett a kíváncsiskodás ördögi kísértésének. Megnézte a lelkész kivégzését. Rázga Pált a felesége szintén elkísérte, gyermekeikkel együtt, a börtöntől a vesztőhelyre.

A család ott térdelt az akasztófa előtt, mintha egy új Krisztus függne a feszületen. A bitó alá kivezényelt osztrák katonák is megborzadtak, a diák pedig évekig nem tudta betemetni lelkében ezt a képet.

Görgey nevezetes téli hadjáratának sikerei még egyszer fellobbantották a magyar reményeket. Ám e sikerekkel egyidejűleg utolszor kelt életre a halódó Szent Szövetség, hogy ráüsse a valóság végső pecsétjét Petőfi jóslatára:

Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar.
.....
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb
Minden népek közt a föld kerekén.

Amikor a hadiszerencse ismét a magyarok mellé szegődött, Ferenc József maga kereste fel Varsóban Miklós cárt, hogy bármely feltételt elfogadván, kikönyörögje az orosz intervenciót.

A császári találkozó után pár hónappal elkövetkezett egy reggel Pozsonyban, amikor néhány csallóközi magyar

fiú társaságában hősünk szemtanúja volt tizenötezer orosz katona átvonulásának a városon. A katonák hegyes végű sisakot hordtak, fahéjszínű darócköpönyegüket kétfelé hajtották a térdük felett, hogy könnyebben menetelhessenek. Nem néztek se jobbra, se balra. A csallóközi fiúk csoportjában senki sem szólt. Lehorgasztott fővel bámultak maguk elé.

Ez volt Vámbéry Ármin utolsó képe Pozsonyról. Még másnap elhagyta a várost, és nem kívánt többé visszatérni.

A nagy zűrzavarban annyi pénze és ideje sem volt, hogy kiváltsa a líceumi bizonyítványát.

Összesen hat középiskolai osztályt végzett. Ennyivel lett később világhírű egyetemi tanár.

A visszaemlékezéseiben úgy írja, hogy amikor elhagyta Pozsonyt, tizennyolc éves volt.

És ebből az derül ki, hogy talán mégsem a valóságot jegyezte be Viktória királynő születésnap- és vendégkönyvébe. S nem az áll a lexikonokban.

Feltehetően nem 1832-ben született hanem 1831-ben. Hiszen az utolsó előtti nagy kolerajárvány meg a nyomában kitört felvidéki parasztlázadás is abban az évben dúlt Magyarországon...

Emília

Édes fiam, ne kösse az asztalkendőt a nyakába! Az csak gyereknél szokás. Tegye szépen az ölébe! Tanító úr, ne vegye zokon, hogy szólok. Jobb lenne, ha nem vagdosná fel előre a húst. A kést jobb kézben tartjuk, a villát meg lehetőleg a balban. Majd megtanulja ezt is könnyen.

– Ejnye, röstellem, hogy megint szólok. Ugyan már, ne könyököljön az asztalra, az sem illik! És miért tartja magát oly görnyedten? Hisz nincsen púpja.

– No de fiam, a nőket előre szoktuk engedni! Akkor is, ha még csak kis kisasszonykák!

Ez így ment Petrikovichék asztalánál és biedermeier ízléssel bútorozott, szerény fogadószobájában napról napra. Ám a fiatal tanító nemhogy unta volna, hanem mohó idomulási készséggel fogadta növendékei édes-

anyjának minden intelmét. Petrikovich úr kisbirtokos és polgármester volt Nyitra megyében, Zsámbokréten. Az asszony meg leánykorában egy grófnő társalkodónőjeként kastélyban élt, és a sok felolvasás révén rászokott, hogy maga is olvasson. Művelt nő lett belőle. Azt akarta tehát, hogy fiai közül a legértelmesebb sok nyelvet tudjon, s majdan egyetemre menjen. Wamberger Ármint a nyelvtudása miatt fogadták házukba a nem éppen tehetős Petrikovichék, mivel a zavaros idők leülepedtéig két idősebb fiukat csak így taníttathatták. De türelmetlenül várták a közviszonyok rendeződését, hogy aztán végre nyilvános iskolába küldhessék gyermekeiket Pesten.

A postamester feszesre fűzött, jó alakú felesége itt, a magáénak vallott kicsiny udvarházban is pattanásig volt még kastélybeli élete emlékeivel, s úgy látta, hogy fiainak derék nevelője a világi dolgokban maga is alaposan rászorul a nevelésre. Valóságos megátalkodottsággal próbált arszlánt faragni az addig csak nyomorúságot ismert nyomorék házitanítóból. Neveltje már megint egy új világ titkait akarta ellesni, és csak úgy kapdosta magába az illemkódex szabályait, mintha soha másra nem is éhezett volna. Kevés hiányzott hozzá, hogy Petrikovichné idomítási csodájaként öntetszelgő majom legyen belőle; órákat bíbelődött az öltözködéssel, aprólékosan ügyelve mindarra, amire a postamester felesége oktatta. Billegett-bicegett a tükör előtt, s nézte, úgy hajlik-e meg, úgy mozgatja-e kezét, arcát, ahogy kell. Az öltözködéshez azonban ruha meg cipő, egy-két divatos holmi megkívántatott, és elég botor módon egész keresetét erre költötte. Még azt a tizenhat forintot sem tette félre, amellyel a líceumnak tartozott tandíj fejében, pedig jól tudta, nem adják ki a bizonyítványát, amíg az adósságát meg nem küldi.

Világos pillanataiban azért elgondolkozott rajta, az kábította-e el vajon, hogy életében először él kényelemben és a mindennapi falat gondja nélkül, vagy pedig a vele született könnyelműség tör-e ki belőle az első adott

alkalommal. A feleletet maga sem tudta. De volt valamilyen homályos érzése, hogy valamikor még javára válik, ha az egykori grófi társalkodónő jóvoltából most elsajátítja, hogyan kell köszönni, járni, állni, ülni, csevegni az „úri társaságban". Ez az érzés megnyugtatta, és egy időre elhessentette feje fölül bizonytalan holnapja gondjait.

Illemkérdésekben tetőtől talpig kiművelve, de úgyszólván egy lyukas garas nélkül érkezett meg 1851 őszén Petrikovich úrral és annak két fiával Pestre. A fiúk iskolába kerültek, ő pedig az utcára.

Pest akkoriban majdnem olyan szegény volt, mint a fiatal házitanító, aki először látta meg hazája fővárosát. Budavár másfél év előtti ostrománál az osztrák ágyúk a pesti oldal házait is eléggé pocsékká lőtték. Azonkívül az utcán látható emberek közül minden harmadik besúgó vagy császári csendőr volt. Az elnyomorodott városban a fiatal tanító ide-oda hányódott. Alkalmi óraadásból élt. Klienseit az Orczy kávéházban szedte össze. Ide jártak az egyszerűbb zsidó kereskedők, vidékről is itt adtak egymásnak találkozót éppúgy, mint a vásárokra felruccanó földbérlők. A kávéház forgalmas tanítóbörze is volt, mármint a házitanítóké, akiket hivatásos ügynökök juttattak munkához. A facér nevelők úgy ültek a fal mellett egy hosszú padon, akárha rabszolgavásáron lettek volna, és lesték a „cupringer", a közvetítő ügynök szeme járását.

A kávéház a többudvaros Orczy-ház elülső frontján állt, piszkos ablakai az Ország útra* néztek. A vendégek ádáz taglejtések közepette próbálták túlharsogni egymást. A helyiség úgy robajlott, mint a levantei tenger a dagály hullámtörésének idején. S ezen a viharzó kávéház-gályán kelt fel Vámbéry életében az ifjúi boldogság napja.

* Az Ország út a lebontott városfal egy részének helyén épült, és a Kecskeméti-kaputól a Felső Bástya utcáig terjedt. Az Orczy-ház akkoriban a legnagyobb lakó- és üzletépület volt az egykori bástyafalon kívül eső területen. Ma a Madách-házak állnak régi telkén.

Itt fogadta fel egy megnyerő fiatalember öccsei és húgai mellé tanítónak, s levitte magával az erdős-lankás Szlavóniába, kutyevói birtokukra. Eszékig hajón utaztak. Már ez is kellemes volt, de még szebb a hosszú kocsiút a szlavón hegyvidék egyik völgyében Kutyevóba. A legszebb pedig a házikisasszony. És legeslegszebb, hogy ezt a leánykát neki volt kötelessége oktatni. Az egyetlen zavaró körülménynek az látszott, hogy Emília édesanyja tüstént rosszallóan nézte a tanító és a tanítvány között fennálló csekély korkülönbséget.

Ezt a rosszallást nem számítva, a szülők nagyon kedvesen bántak a fiatal nevelővel. Kényelmes, világos szobát adtak neki, kitűnő ellátást. Napi hat órát kellett csak tanítania, ennyit pedig játszva bírt. Az idejével mindig oly jól tudott gazdálkodni, hogy most a saját tanulmányait a legnagyobb erővel folytathatta. Előbb nekivetette magát az angol nyelvnek, és amikor abban valamelyest már ismerősnek érezte magát, bekanyarodott élete döntő fordulójába. Törökül kezdett tanulni! Maga sem tudta, hogyan, egyszerre szenvedélyes érdeklődés fogta el a keleti tudományok iránt. Meg akarta ismerni azt a világot, ahonnan ősei végső soron eredtek. Keletet. És meg akarta ismerni azt a világot is, ahonnan a magyar nép a Dunamedence tájára került. Megint csak a Keletet!

A lelkiismeret is furdalta, hogy még mindig nem váltotta ki az iskolai bizonyítványát, és ezúttal ruhák helyett nyelvkönyvekre költi a pénzét ahelyett, hogy letörlesztené adósságát a líceumnak. „Te semmirekellő – szónokolt magának felemelt mutatóujjal –, ezentúl büntetésből annyit tanulsz, hogy belegebedsz! Ami pedig Emíliát illeti, mindennap csak akkor nézhetsz rá lopva, ha már legalább nyolcvan új szót bemagoltál. De inkább százat. Nyolcvan a legeslegkevesebb. Addig egy pillantás sem eshet Emíliára. Még ha tanítod is, akkor is a levegőbe nézel! Érted?!"

A szó elrepül, az írás megmarad. Nem érte be az önfegyelmezés magánprédikációival, hanem a könyveire, a

szobája falaira meg a íróasztalára kartonpapíron tussal kihúzott török szövegeket ragasztott. Azért írt törökül, hogy senki a házban meg ne értse az intelmeket: „Légy férfi!" „Lusta állat, dolgozzál!" „Szégyelld magad!"

Akárhova nézett a szobájában, szeme mindig megakadt egy-egy ilyen török nyelvű buzdításon. De mivel nem múlt el nap, hogy a magamagára kirótt nyolcvan-száz idegen szót meg ne tanulta és meg ne jegyezte volna, mégis Kutyevo volt az idill és az ifjúság versekbe menekülő szerelmének békéje. Télen a kandalló lobogó tüze köré gyűlt össze a család. Ki-ki kedve szerint olvasgatott vagy beszélgetett. Amint kitavaszodott megint, a fiatal tanító elvonult könyveivel egy domboldalra. Terebélyes, öreg cseresznyefa alatt ütötte fel tanyáját, és a domb lábánál tovairamló patak adta Petrarca szonettjeihez a víz meg a kövek találkozásának örök zenéjét. Jó volt Laura helyébe Emíliát képzelni, bár kimondani nem lehetett. Nem engedte a versmérték meg a mama.

Vámbéry Kutyevóban tanult meg a török mellett spanyolul, dánul és svédül. Hogy horvátul hetek alatt folyékonyan tudott, azt mondani is felesleges, hiszen horvátok között élt, és a füle néhány nap alatt rögzítette minden nyelv belső lejtését, kiejtésének dallamát. A könyvekből tanult nyelvekkel éppen az volt a baja, hogy senkitől nem hallotta ezeket beszélni, és a bonyolult, csupáncsak megközelítő fonetikai jelzések segítségével próbált rátalálni valódi hangzásukra. Mivel tudta, hogy egymagában a megközelítésen túl amúgy sem juthat, az újonnan megismert nyelvek irodalmában keresett kárpótlást. Calderón, Lope de Vega és Andersen voltak ez időben a legkedvesebb olvasmányai.

– Ide hallgass – szólt Emília éberen őrködő édesanyja egy napon a férjéhez –, nekem ez a dolog nem tetszik. Azt hiszem, hibát követtünk el, hogy felfogadtuk ezt a tanítót. Több eszem lehetett volna.

– Ugyan már – horkant fel Emília apja –, mit akarsz már megint? A gyerekek nevelője nagyon kitűnő fiú. Szorgalmas, megbízható. Amennyire megítélhetem, a gyerekek nagyszerűen tanulnak a keze alatt. Én igazán meg vagyok vele elégedve.

– Mit akarok már megint? Azt, hogy már megint nem látod, ami az orrod előtt van! Szorgalmasnak szorgalmas ez a Wamberger, de nem normális. A faluban sokan bolondnak tartják. Ennyire én nem megyek, de kétségtelenül furcsa szerzet. Először is, nem lehet folyvást olvasni; másodszor is, kérdezlek: mi értelme van annak, hogy valaki törökül tanul? Semmi. A szobája tele van furcsa ákombákomokkal. Azt mondja, török írás. De hát ez az ő dolga. Nem tartozik ránk. Hanem hogy mindig majd felfalja a szemével Emíliát, az már nagyon is ránk tartozik. Csak nem akarod Kutyevo leggazdagabb és legszebb lányát egy sánta, nincstelen, kelekótya senkihez adni feleségül?!

– Az én lányomat a tanítóhoz? Elment az eszed! – Megtorpant. – Azt mondod, hogy Emília képes lenne ilyen őrültségre? Lehetetlen. Emi az apja lánya. Helyén van az esze. Bolondságokat beszélsz.

– Egy lánynak sincs helyén az esze, kedves barátom! Szerencsénk, hogy Emília még elég fiatal és hajlítható. Szófogadó gyermek. Tudja ugyan, hogy a tanító szerelmes belé, az ilyesmit minden nő már macskakölyök korában is észreveszi, de megígérte nekem, ha ez a félnótás fiatalember a legkisebb szemtelenségre vetemedik, azon menten elmondja majd nekünk. Csak azért szóltam neked, mert kár lenne ezt bevárnunk. Miért nem mondunk fel a tanítónak rögtön? Nem kell a tűzzel játszani.

– Én pedig nem teszem ki csak úgy vaktában. Derék fiúnak tartom, és nem visz rá a szívem. Feltéve, hogy teljesen megbízol Emíliában.

– A lányom mellett én is ott vagyok. Engem nem csaphat be.

Akinek sorsát Emília szülei ily módon eldöntötték, azalatt gyanútlanul olvasott a cseresznyefa árnyékában.

Nagyon vigyázott, hogy el ne árulja magát. De másfél éves kutyevói tartózkodás után egyszer mégis elvesztette önuralmát.

Az az átkozott szépírási óra volt az oka mindennek. Emília kisasszony elég csúnyán írt. Néha meg kellett fogni a kezét, és vezetni tintafoltos ujjait a betűk kicirkalmazott megrajzolásánál. Ez a kéz hófehér volt, kövérkés, gödrös, sima bőrű, ahogy a kor női szépségideálja megkívánta. Ennyi puha gödröcskét meg nem szorítani több volt, mint amennyit a tanító abban a pillanatban elbírt.

Emília azonnal felugrott az asztaltól, és kisietett a szobából. Ment a mamához.

A szülők felmondtak a házitanító úrnak.

Vámbéry annyira kétségbeesett, hogy órákig sírt, és ringatta magát fájdalmában. Embertelenül nehezére esett elszakadnia a szlavóniai csendes völgytől, a háztól, Emíliától, a cseresznyefa alatt átolvasott órák békéjétől.

Hetvenévesen visszatekintve életére, leírta, hogy a legszebb másfél éve a Kutyevóban töltött idő volt, és a boldogságnak akkori pillanatai soha többé nem ismétlődtek meg. Az öregember számvetésében első és utolsó szerelmének nevezi Emíliát, akinek csak a kezét szorította meg egyetlenegyszer, s elvált tőle, mielőtt huszonharmadik évének küszöbét átlépte volna.

Kutyevóból Vámbéry is hazamenekült Dunaszerdahelyre a mamához. De bármekkora szeretettel fogadta is az anyja, nem hallgatta el aggodalmát és helytelenítését:

– Jobban tetted volna, fiam, ha nem adod magad az efféle kóbor, céltalan életre. Az embernek az éjszaka első felében kell rendbe tennie az ágyát, hogy jól alhassék a másik felében. Te pedig mindent szétdúltál magad körül. Tisztességesen el kellett volna végezned a gimnáziumot, és aztán beiratkozni az egyetemre, hogy doktor lehessél. Az kenyér.

– Mama, kérlek, alig múltam húszéves, és tizennégy nyelven olvasok meg beszélek. Mégsem mondhatod, hogy nem vittem semmire.

– Mit kotyogsz itt összevissza? Jiddisül beszélsz te, meg magyarul és tótul. Az is valami? Ennyit már tudtál akkor is, amikor mezítláb csoszogtál a porban! No jó. Megtanultad az urak nyelvét is. Tudsz deákul. De mire volt az jó, ha egyszer nem mész el doktornak?

– Hiába, nem hiszel nekem, mama. Azt te is tudod, csak éppen nem mondtad, hogy megtanultam az urak másik nyelvén, franciául is. A hébert sem említetted. De figyelj rám! Ezenkívül értek meg bizonyosan beszélek, ha van kivel, olaszul, angolul, törökül, horvátul, szerbül, spanyolul, dánul, svédül, és most tanulok norvégül. Az már, a magyaron kívül, összesen tizennégy nyelv! Ha rövidesen nekifogok az arabnak, egykettőre híres ember lehetek. Arabul nem annyira nehéz annak megtanulnia, aki tud héberül. Az arabok is sémiták, voltaképpen unokatestvérek vagyunk.

– Te tisztára megháborodtál, fiam! Unokatestvérek?! Unokatestvérünk a radai rosseb! – kiáltott fel egyszerre a mama somogyi színmagyarsággal, mert Szerdahelyre betelepedett Somogyból egy asztalosmester, és a mama valójában nem volt kevésbé tanulékony a fiánál. – És ugyan mire való lenne, ha tudod az arabok nyelvét? Ki beszél nálunk arabusul? Magaddal fogsz beszélgetni, mint a bolondok? Ha doktornak mentél volna, az egészen más. Attól, hogy nem egészen ép az egyik lábad, még nagyon jó doktor lehetnél. És amíg az emberek meghalnak, addig mindig szükség lesz orvosokra. No, talán nem?

– Nézd, mama, ha tudok arabusul meg törökül, talán elmehetek valamilyen követségre tolmácsnak.

– Hova? Minek akarsz te menni?

– Követségre. Minden ország tart a többi nagyobb országban megbízottakat, hogy azok mindenféléről tudomást szerezzenek ottan. Ezek a követek pedig nem

értenek negyedannyi nyelven sem, mint én. – Mély lélegzetett vett, úgy folytatta: – Nekik tehát szükségük van tolmácsokra, olyan emberekre, akik lefordítják számukra, amit abban az országban beszélnek. De a magyaroknak, sajnos, nincsenek követeik, mert mi nem vagyunk önálló ország. Csak a császárnak vannak követei, és az meg Bécsből küldi ki őket. Nekem is oda kéne mennem.

– Drága gyermekem, én nem tudom, mi történt veled abban a Kutyevóban. Egészen megzavarodtál. Majd őfelsége, a császár éppen téged küld, Dunaszerdahelyről a Wambergert, követnek, mi? Már azt sem tudom, mit mondjak. Doktor, az lehet zsidó. És az sem igaz, hogy a magyaroknak nem lehet követeket küldeni. Hát akik a pozsonyi diétára mentek, azok talán nem követek voltak? De hallottál te már olyat, hogy Pozsonyba, az urak közé egy Wamberger mehet a gyűlésbe? És minek oda a t... t ... *tolmács?* Megértik azok egymást maguk között. És mióta itt vannak az osztrákok, nincs is már Pozsonyban semmi. Vége lett a sok beszédnek. Zöldség a te egész gondolatod!

– Két malomban őrölünk, mamukám. Úgy látszik, mégsem értetted jól, hogy mit magyarázok. Hagyjuk az egészet. Pár nap múlva Bécsbe utazom, és meglátjuk, sikerül-e boldogulnom.

Bécsben hamarosan kiderült, hogy a mamának volt igaza. Vámbéry azt se tudta, hová és kihez kellene fordulnia; idegenül ténfergett a hivatalokban, nem ismert senkit, aki ajánlhatta volna, s nem is törődött vele senki. Gyámoltalan, suta próbálkozás maradt minden fáradozása. Hiába igyekezett magánleckékhez jutni, hiába hirdette magát az újságokban, mint egy új Mezzofanti*, senki sem állt kötélnek. A harmadik kerületben, a Landstrasse egyik

* Giuseppe Mezzofanti (1774–1849) – olasz kardinális és az arab nyelv tanára a bolognai egyetemen. Később a Vatikán könyvtárának igazgatója. Nyelvtudása legendás hírre tett szert. Azt beszélték róla, hogy 50–60 nyelvet bírt szinte kifogástalanul.

házában bérelt ágyat egy női szabónál. A derék ember rábeszélte, hogy hagyja ott Bécset, amíg van néhány ruhadarabja és könyve, amelynek árából futja a hazautazás költsége. A fiatalember belátta ugyan, hogy a lakás bérlőjének gondolkodása gyakorlatiasabb az övénél, de nehéz volt rászánnia magát a visszatérésre, mert épp akkoriban néhány izgalmasan érdekes ismeretségre tett szert. A Kärtnerstrassén, a „Vadember" szállóban felkereste az öreg Hammer-Purgstall bárót, Ausztria legnevesebb orientalista tudósát, akinek olvasta török meg arab irodalomtörténetét és a nagy művét Kelet régészeti leleteiről. A nyolcvanéves öregúrhoz erős szívdobogással kopogtatott be. Végtére is most lesz életében először alkalma törökül beszélni és próbára tenni könyvekből felszippantott tudását! A próba kitűnően sikerült. A híres orientalista egyáltalán nem bánt vele lekezelően, sőt megbecsülő kíváncsisággal vizsgálgatta látogatóját.

– Lieber Herr Wamberger* – mondta –, nem szeretnék hamis reményeket ébreszteni magában. A követségi szolgálatból rég kikoptam, és magas korom arra kényszerített, hogy a bécsi Tudományos Akadémia elnökségéről is leköszönjek. Immár öt esztendeje nyugdíjas szemlélője vagyok csak az eseményeknek. De még ha nem így lenne, akkor sem igen hinném, hogy be tudtam volna magát hozni külügyi szolgálatunkba. A legszerényebb hely is túl magasnak látszik... – Zavartan motyogott a vénemberek módjára, de aztán kibökte: – A származás, tudja, az mínálunk legyőzhetetlen akadály. Viszont szívesen összehozom magát azzal, akit az utódomnak tekintek itt. A fiatal Schlechta báróval. Ő majd összeszed magának egész csomó hasznos könyvet tanulmányai folytatására. Én azt hiszem, hogy a magyaroknak sokkal könnyebb a keleti nyelvek tudománya, mint nekünk. A török meg a magyar valamiképpen nagyon közel esik egymáshoz. Ezt tapasztaltam én Dévay Antalnál is, aki – isten nyugosztalja – itt dolgozott az udvari levéltárban, és igazán kitűnő orientalista volt. Láttam, hogy nálamnál mennyivel könnyebben birkózott meg sok mindennel, ennek titka pedig feltehetően az anyanyelvében rejlett. Ezért merem remélni, hogy maga is boldogul majd, hiszen rendkívüli, amit eddig elért.

* Kedves Wamberger úr

„Rendkívüli? – ágaskodott a szerény sorsú házitanítóban az öntudat. – Akkor a mamának mégsem volt igaza Dunaszerdahelyen, ha most ezt mondja a híres-neves Hammer-Purgstall!"

Vámbéry később sem igen ébredt tudatára, hogy az a másfél óra a „Vadember" szállóban Hammer-Purgstallnál döntöttel el a sorsát. Mint nyelvtehetségnek ez volt első komoly sikere, és ezt a sikert a töröktudásával aratta. De még inkább szöget ütött a fejébe, hogy az idős orientalista hosszú pályafutásának dús tapasztalataival úgy véli, a magyaroknak könnyebb a keleti nyelvtudományokban boldogulniuk, mint a többi európai nép fiainak. Fülében csengett a könnyedén és csak feltételezésszerűen elhangzott mondat: „A török meg a magyar valamiképpen nagyon közel esik egymáshoz." Ha ez így van – és tévedhet-e egy Hammer-Purgstall? –, akkor neki is orientalistaként kell majd fellépnie, mert csakis ettől remélhet gyors érvényesülést! Olyasmit kell csinálnia, amiben előnnyel indulhat, és erősebben állhatja a nemzetközi mezőnyön a versenyt. Lebírhatatlan szívósságával tehát elsősorban a török, a perzsa, az arab nyelvek tanulmányozására fogja vetni magát. Ezen a területen remélheti a legkönnyebben, hogy áttörhet majd az akadályokon, túlrepülhet a származása és szegénysége emelte gátakon! Felajzottan, magában dudorászva lépett ki a fogadó kapuján. Körülnézett, jobbra induljon-e, vagy balra, az Opera vagy a Stephansdom felé. „Merre menjek? – töprengett pár pillanatig. – Eh, átvágok a Grabenen, megnézem a pópát. Érdekes ember. Vagy inkább azért akarom látni, mert még

latolgatom magamban az általa kínált lehetőségeket is? Nem, nem hiszem. Inkább megbízom Hammer-Purgstall jóslatában. És valóra is váltom..."

Bécsben ugyanis Vámbéry megismerkedett Rajevszkij pópával, az orosz követség lelkészével. Rajevszkijnak kétségtelenül jó szeme volt, mert észrevette Vámbéry kivételes tehetségét és sokoldalú használhatóságát. Így Rajevszkij lett az első azoknak hosszú sorában, akik meg akarták nyerni a magyar tudóst a cári udvar külpolitikai terveinek céljaira. A követség pópája mindenképpen szerette volna megkeresztelni a császárvárosban nincstelenül ténfergő, szegény magyar házitanítócskát a görögkeleti vallásra, de dicséretére válik, hogy amikor látta, nem ér el hittérítői tevékenységével eredményt, akkor sem vonta meg pártfogását Vámbérytől, sőt nagy halom orosz könyvet ajándékozott neki, és rábeszélte, folytassa Szentpéterváron a tanulmányait. Vámbéryt azonban hazahúzta a szíve. Viszont Rajevszkij lelkes szavai Puskinról mindenesetre rábírták, hogy még ott Bécsben nekilásson az orosz nyelv elsajátításának.

Pénztelenül, ám könyvekben és bizakodásban gazdagon tért vissza Pestre, és ismét ágyrajáró lett a Három Dob utca* 7. szám alatt, egy földszintes házban, ahol csupa szegény ördög lakott. Az ágyon is ketten osztoztak, az egyik hálótárs fejtől, a másik lábtól feküdt. Vámbéryt azonban megkedvelte a szállásadónője, tehát egy cingár szabólegényt „utalt be" az ágy másik felére. Egyikük sem lévén dalia, egészen jól elfértek, mi több, a szabócska még azt sem bánta, hogy Vámbéry néha az egész éjszakát átolvasta a faggyúba mártott kanóc gyatra fénye mellett. De olykor megesett, hogy még erre a legolcsóbb világításra sem tellett tizenhat nyelv tudójának. Ilyenkor lement a Dob utca és a Dohány utca sarkán levő Szegedi kávéházba, ahol a tulajdonos engedélyével ingyen is elüldögélhetett. Egyszer odalépett hozzá egy pöttöm ember, aki már régóta érdeklődéssel nézegette:

– Mit olvas?

– Egy spanyol könyvet. Calderón drámája. A címe: „Az élet álom".

– Ne mondja! És mér' itt olvassa, mér' nem otthon olvassa?

– Azért, mert itt világos van, otthon pedig sötét.

– Hát kicsoda moga?

– Nem mond az én nevem önnek semmit. Egyébként Wambergernek hívnak.

– Engem meg Falknak. Á, todja, valaha sok pénzem volt, de bedöglött az özlet. Most könyvelő vagyok itt a szomszédban, a gyapjosoknál. Osztán, ha nem sértem meg, van-e mindig mit ennie?

– Bizony nincs mindig.

– No, ezen könnyen segítünk! Majd eljár hozzánk, és magyarlecke-órát ad a két lányomnak. Mert hallom, hogy maga tod magyarul. – Törve beszélt magyarul, mint a legtöbben a kávéházban. – Todja, ez olyan mesüge* módi most. Hogy magyarul kell tanolni. Dafke!** Mert hogy meg kell motatni ezeknek a Bach-hoszároknak. Érti, mi? Sokat nem adok. Nekem sincs. Pár forint havonta meg valami kis koszt. Cc, csoda dolog, hogy maga ilyen jól tod magyarul! Van nekem egy fiam Bécsben. Takarékpénztárnál. Jó hely. És mégis, todja, ez a fiam kicsit lezöllötte magát. Szégyen, mi? Képzelje, írogat az ojságokba. Mindig ozt mondja, ozzal is lehet keresni. No, sokat biztos nem. Mi? Tizenöt éves kora óta ír. Az én fiam olyan okos, hogy egyetemre is járt. Firkászkodott a Spiegelbe meg a Wandererbe, mindig magyarokról írt. Őt ez érdekli. No, mit szól hozzá? Most, mióta van ez a Pesti Napló, annak is ír. Magyarul! Mer' ő is tod! Ő mindig szekéroz engem a levelekben, hogy taníttassam a lányokat. Hát ha már így össze-

* Ma egyszerűen: Dob utca.

* Bolond *(jiddisül)*

** Csak azért is *(jiddisül)*

találkoztunk, megteszem neki. Ogye, igazam van? Az én Max fiam nagyon okos fiú. Itt Falk Miksának* hívják, de nem ogy írja olá a cikkeket, hanem „Sólyom". Érti? Falk, az annyi, mint Falke, és a fiam ozt mondja, hogy ez itt sólyom. Szóval maga holnap jön tanítani a lányokat.

Más jövedelme hónapokig nem is volt, csak az, amit Falkéktól kapott a Hold utcában. Sokat éhezett, és naponta tíz-tizenkét órát szentelt nyelvészeti tanulmányainak. Hidegebb napokon otthona az akkor még földszintes Egyetemi Könyvtár kellemesen fűtött olvasóterme volt, ahol a déli szünet alatt is benn maradhatott, Garay János, a költő és egyben „könyvtártiszt" külön engedélyével. Garayt igen öregnek érezte, pedig az csak negyven körül járt, de halálos beteg volt. Hogy megkedveltesse magát az idő előtt megrokkant könyvtárossal, Vámbéry csak úgy találomra elolvasott néhányat annak rengeteg műve közül, és úgy érezte, hogy „Az obsitos" annyira közel áll hozzá, mintha szakasztott édestestvérére lelt volna. Nagyon szíve szerint való volt ez a Háry János, az obsitos vitéz, mulattatónak találta kalandjait, és egyszer, nagy lélegzetet véve, meg is kérdezte a Háry alkotóját:

– Ha nem sértem meg urambátyámat, ugyan honnan vette a Háry János remek figuráját?

– Hogyhogy honnan? Hiszen a fődim volt. Ott élt egy obsitos katona Szekszárdon, az mesélt, mindig ilyen csoda dolgokat. Saját fülemmel hallottam nem is egyszer. Éppen csak hogy nem Hárynak hívták a valóságban. De az mindegy.

A költőnek, ha már halódik, akkor is kell a dicséret. Garaynak olyan jólesett a Koránt meg a török–latin szótár

* Falk Miksa híres német és magyar publicista. A dublini elmegyógyintézetbe zárkózott Széchenyi István egyik legbizalmasabb embere lett. Később ő tanította magyar nyelvre Erzsébet királynét. A kiegyezés után hazajött. Átvette az akkor alapított Pester Llyod főszerkesztői tisztét, országgyűlési képviselővé és Deák Ferenc ajánlatára az Akadémia tagjává választották. 1908-ban halt meg.

vaskos köteteit tanulmányozó fiatalember elismerése, hogy legközelebb rákopogott, látván elhaladni a Pilvax kávéház előtt. Integetett neki, kerüljön beljebb. Garay az ajtó mellett levő boxban ült egy élemedett úrral, aki komor képpel szívta hosszú szárú pipáját.

– No látod, Marci – mondta a csendesen szortyogó öregnek – , ez az a fiú, akiről beszéltem neked. – S azzal intett Vámbérynak, foglaljon helyet. A komor képű úr pedig a maga részéről is bemutatkozott:

– Vörösmarty Mihály vagyok.

Vámbéryval kicsit megfordult a világ. Talán még a Petőfiéinél is jobban szerette Vörösmarty verseit, s a megtiszteltetéstől elállt a szava. Pedig fecsegőkedve ritkán hagyta cserben. Vörösmarty előbb figyelmesen ránézett, és nyomban rendelt neki egy nagy pohár tejeskávét. Csak azután kezdett el a turkológia tudományáról beszélgetni, s kérdezgetni, hogy mit olvasott már törökül Garay gyámolítottja. Vámbéry meglepődve vette tudomásul, hogy Vörösmarty a Bécsben élt Gévay munkásságáról is tájékozott. „A nagy költők tehát műveltebbek, mint gondolnók" – villant át a fiatalember agyán. Következő érzése a sajnálat volt. Szívet elszorító, hogy ezek a nagyok milyen megviseltek, milyen elaggottak. Vörösmarty is mennyivel törődöttebbnek látszik a koránál. Lehet, hogy a szabadságharc leverése nemcsak azokat pusztítja el, akiket kivégeztek vagy börtönbe vetettek?...

De szomorúságán hamar felülkerekedett titkos elégedettsége. A Három Dob utca ágyrajárója itt ül most a Pilvaxban Vörösmartyval! Kár, hogy a mama Dunaszerdahelyen meg sem értené, mit jelent ez...

Rövidesen úgy fordult a sorsa, hogy más nevezetes emberekkel is megismerkedhetett. Kecskemétre került egy gazdag családhoz házitanítóként. Erősen megdolgoztatták a pénzükért. Napi nyolc-kilenc órát oktatott. És még ezután is maradt elég ereje, hogy hat órát saját maga tanuljon. Munkaadójának legidősebb fia sűrűn fellátoga-

tott üzleti ügyekben Bécsbe, s valahányszor csak megfordult ott, mindig elhozta Vámbérynak a tanulmányaihoz szükséges drága könyveket. A tanító pénzén persze. De így is komoly szívesség volt az, mert némelykor hosszabb utánajárással lehetett csupán megszerezni egy-egy ritka kötetet.

Kecskeméten került össze Vámbéry Ballagi Mórral, a híres nyelvésszel, aki abban az időben az ottani református líceum s a teológiai akadémia tanára volt. Tőle kapta kölcsön első arab olvasókönyveit. És Ballagi révén ismerkedett meg a Kecskeméthez legközelebb eső város, Nagykőrös református gimnáziumának tanári karával. A függetlenségi harc vihara meg a Bach-korszak istenverése nem mindennapi tanári testületet kergetett be a nagykőrösi gimnázium csendes menedékhelyére. A múlt század közepén itt tanított Szász Károly, a Szász Károlyok íródinasztiájában a második nemzedék feje, az akkori idők derekas képzettségű Molière-, Shakespeare- és Dante-fordítója. Itt tanított Szilágyi Sándor, a későbbi nagy történész, Bethlen Gábor, Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi életrajzírója, a „Török–ómagyar emlékek" című kilenckötetes kiadvány egyik szerkesztője. Itt tanított Mentovich Ferenc, a tudományokat népszerűsítő író és költő, aki a szabadságharc alatt lőport meg gyutacsot gyártott. És ugyancsak Nagykőrösön oktatott matematikát az a honvédhős Salamon Ferenc, akiből egyik legnagyobb történészünk lett s Magyarország török hódoltsági korszakának kutatója. Nagykőrös tanári karához tartozott Ács Zsigmond, a későbbi foktői lelkész, aki tizennégy nyelven olvasott és beszélt, angol meg francia klasszikusokat fordított. Ács életre szóló barátságot kötött Vámbéryval. Barátságuk azzal kezdődött, hogy megpróbálták közös erővel héberre fordítani – Petőfit.

Azt nyilván említeni is fölösleges, hogy ki volt az, aki Nagykőrösön írta meg „A nagyidai cigányok"-at, miközben tanári székében a szokott aggályos lelkiismeretességével oktatta diákjait a latin, görög és magyar nyelvre.

Amikor a Kecskeméten tanítóskodó Vámbéry először járt vendégségben Arany Jánosnál, a gazda kedvesen fanyar tréfálkozással fogadta:

– Ne vegye zokon, öcsémuram, hogy a nagykőrösi Athénban csak ilyen szerény asztallal várjuk. De amink van, azt jó szívvel adjuk.

A kecskeméti szép napoknak is végük szakadt egy év elteltével. Vámbéry visszakerült Pestre, a Három Dob utcába. Ballagi ajánlására Kemény Zsigmond, a Pesti Napló szerkesztője ingyen adta közzé az ifjú nyelvtanár hirdetéseit lapjában. Így került Vámbéry Monor közelébe, Csévpusztára, ahol elégedetlenkedve nézegette a lapos tájat, s visszasírta a kutyevói cseresznyefát. Itt legföljebb egy-egy szénaboglya vagy szalmakazal árnyékába heveredhetett le délutánonkét, amikor rajongásának új tárgyát, az Odüsszeiát olvasta – görögül. Ez volt a tizenhetedik nyelv, amelyet megtanult, mielőtt még huszonötödik évét elérte volna. Magában már rég megállapította, hogy minél több nyelvet tud az ember, annál könnyebb egy-két újat hozzátanulni. Mivel Hammer-Purgstall bárónál tett látogatásakor kicsírázó szándékát, hogy ugyanis orientalistának készül, nem adta fel, el is határozta, legközelebb komolyan hozzákezd a perzsa nyelvhez.

Változatlanul tartotta magát régi szokásához, hogy hangosan olvas, szaval és magol. Ezért a csévi puszta munkásai előtt ördöngös ember hírében állt. Szenvedélyesen hangos görög deklamációjával egyszer úgy ráijesztett egy jámbor juhászra, hogy az még a nyáját is otthagyta, berohant a tanyára, s már messziről torkaszakadtából kiáltozta:

– Megbolondult ám a zsidó tanító! Tessen gyünni hamarost!

Néhol Vámbéryt valami sámánfélének hitték, s tőle tudakolták, eső lesz-e, vagy jó idő, nem üt-e a marhába vész, s ment marad-e a kergekórtól a juh.

Csévről a szomszédos puszta birtokosához került, aki a meteorológiának volt ugyanolyan bolondja, mint

Vámbéry a nyelveké. De a ház asszonya úgy vélte, elég a családban egy bolond is, s ha már a férjét el kellett tűrnie, a tanítót nem tűrte meg sokáig. Alig tovább, míg az meg nem tanult perzsául olvasni. Homérosz helyett most már Szádit szavalta.

Féléves pesti tartózkodás után Vámbéry újra elszerződött nevelőnek. Ezúttal Veszprém megyébe került, a csetényi bérlőhöz. A bakonyi csendes faluban majdnem olyan jól érezte magát, mint annak idején Kutyevóban. Cak itt nem akadt senki, akit Petrarca Laurájának helyébe képzeljen.

Régi szokásával, hogy tudniillik török feliratokat aggasson fel szobajában, már szakított. Évek óta egy angol nyelvű könyvet vezetett a maga fegyelmezésére. A rovatokra osztott füzet címoldalára erőteljes betűkkel írta fel: „The Book of Duty" – „A kötelesség könyve". Minden szilveszter éjszakáján elvonult egymagában, és számot adva a lelkiismeret ellenőrének az eltelt év munkásságáról, papírra vetette, majd lepecsételte a rávirradó új év tennivalóit. A következő év utolsó napján felbontotta a füzetet, és ha munkatervének egyik vagy másik pontját betöltetlennek látta, keményen megrótta önmagát, és napokig kedveszegetten járt-kelt. Azonkívül nyílt naptárt is vezetett mindennapos tanulmányairól, és a naptárnak tárgyakra osztott rovatait lefekvés előtt mindig pontosan kitöltötte. Ha egy-egy rovat üresen maradt, másnap megpróbálta helyrehozni a mulasztást. Előfordult, hogy ez nem sikerült. Ilyenkor maga mérte ki saját magára a büntetést. Mégpedig a legérzékenyebb oldalát sújtotta. Mindig pompás étvágya volt, de olyankor, ha saját tanrendjét nem tartotta be, gyomorrontást vagy fejfájást színlelve elmaradt a terített asztal mellől. A szobájában kuksolva elkeseredetten hallgatta a villák, kések és tányérok koccanását, de nem engedett éhségének. Korán megtanulta, hogy az ember elsősorban önmagához legyen szigorú.

Az idő múlásával új terveket érlelt, és búcsút akart mondani az érettebb férfikorhoz már nem illő házitanítói pályának. Csak a telet szerette volna még Csetényben kihúzni.

1856. november 11-én, egy esős estén épp visszavonulni készült úgy tíz óra tájt a családi társalgóból udvarra nyíló szobájába, de alighogy kinyitotta a pitvarajtót, vagy tucatnyi álarcos, sötét férfialakkal találta szembe magát.

– Szót se, mert lövünk! – kiáltották.

A következő percben visszalódították a szobába, és berohantak maguk is. A halálra vált család minden egyes tagját megkötözték.

– Hova tetted a pénzt?! – rivallt a bakonyi betyárok vezére a földbérlőre, aki előző napon tért haza a pesti vásárról.

A bérlő nem felelt rögtön. Erre a zsiványok egyik szobából a másikba vonszolták, míg oda nem adott kerek húszezer forintot.

Ezalatt a házitanító is a földön feküdt. Mellén térdelt az egyik betyár, s esővíztől hideg, nedves pisztolycsövet szorított áldozata homlokára. Vámbéry nem félt ugyan, de határozottan kényelmetlennek érezte helyzetét.

– Ez a húszezer pengő forint nem az egész pénzed! – szólt a bandavezér a bérlőnek, miközben puskáját a szűkölő ember szívének szegezte. – Ide az eldugott pénzeddel! De ebben a szentséges minutumban, másképp menten véged!

Vámbéry megpróbált feltápászkodni.

– Ha már ölni akarsz, lőj agyon engem – kiáltotta a főzsiványnak —, nekem nincsen családom, könnyebben halok meg!

A betyár ránézett, és Vámbéry döbbenten látta, mily értelmes a tekintete.

– Szegény ördög ne bántsa a másik szegényt – mondta csitultan a „haramia". – Szedjétek még össze az ékszereket, fiúk, aztán gyerünk! Elég lesz ennyi is.

A szobában sötét lett. A betyárok elmentek, s rázárták a családra az ajtót. Vámbéry szótlanul töprengett. Ez a betyár nem is volt betyár – gondolta. – Talán a társai sem mind azok. Politikai bújdosók lehetnek a szerencsétlenek, és az osztrák megtorlás elől kerestek menedéket a Bakony sűrűjében. Igazat mondott a vezérük. Szegény ember ne bántsa a másik szegényt...

Vámbéry Ármin huszonkét éves korában

Kasri Kadzsar, a sah nyári palotája Teherán környékén

A Hagia Sophia Konstantinápolyban

Domborműrészlet a Hagia Sophia előtt álló obeliszkről

Az Orczy-ház az Ország úton

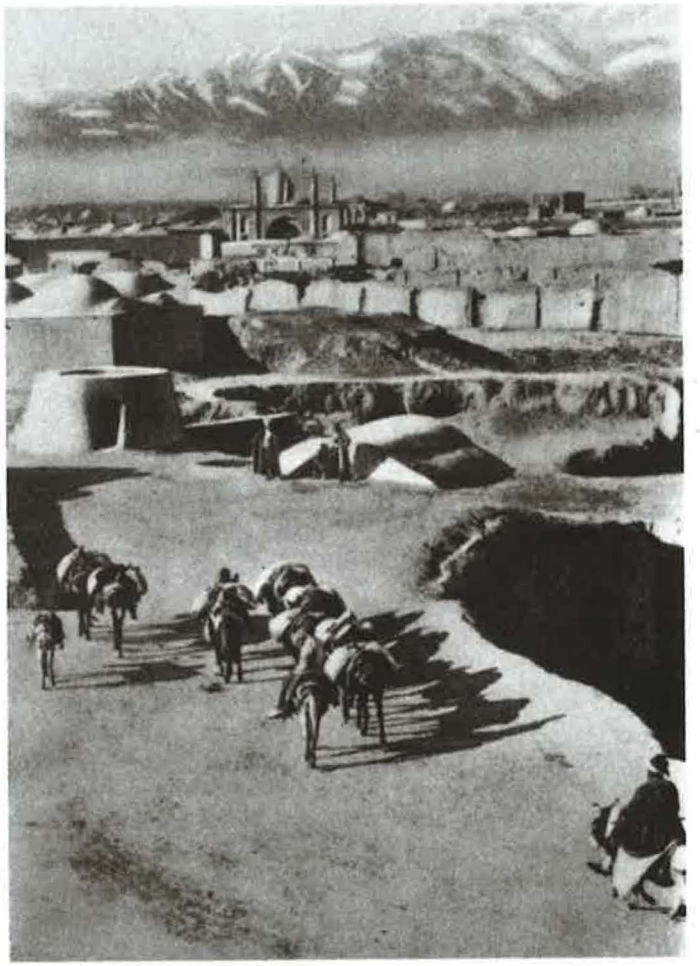

Teherán

Mágnások, nyelvtudósok és szakácsok

A bakonyi tájtól és utolsó házitanítói állásától kerek százhúsz forinttal a zsebében búcsúzott el Vámbéry. Futotta volna megélhetésre Pesten talán egy esztendeig is ekkora summából, hiszen ennyi pénze még sohasem volt, és régóta megtanulta, hogy fogához verje a garast. Csak becsvágya és képzelőereje ismerte a szertelenség örömeit, testi valóját változatlanul a legszigorúbb mértékletességre fogta. A százhúsz pengő forint nagy pénz volt Csetényben vagy a Három Dob utca földszintes szobájában, de Pestről Galacon át Konstantinápolyig aligha fedezte az útiköltséget. Márpedig a huszonötödik évéhez közeledő fiatalember eltökélte, hogy a török birodalom fővárosát megismeri, bármilyen akadály emelkedjék is szándéka elé. Éjjel-nappal a Boszporuszról, az Aranyszarv két partjáról, a minaretekről és a lefátyolozott muzulmán nőkről álmodozott, miközben a pesti nők pucér arcáról közömbösen siklott le a pillantása.

De nem csupán a szükséges pénz előteremtésén múlott a tervezett utazás. Nehéz dolog volt akkoriban a leigázott Magyarország állampolgárának Törökországba jutnia. A Bach-korszak nyílt és közvetlenül brutális terrorja fölött eljárt ugyan az idő, ám ez nem sokat változtatott azon, hogy a magyarok – akár tudtak róla, akár nem – rendőri felügyelet alatt álltak a saját hazájukban.

Kossuth és közvetlen környezete jó öt esztendeje elhagyta már Törökországot, de még mindig jelentős magyar emigráció maradt a kis-ázsiai partvidéken meg Konstantinápoly falai között, és Bécs a levert szabadságharcnak ezektől a lassan-lassan szétszakadó s a szegénységbe alá-hulló menekültcsoportjaitól is rettegett. Az osztrák irányítás alatt álló pesti rendőrhatóságok pedig nem egykönnyen adtak útlevelet Törökországba.

Mire volt tehát a nagy kalandra szomjas fiatalembernek pénznél is égetőbb szüksége? Arra, amit már százszor elátkoztak a világon, és százegyedszer sem tudták kiirtani. Valakinek a támogatására. Protekcióra. A legjobb helyen kereste.

Az akkori idők emberei szerették a magvas és mégis olcsó díszítő jelzőket: „A legnagyobb magyar", „A leghívebb magyar", „A legbátrabb magyar" ... Az, akit Vámbéry néven ismert meg a világ, szerencsésnek mondhatta magát már az induláskor is, mert „a legderekabb magyar" személyében lelt pártfogóra. Ha egyszer nekilátnának valami olyasfajta különös és talán nem e világra való könyvelésnek, amely tételről tételre lajstromba venné, hogy egy-egy kimagasló magyar művész, tudós, gondolkodó vagy író a közvetlen személyi segítség útján mit és menynyit tett önzetlenül másokért, nem lenne kétséges a lista élén álló két név: Liszt Ferenc és Eötvös József. Az egyik mint zeneszerző, a másik mint politikai gondolkodó és a korszerű magyar köznevelés megalapítója nemcsak művével, hanem jellemével is teremtett hagyományt. És ez a hagyomány ma is élő a „legderekabb magyarok" között. Persze sem Lisztnek, sem Eötvösnek nem kellett megküzdenie önmagával ahhoz, hogy szívvel-lélekkel és nagyvonalúan segítsen másokon. Egyik sem ismerte a hírnévre jutott emberek legalattomosabb lelki rákfenéjét: a féltékenységet, az irigységet, az acsarkodást.

Ha valaki egyszer kötetbe gyűjtené, hogy hány embernek segített Eötvös József, s ki mindenkinek egyengette az útját, ugyancsak testes könyv látna napvilágot. A Három Dob utcából kikecmergő sánta, vékonydongájú Wamberger fiúnak is Eötvös lett a pártfogója – mindhalálig.

Amikor – még a sanyarú házitanítóskodás idején – legelőször találkoztak, Eötvös már néhány esztendeje hazatért az emigrációból. Közhivatalt természetszerűen nem vállalt az idegen uralom alatt. De tudományos és szépírói munkáját lankadatlanul folytatta. Ekkoriban már befejezte volt egyik legnagyobb művét: a XIX. század uralkodó eszméiről szóló jelentékeny elemzést, és egy regényen dolgozott. Viszonylag szerényen élt, és kint lakott a város szélén, a Neugebäude, az Újépület* óriási kaszárnya- és börtöntömbjétől nem messze. A dunai hordalékhomokkal borított, kietlen Erzsébet térre** néztek lakásának ablakai. Ballagi Mór és Kemény Zsigmond ajánló soraival felszerelve, itt kereste fel első ízben a fiatal Wamberger.

Már napok óta esett az eső, és az Erzsébet téri homoktengernek merő sár volt a taraja. A báró Eötvös látogatására igyekvő fiú a kapualjban letekerte a lyukas talpú, repedezett cipőjét körülbugyoláló hosszú rongydarabot. Ennek a kívül viselt kapcának belső részével áttörölte a cipőt, majd előhalászta öltönyéből a kéregpapírból még odahaza kivágott vendégtalpat, s a helyére igazgatta. Most már nagyon bátran használta a koppantót az előszoba ajtaján, és önérzettel haladt az inas nyomában Eötvös dol-

* Az Újépület a mai Szabadság térnek majdnem egész területét elfoglalta.
** A mai Engels tér

gozószobája felé. De a lakás parkettáját fényesre viaszkolták, a kéregtalp pedig nem lendített valami sokat a nehézkesen sántító vendég helyzetén, mert minden lépése agyagos-sáros foltokat hagyott maga után. Az inas fensőbbségesen megkövülő arca olyan zavarba ejtette a gyámoltalan látogatót, hogy egyszeriben megtorpant, és többé tapodtat sem tett előre. A házigazda sietett oda hozzá, kedvesen rámosolygott, s már olvasta is Kemény Zsigmond levelét. Első szavait franciául intézte a fiatalemberhez, és miután hibátlanul pergő választ kapott, angolra, majd olaszra fordította a szót. A sánta fiú elemében volt. A nyelveket úgy fogta fel, mint zenei modulációkat, s beethoveni kedve telt a variációk kidolgozásában. Játékos könnyedséggel váltott egyik nyelvről a másikra, és nemcsak a hanglejtése volt mindig olyan, amilyennek lennie kellett, hanem mondatai is a nyelv szelleméhez maradtak hívek. Eötvös most már a szokott „nyájasságát" meghaladó komoly figyelemmel mustrálgatta a fiút.

– Én már kifogytam a tudományomból, kedves öcsém – szólt mosolyogva –, mert annak, hogy németül társalogjunk, nincs sok értelme, ugye? Az amúgy is az anyanyelve.

– A magyart vallom annak.

– Számolni ezen a nyelven szokott?

A vendég lenézett a cipőjére, és most ő mosolygott:

– Ó, hogyha a pénzemet olvasnám meg, akkor semmilyen nyelven sem lenne szükségem sok tudományra. De hát ez nem is érdekel. Ahová én szeretnék menni, ott még ritkábban terem a pénz, mint idehaza; így csak hasznomra lesz, hogy sem a számításban, sem a számolásban nem lettem mester.

– A nehézségekkel sem számol?

– Amit Kőrösi Csoma kibírt, kibírom én is. Az ínség jó iskola. Főként annak, aki nehéz dologra vállalkozik. A magyarok eredetét szeretném kutatni, fellelni, és bejárni őshazájukat. Ezért tanultam meg jó néhány keleti nyelvet. Vagyis... ezt nem mondtam helyesen. Csak tanulom azokat. Megtanulni..., ehhez talán kevés lesz az időm, akármilyen szorgalmas legyek is. Pedig szeretnék sokáig élni. Annyi minden érdekel!

Eötvösnek tetszett ennek a toprongyos fiúnak a közvetlensége. Az, hogy értelmesen szerény és értelmesen öntudatos egyben. Levelet adott vele Hunfalvy Pálhoz, az egyik legjelentékenyebb magyar nyelvtudóshoz, hogy kölcsönözzön Wamberger Árminnak az Akadémia tulajdonában levő könyvekből. Hunfalvy – Vámbéry későbbi szavait idézve – Eötvös jóakaratát megtoldotta a magáéval. Megismertette egy igen nagy úrral: Teleki József gróffal, az Akadémia elnökével. A pesti Úri utcai* palotába 1854 végén már nyugodtabban lépett be az ifjú látogató, mint néhány hónappal korábban Eötvöshöz, mert addigra megtalpaltatta volt cipőjét. Teleki, a neves történettudós, ugyancsak bátorította terveiben, és segítséget ígért. Hunfalvynak köszönhette a nagy utazás tervét melengető Wamberger azt is, hogy többször megfordulhatott a szibériai vándorlásaiból halálos betegen visszatért Reguly Antal házában. Reguly, a magyar nyelv finnugor eredetének első nagy meghirdetője, bizonyos értelemben ugyanolyan szent mártírja volt a filológiai kutatásoknak, mint sok-sok éven át az első röntgenorvosok a maguk tudományának. Reguly is egészségét, majd életét áldozta fel a tudomány szolgálatában.

Míg két bundába takarózva és a meleg szobában vagy a nyári kertben is dideregve, szemben ült a sápadt, sánta fiúval, akit halódó erejéhez mérten mindenben támogatott, nem sejtette, hogy tudományos hitének jövendő ellenfelét, a magyar nyelv finnugor eredetének makacs cáfolóját segíti előre az útján. De Regulyt valószínűleg az sem zavarta volna, ha megsejti. A bizonyításnak volt híve, nem a tekintélynek.

* Az akkori Úri utcát később Koronaherceg utcának nevezték, ma pedig ez a Petőfi Sándor utca.

Hunfalvy Pál, az urál-altaji nyelvek tudományos rendszerű összehasonlításának úttörője a múlt század közepe táján még azt a nézetet vallotta, hogy „a magyar nyelv közepett van a finnugor és a török nyelvek között", sőt úgy hitte, hogy tüzetesebb mérlegelésnél nagyobb súllyal esik latba a török–magyar rokonság bizonyítása a finn–magyarénál. Hunfalvy tehát a legkevésbé sem gondolt arra, hogy valaha is kemény hadakozás üthet ki közötte meg ágrólszakadt pártfogoltja között a Három Dob utcából. Vámbéry sokáig hű maradt ahhoz a felfogáshoz, amelyen egykori mestere, Hunfalvy az idők során túlnőtt, s ez vált elkeseredett tudósi háborúskodásuk okává, de ilyesminek a lehetősége sem merült fel Hunfalvy agyában, amikor gyámolítottját első ízben vezette be az Akadémia ülésére. Kifundálta azt is, hogyan mutathatja be Wamberger a töröktudományát anélkül, hogy az osztrákok gyanút fognának, miféle magyarkodásról van szó, ha törökösködünk.

A Magyar Tudományos Akadémia akkori ülésein ugyanis a testület nagynevű titkárának, Szalay László történésznek oldalán még ott ült a császári komisszárius, és éberen leste, nem mond-e valami olyasmit, amitől menten összedől a Burg, és szétmállik a Habsburg Monarchia. Az osztrák uralom szentségét tabu volt érinteni, így tehát nem csupán a költők – mint Arany János, aki később Szalay László násza lett, vagy a jó Tompa Mihály – beszéltek virágnyelven, hanem a tudósok is.

Az Akadémia épülete a Lánchíd előtti téren még nem állt akkor. Az akadémikusok a Trattner-ház* második emeletén levő udvari helyiségben üléseztek, petróleumlámpák gyér fénye mellett. Itt ismerkedtek meg a későbbi Vámbéryval mint török fordítóval. Bemutatott néhány szemelvényt a munkájából. Személyéről Toldy Ferenc, irodalomtörténet-írásunk atyja csak annyit látott jónak közölni, hogy a fiatalember hamarosan Törökországba indul „azon végre, hogy a keleti nyelvek- és tudományban, melyeknek önfeláldozással szentelte ifjúsága több éveit, magát tökéletesítse. Lesz módunk ottani haladásáról még hallani és tudósítani".

A jóslat valóbbra vált, mintsem a derék Toldy-Schedel Ferenc akkoriban gyaníthatta volna. De még mindig nem volt meg az az átkozott útlevél...

Ekkor lépett ismét elő Eötvös.

Pálffy Móric gróf, a Habsburgok érdekeit és a saját anyagi boldogulását derűs cinizmussal szolgáló magyar főnemesi kör egyik legbensőbb tagja és Ferenc József helytartója a Jellasicsok, Radetzkyek és Windischgraetzek „magyar tartományában", a budai vár tőszomszédságában, a Sándor-palota termeiben ütötte fel hivatalát. Akkortájt nem nevezték ezt a nemesen klasszicista épületet miniszterelnökségi palotának, ahogyan a kiegyezés után hívták, hiszen felelős magyar kormány sem létezett. Ami viszont akkor is létezett, az az arisztokráciának valamilyen rokoni és a többi halandótól elkülönülő összetartozása volt, még ha politikailag más-más véleményre hajlottak is a mágnásosztály egyes tagjai. Eötvös József, a politikus és az író, százszor megátalkodott rebellis lehetett, de azért Pálffy Móric számára csak „dieser Tollkerl Pepi" – ez a félnótás Pepi – maradt. Az arisztokraták a maguk közé tartozót általában a becenevén emlegették, ahogyan a közeli családtagok szokták. A világ nem mágnás részével szemben egymás között végső soron mind rokonok voltak. Ami viszszájára fordítva idővel azt eredményezte, hogy a világ is egy kalap alá vette őket.

„Pepit" Pálffy kedélyesen fogadta, amikor az betoppant hozzá valamilyen kis zsidócskával, és előadta, hogy ennek a nyelvzseninek feltétlenül útlevelet kell adni Törökországba, mert ott válhatik csupán a keleti nyelvek vérbeli

* A jól ismert Trattner nyomdászcsalád üzem- és lakóháza, amely a Petőfi Sándor utca 3. sz. alatt ma is áll. Műemléknek nyilvánították.

tudósává. Hogy ez a Pepi miféle állatkertet tart magának, dos is' ja lächerlich!* – gondolta Pálffy. De ki-ki úgy „amüzírozza"** magát, ahogy kedve tartja. A hivatalos formaságoknak kijáró unottsággal kérdezte meg Pepi bárótól:

– Jótállsz érte?

Ennyivel már rendbe is jöttek. A komornyik öblös, aranyszegélyű fehér meisseni csészében ízes erőlevest rakott a vendég elé. A két úr elégedetten kortyolgatta a bouillont, de Pálffy elkaphatta Eötvösnek egy pillantását, mert kis csend után megkérdezte:

– A tudósod is inna talán? – Majd utasította az inast: – Bringen's ihm á áne!***

Nagyon tartott rá, hogy bécsiesen beszéljen.

Eötvössel még megtárgyalta, hogy nemsokára húznak a szalonkák. Invitálta, jöjjön a pilisi erdőbe „snepfre"****, és e nagy fontosságú téma közben félvállról vetette oda az idegen senkiházinak:

– No, menjen ki a másik szobába, és töltse ki az útlevelét.

Ily simán ment ez, ha már egyszer beljebb kerülhetett valaki az ajtón...

1857 márciusának egyik reggelén indult el Wamberger Ármin első külföldi útjára. Eötvös félárú jegyet szerzett neki a Duna Gőzhajózási Társaságtól Galacig. De nem akadt teremtett lélek sem, aki elkísérje a hajóállomásra, és búcsút intsen utána. Huszonöt vagy tán huszonhat évet töltött be a földön – maga sem tudta pontosan –, és hozzátartozójának senkit sem nevezhetett az égvilágon.

Édesanyja pár hete halt meg. Agóniájának önkívületében is felismerte még a fiát, és kimondta annak szeretett

* Ez egyenesen nevetséges! *(bécsi dialektusban)*
** Úgy szórakozik
*** Hozzon neki is egyet!
**** Szalonkavadászatra

nevét. A hajóra szálló fiú, míg egyedül álldogálva nézte az enyhén lejtős, homokos pesti part girbegurba házsorait, minden búcsúzó fájdalmán túl is tisztán érezte, hogy immár nem köti semmi. Régi életével, az addigi énjével nem kell többé azonosnak lennie. A pompás, a nagy színészekhez méltó alakítások hosszú sora állt előtte.

A hajón egész nap járt-kelt, és a legkülönbözőbb nemzetiségű utasokkal ereszkedett beszélgetésbe. Néhányan meghívták egy kis italozásra, mások ebédre, vacsorára, de mindez csak a mellékes étkezéseket jelentette; pontosabban szólva, a kimeríthetetlen étvágyú utas napjában csak egyszer evett. Reggeltől estig.

Változatlanul a legkedvesebb költeményei közé tartoztak Petrarca szonettjei. Szavalásával elbűvölte a hajó olasz szakácsát. Wamberger törzshelye az utasok meghívásainak szüneteiben a konyha ajtajában volt. Míg ő buzgón deklamált, a szakács „bravo, bravo!" „ma, che ben fatto!"* kiáltásokkal adott hangot elismerésének, amelyet nem mulaszthatott el megtámogatni saját művészi alkotásának legjavából egy-egy púpozott tányérral. Galacnál azonban el kellett válniuk egymástól. A fiatal utas átszállt a Lloyd Triestino egyik tengerjáró gőzösére. Az antik világ Pontosz Euxeinosza: a Fekete-tenger szépsége szinte megbolondította. A matrózok engedélyével kimászott a hajó orrára, hagyta magát csapdosni a sós víztől, és a viharban Voltaire Henriade-jának strófáit szavalta, versenyt üvöltve a szélzúgással.

Amikor Konstantinápoly Galata negyede előtt horgonyt vetett a hajó, és az utasokat szállító bárka tulajdonosának kifizette a viteldíjat, egy árva krajcár sem maradt a zsebében. Így vágott neki az emelkedőnek, hogy Perába, az európai városnegyedbe jusson. Nézdelődött és fütyörészett. Ha nincs pénze – hát nincs pénze.

De szép volt a tenger!

* Ez aztán jól csinálja!

Resid efendi

Három év múltán a szultán udvarába bejáratos egyetlen olyan európai, aki nem lett sem hivatásos diplomata, sem mohamedán, elálmodozva ringatózott egy hintaszéken, vendéglátójának, a császári díván* főkancellári tisztségét viselő Afif bejnek kertjében. Ha visszagondolt a pénztelen megérkezését követő első hetekre, valójában percig sem érezte, hogy valami csoda történt vele. Oly egyszerűen és természetesen alakult minden. Az otthoni előítéletek itt nem nyomták, az itteniek pedig nem vonatkoztak rá. Így visszatekintve is simának látszott az út.

*A szultáni udvar, a Fényes Porta titkos tanácsa, melynek tagjai I. Szolimán (1520–1566) uralkodása óta üléseztek bizonyos rendszerességgel, hogy a mindenkori ottomán fejedelemnek segítségére legyenek a politikai és katonai döntések meghozatalában.

A maga szempontjából szerencsésnek mondhatta, hogy a hatalmas és bomló testű oszmán birodalom fővárosa csak ekkor próbált kikászálódni a középkorból. A kóbor lovagok és vándorigricek ideje itt még nem járt le. Ugyan hol egyebütt menekülhetett volna meg az első hetek éhezésétől azzal, hogy ódon szerelmi dalokat kántál? Az éneklő orrhangon elhangzó szavalások egyik vagy másik török kávéházban minden este megszerezték a másnapra szükséges piasztereket. Alighogy belekezdett valamelyik ótörök szerelmi regébe, a nargilék szortyogása fokozatosan elnémult, és a fejhez simuló piros fezek alól lelkes szempárok szegeződtek az alacsony taburetten ülő énekesre.

Ami azt illeti, a fejviseletnek elég jelentős szerepe volt annak idején az európai városnegyedbe, Perába felkaptató fiatal utasember életében. Hiszen pörge kalapjának formája és a rajta lengő háromszínű pántlika tűnt fel egy járókelőnek, aki hirtelenül vállon ragadta az idegen tömegben lődörgő újonnan érkezettet.

– Voi siete ... – kezdte előbb elfulladtan olaszul, de tüstént az anyanyelvére váltott: – Uraságod magyar, ugyebár?

És az igenlő feleletre ott, a tarka sokaság kellős közepén felvillant agyában, hogy kit szólított meg ily váratlan hevességgel:

– Ön az a nyelvtudós talán, kinek utazásáról hírt olvastam a magyar újságokban?

Mint a magyar politikai emigránsok mindenkoron és mindenütt, ez a negyvennyolcas szabadságharcból szakáccsá vedlett Püspöky nevezetű menekült is buzgón olvasgatta az elhagyott hon hírlapjait. Valójában eleve számolt azzal, hogy a Pestről érkező nyelvtudóssal összeakad majd egyszer Pera utcáin. Arra viszont nem számított, hogy az oly szépen beharangozott tudósnak egy fitying sem lesz a zsebében; de ha már így esett, Püspöky azonnal felajánlotta csupasz albérleti szobájában álló díványának felét éjszakai fekhelyül. A fiatal utazónak nem kellett az utcán aludnia koldusok és kutyák társaságában.

Püspöky rögtön el is vitte a minden rendű és nemzetiségű emigránsok kedves tanyájára, az egyik alagsorban meghúzódó Café Flamm de Vienne-be (Flamm bécsi kávéháza), ahol a törökök előtt ismeretlen tejeskávé és igazi bécsi császárzsemle mellett lelkesedtek és szőtték terveiket a menekültek. Gyakran ebből állt egész napi táplálékuk, de azért szívesen megkínálták egy-egy reggelivel a Pestről idecsöppent nyelvészt. Ám alig pár hét leforgása alatt nem szorult többé arra, hogy a magyarok sovány kenyerét egye.

Amint elkezdett török kávéházakba járni, s ott magával hozott könyvekből felolvasásokat tartani, az oszmánok úgy vélték, valóságos csodára bukkantak. Legtöbbjük egyszerű ember volt, s akkortájt az irodalmi török nyelvet a népnyelvtől még áthidalhatatlannak gondolt szakadékok választották el. Írástudó pedig minden száz emberből ha egy akadt.* Hogy egy hitetlen frengi** – legyen az bár a törökök szívéhez legközelebb álló magyar – néhány napos sztambuli tartózkodás után oly jól bírta az irodalmi törököt és a perzsát, kivívta bámulatukat. De a népies költemények strófáit meg a mindennapok szavajárását hasonló otthonossággal forgatta szájában. Ugyan ki ne találta volna természetesnek, hogy az álmélkodás adója *kebáb* (olajban sütött, kolbászka formájú vagdalt birkahús), *piláf* és a *pasztirmá*nak nevezett füstölt hús alakjában jelent meg a csodafrengi asztalán?

A jó falatokból néha még ő vitt haza Püspökynek. Békés egyetértésben éltek, és egyikük álmát sem zavarta a szobában fel-alá futkosó patkányok éjszakai zajongása. Óvintézkedésül a temérdek patkány ellen csak a csizmájukat akasztották esténként a török ablak kilincsére.

* Törökországban még a múlt század végén is a lakosságnak csak 5 százaléka tudott írni-olvasni. Ez a szám az 1930-as statisztikai összeírásig mindössze 15 százalékra növekedett, és a második világháború végén sem haladta meg a 25 százalékot.

** Európai

Idillikus létüknek egyedül az szegte hirtelen végét, hogy Püspökynek sikerült elszegődnie szakácsként az egyik francia gőzösre. Lakótársa hiába járkált új éjszakai szállás után, ingyen nem kínálkozott semmi, míg végül a konstantinápolyi Magyar Egylet titkára felajánlotta, hogy üsse fel tanyáját az akkor már feloszlóban levő egyesület tanácskozótermében. Nem volt többé sok tanácskoznivaló, az emigránsok java része vagy elhagyta Törökországot, vagy pedig lassanként beleolvadt a mohamedán életbe. Így jutott fekhelyhez egy vedlett bőrkanapén a lerongyolt ruházatú s pörge kalapját már az első napokban török fezre felcserélő magyar utazó, aki öregkorában ilyenformán emlékezett meg erről az időszakról: „...A keleties csavargóélet minden kellemetességével folynak napjaim."

Később házőrző kutya helyett fogadta fel egy török katonai szolgálatba lépett magyar őrnagy. Vidékre kellett ugyanis mennie hosszú hivatalos útra. Feleségével messze kint lakott a város szélén, s mivel házőrzőjüknek épp az őrnagy indulása előtt nyoma veszett, az asszony idegeskedett. Félt egyedül maradni. Vámbéry szívesen ráállt, hogy majd ő helyettesíti a kutyát. Fakírtermészete talán fel se vette volna, ha jómagát is ólba rakják, de rendes szobát kapott, reggelire meg nagy csupor kávét, kenyeret pedig amennyit csak akart. Ugatni nem ugatott ugyan, viszont szorgosan felsöpörte a reggeli órákban a leanderes kis udvart, és vizet hozott a távoli kútról. Aztán egész délelőttjét török s csagataj tanulmányaival töltötte, míg délután fel nem kerekedett, hogy lemenjen a városba igrickedni. Az őrnagyné meg volt vele elégedve. A fiatal tudós talán jó sokáig őrzi továbbra is a házat, ha a közelítő tél nem szorítja rá, hogy végre komoly kenyérkereset után nézzen.

A perai könyvesboltban – előrevetítve az amerikai reklámok stílusát – nagyhangúan önmagasztaló hirdetést függesztett ki. Nem kevesebb, mint húsz nyugati és keleti nyelv tanáraként ajánlkozott. Ez a valóban szokatlan tar-

talmú hirdetés kezdettől fogva számos tanítványt vonzott. Egy török előkelőség franciául akart tanulni, a levantinus–német származású sztambuli dán főkonzul dánul, hogy legalább olvasni tudja az általa képviselt ország újságjait, más európaiak pedig törökül. Vámbéry pályafutásának első nagy fellendülését azonban – a maga tudásán és képességein kívül – Iszmáil vagy más néven Kjámil pasának köszönhette. Ez a tiszteletre méltó pasa nem volt más, mint a magyar szabadságharc Kmetty tábornoka.

A török Fényes Portára 1849 őszétől iszonyú nyomás nehezedett. Ezt az váltotta ki, hogy a Kossuthtal menekülő mintegy ötezer magyar harcost befogadta. Akkoriban Ausztria és Oroszország a háború határáig elment azért, hogy megkaparinthassa ezeket az emigránsokat, és boszszút állhasson rajtuk. Mindkét ország mozgósított az oszmán birodalom ellen, s Radzivil herceg, a cári követ búcsúlátogatás nélkül, fenyegető hirtelenséggel hagyta el konstantinápolyi állomáshelyét. De a Porta semmilyen fenyegetésre nem engedett. A magyarokat nem adta ki. Segítséget ebben a válságos helyzetben csak Angliától kapott, és valamennyire a távoli Amerikától. Amikor az orosz–osztrák nyomás erősödött, a szultán tanácsadói azt találták ki, hogy amennyiben egy menekült áttér mohamedánnak, még ha ezt csak névlegesen teszi is, rögtön török alattvalóvá lesz, kiadatását tehát egyetlen idegen állam sem követelheti többé. Az emigrások zöme a veszély óráiban sem élt ezzel a lehetőséggel, de Bemből Murád pasa lett, Kmetty és Stein tábornokokból pedig Iszmáil, illetve Ferhád pasa. Bem hamarosan meghalt, Kmetty-Iszmáil pasa azonban többszörösen is kitüntette magát a krími háborúban, amelyet Törökország a szövetségeseivel, Angliával meg Franciaországgal együtt vívott Oroszország ellen 1854 tavaszától 1856 elejéig. Kmetty tehát viszonylag befolyásos embernek számított a török udvari körökben, és az ő ajánlására az egyik legelőkelőbb sztambuli úr,

bizonyos Huszein Daim pasa örömest alkalmazta házitanítóul azt a fiatal magyar tudóst, aki ekkoriban kezdte el használni a Vámbéry nevet, noha épp ezzel egyidejűleg lett a törökök világában – Resid efendi.

Az óriási kiterjedésű oszmán birodalom balkáni, déleurópai és észak-afrikai területei a XIX. század harmadik évtizedétől kezdve lassan-lassan lemorzsolódnak. Ahogy Szigetvár ostroma alatt a nagy Szolimán szultánt holtan kötözik nyergéhez, és negyvenhat napnak kell eltelnie, míg halála hírét közzéteszik, úgy a roppant török birodalom is rég halott már, mikor még az a látszata, hogy nyeregben ül.

Ez a hatalmas test belülről üszkösödött el. Későn jött orvosai már nem tudhatták meggyógyítani. A rothadás egyik oka a mindenkori szultán eszeveszett féltékenysége s gyanakvása volt a számításba jövő utódaival szemben. A trónörökös szempontjából esélyes török hercegeket a szultánok palotájuknak valamilyen elkülönített helyén *ketrecben* tartották. Így remélték megakadályozni azt, hogy az utód összeesküvést szőjön vagy lázadást szítson. Az esetleges trónörökösök táplálásáról gondoskodtak ugyan, de a taníttatásukról vajmi kevéssé. Mindez arra mutat, hogy a hatalomféltés ösztönével szemben a „vér szava" nagyon is elhaló. A örököst legtanácsosabb ketrecbe zárni, akárcsak a csapdába ejtett vadállatot.

A francia forradalom évében került – századok óta először – egy olyan török herceg uralomra, akit elődje – okulva a saját *negyvenhárom* esztendeig húzódó trónörökösi ketrecéletéből – nem tartott a külvilágtól elzárva. Ez a viszonylagos szabadságban felnőtt III. Szelim szultán (1789–1807) némi tájékozottsággal bírt az európai társadalomról. Tudott franciául, rajongott a gall szellemért. Szerette volna, ha Törökország meggyürkőzik elmaradottságával, s behoz valamit a nyugat-európai hatalmak előnyéből. Majd húsz éven át szolgálta ezt a célt

kormányzatával, míg végül a reformoktól irtózó főhivatalnokok, papok és tisztek épp ezért gyilkoltatták le szultánjukat a janicsárokkal.

A csupán másfél évszázad múltán megszületendő új Törökország képe mégis III. Szelim gondolataiban öltött először formát. De a valóság messze a gondolat mögött kullogott. Az új kort olyannyira meghatározó ipari és tudományos fejlődésnek Törökországban az idő tájt nyoma sem volt. A köztisztviselők agyát ellepő homályon nem tört át semmiféle fénysugár. Meglehet, hogy a „bölcs" kádik – akiknek kezében nyugodott az úgynevezett igazságszolgáltatás – néhol nem nélkülözték a természetes okosságot, de műveletlenségük feneketlen volt. Tartották magukat a mondáshoz, hogy „ami nincs benne a Koránban, azt nem érdemes tudni", de ezt titkon még megtoldották azzal, hogy ami benne van, azt sem érdemes igazán ismerni.

A Fényes Portán lebzselő főrangúak nem beszéltek idegen nyelveken, hitetlen gyaur tolmácsokra szorultak tehát, valahányszor csak érintkezniük kellett Európával. Ki voltak szolgáltatva azoknak, akik kiszolgálták őket.

Az első könyvnyomdát is kerek háromszáz évvel később állították fel török földön, mint Európa többi országában. A tudomány és a technika vagy tíz emberöltővel maradt el a nyugati világ mögött. A török vezetőket minden frengi fortélyból egyedül a fegyvergyártás titkai érdekelték, ám az már nem derengett agyukban, hogy a hadi felkészültség egy ország egész gazdasági erejével együtt áll, vagy gazdasági gyengeségével együtt bukik. III. Szelim a lőszer- és ágyúgyártás előmozdítására európai szakembereket hívott be birodalmába. Szeretett volna ugyan békében élni, de a „hosszú háborút", a hagyományos háborút az osztrák császársággal meg Oroszországgal, még elődeitől örökölte. A nehézségekből csupán Bonaparte Napóleon egyiptomi kalandja rángatta ki.

Egyiptom akkor még az oszmán birodalomhoz tartozott. Amikor a korzikai olaszból francia tábornokká lett

Bonaparte megpróbálta Anglia földközi-tengeri érdekeit meg a cári Oroszország földközi-tengeri reményeit keresztülhúzni, egyszeriben a törökök szövetségesévé tette mind Londont, mint Szentpétervárat. A napóleoni kaland- és becsvágy ezúttal került először szembe *valódi* nagyhatalmakkal, és csúfos végével intésül szolgálhatott volna Bonaparténak, hogy máskor kerülje az ilyen mértékű erőpróbát. De ő most is csupán előrevetítette későbbi gyászos hazaiszkolását az orosz hómezőkről, s ezúttal a piramisok alját körülvevő forró homokról illant el. Csapatait cserbenhagyva sietett vissza Párizsba, mialatt szárazföldi serege Szíriában szenvedett súlyos vereséget, flottája pedig Nelson csapása alatt pusztult el Abukirnál. Az egyesült orosz–török hajóhad akkor foglalta el a Jónszigeteket. De a győzelmek sem segíthettek Szelim szultánon. Buknia kellett.

A kormányzása alatt bekövetkezett legnagyobb változást a díván tanácsadói eleinte talán észre sem vették. A XIX. század küszöbén alakult ki „az európai egyensúly" politikájának tudatos követése Angliában. Egyik állam se legyen túl erős a kontinensen, és a szemben álló erőknek ki kell egymást egyenlíteniük, végső soron – Anglia javára. A folyvást terjeszkedő Oroszországgal szemben pedig, többek között, a török birodalom jelentette az egyensúlyt.

Szelimet, rövid és zavaros intermezzo után, egyik unokaöccse, II. Mahmud (1808–1839) követte a trónon. A zavargások idején Mahmud csak úgy maradhatott életben, hogy mialatt üldözőinek szemébe egy szolgálóleánya izzó hamut szórt, ő a tetőn át nyert egérutat a gyilkosok elől.

Három évtizedes uralkodása egyetlen óriási erőfeszítés volt, hogy korszerű államot faragjon a faragásra aligha alkalmas török birodalomból. Az egymás ellen acsarkodó meztelen érdekek először a vallás lepleibe burkolózva csaptak össze. A tartományok kormányzói s főhivatalnokai attól féltek, hogy a reformok kicsavarhatják kezükből a szinte korlátlan hatalmat, és nem harácsolhatnak többé

kedvükre. Jónak látták tehát vallásos érvekkel támadni az idők parancsolta újításokat. II. Mahmud ellenérvként ugyancsak Korán-idézeteket olvasott rájuk. Az „ideológiai" harc ilyesformán döntetlenre állt, s Alemdár Musztafa pasa, a nagyvezír valóban végre is akarta hajtani a reformokat. Erre a janicsárok éjszaka megostromolták a házát. Miután a nagyvezír az utolsó golyót is kilőtte puskájából, felrobbantotta a pincéjében tárolt lőszert, s házával együtt röpítette levegőbe önmagát. A janicsárok a jól végzett munka örömével vonultak tova. Éppen *bajrám* ünnepe volt, az európai kiképzés alatt álló új csapatok tetemes részének szabadságot adott a szultán. A kaszárnyában maradtakat még azon az éjszakán legyilkolták a janicsárok. Fegyveresek híján az uralkodó – mint II. József – visszavonta reformjait. De II. Mahmud konok ember volt.

Igaz, birodalma szélein hol itt lobbant fel a tűz, hol amott. A szerbiai tartomány kormányzója, Milán Obrenovics 1817-ben eléri, hogy fejedelme lehet a félig-meddig már önálló Szerbiának. A görögök Ypszilanti tábornok vezetésével felkelnek. Szabadságharcuk hat esztendőn át tart, de lankadatlan küzdelmük a londoni konferenciák kacskaringós útvesztőiben is kivívja jutalmát. 1832 májusában létrejön a független, új Görögország, melyet az oroszok, az angolok és a franciák egyaránt támogatnak. 1830-ban Algériát ragadja el Franciaország a török birodalomtól, s a második világháborút követő időkig birtokolja is. A cári kormány megszerzi az orosz flotta számára a szabad hajózás jogát a Fekete-tengeren. Azt szintén eléri, hogy a jövőben jóváhagyásától függ majd a még török fennhatóság alá tartozó Havasalföld és Moldva hoszpodárjainak kinevezése.

Jóllehet a birodalom lassú széthullása II. Mahmud idejében kezdődött, mégis nagy uralkodó volt, mert legalább megalapozta egy eljövendő, sokkalta kisebb, de egészségesebb Törökország lehetőségét. Először is a minden

átalakulás kerékkötőivel végzett: a janicsárokkal. Ez a szervezet, amely valaha rohamcsapata volt a török hódításoknak, teljesen lezüllött. A szultán megfizetett lázadásukért, és 1825. június 15-én a reguláris hadsereggel lemészároltatta az egész janicsárgárdát.

Moltke vezetésével porosz, később pedig francia kiképzőtisztek jönnek Törökországba. Az adószedés a janicsárok végnapjai után a központi kormány hatáskörébe megy át, vége a basáskodásnak. A nagyvezírnek meg a vezíreinek tilos a jövőben bárkit is halálra ítélni, és – ami jobban fájt – nem kobozhatják többé el az általuk üldözöttek vagyonát. A szultán fővárosának európai negyedében, Perában orvosi főiskolát nyit, ahol külföldiek tanítanak; egyúttal a birodalom fennállása óta először küldenek ki diákokat európai országokba. Az első török újság is II. Mahmud szultánsága alatt jelenik meg. Ő veti le a turbánt, ölti fel a fezt meg az európai szabású ruhát, s ugyanezt kívánja meg a köztisztviselőktől.

Mahmud utóda, I. Abdul Medsid 1839-től 1861-ig uralkodik. Csodálatos módon e viszonylag hosszú korszakon át sem vesz erőt rajta a hatalmi őrület; nem gyilkoltat gyanakvásból, eltűri környezetében az okos embereket, híven kitart a reformpolitika mellett, noha a fanatizmus és a kiváltságaihoz dühödten ragaszkodó hivatalnoki kaszt mindig megújuló rohamait kell visszavernie. Még Mahmud is sorozatos gyilkosságokra kényszerült; Abdul Medsid az első, ám egyben az utolsó török szultán, akinek sikerül terror nélkül korszerűbbé tenni az országot; az első és egyben az utolsó török uralkodó, aki nem retteg állandóan az életéért, és hagyja, hogy mások is rettegés nélkül élhessenek. Külügyminiszterévé a reformkorszak legnagyobb politikusát, az addigi londoni török nagykövetet teszi meg, Musztafa Resid pasát. Resid személyesen dolgozza ki a *tanzimat*nak nevezett nagy reformtervet, amelyet a szultáni jóváhagyás után „Gulhané"-ren-

delet címen tesznek közzé. A elnevezés onnan ered, hogy a szultáni palotákhoz tartozó Gulhané-parkban hirdették ki a tanzimatot. Legalábbis papíron ez a nagyszabású reformrendelet alakítja át Törökországnak félig feudális, félig még mindig nomád társadalmi szerkezetét. Ezentúl minden ottomán alattvaló jogegyenlőséget élvez fajra és vallásra való tekintet nélkül. A szultán sorozási törvényt bocsát ki, nem lehet többé senkit sem életfogytiglani katonaságra kényszeríteni. Az *ulemák* elveszítik a Koránból származtatott egyeduralmukat az oktatás fölött. Állami alap- és középfokú iskolák létesülnek. A bíráskodásra hivatott kádik tanítására külön intézményt alapítanak. Az élet, a javak és a becsület immár nem szabad préda.

Musztafa Resid pasát később három, ugyancsak pasai rangot viselő kitűnő politikus követi a reformmozgalom élén: Midhat, Áli és Fuad. A török társadalom belső megerősödése rokonszenvre talál ugyan Európa nagy részében, de nincs a cári Oroszország ínyére. Terveinek útjában lenne, ha Törökországnak sikerülne kilábalnia bajaiból. Ezért is nevezi el a cár 1852-ben az ottomán birodalmat „Európa beteg emberének", s mivel Abdul Medsid szultán halála után az elüszkösödés tovább folytatódik, a cár mondása mindenütt elterjed. Viszont kevéssel a megjegyzés elhangzását követően „a beteg ember" – angol és francia segítséggel – még győzedelmeskedik a krími háborúban a cári flotta és szárazföldi haderő felett. A diadal örömében a szultán újból szentesíti államának reformalkotmányszerűségét: a tanzimatot.

Vámbéry kereken egy esztendővel a krími háborút lezáró párizsi békekötés után érkezett meg annak az Abdul Medsidnek országába, aki minden veszély ellenére oltalmat és biztos menedéket adott a magyar és a lengyel szabadságharc menekültjeinek. A véletlen vagy inkább a vele született adottság játszott közre abban, hogy a fiatal utazó igen rövid idő múltán az új Törökországot megalapító államférfiak közvetlen környezetében élt, és úgy ismerhette az oszmán politika minden csínját-bínját, mint réges-régen Bethlen Gábor, a nagy fejedelem.

Új nevét első török munkaadójától s házigazdájától, a cserkesz származású, jóravaló Huszein Daim pasától kapta. Ez a konzervatív úr parancsolta meg háza népének, hogy az ifjú magyar tanítót Residnek kell szólítani, ami annyit jelent: derék, becsületes férfiú. Mivel pedig Vámbéry írástudó volt, megillette az *efendi* címzés. A török világban ettől fogva csak ezen a néven ismerték és emlegették, noha esze ágában sem volt áttérni az iszlám hitre. De befolyásos török barátai enélkül is teljesen maguk közé valónak érezték. Jelen lehetett minden mohamedán vallási szertartáson és az Allah parancsai körül forgó heves vitáiknál is. Az előkelő társaság – a társaság szó Keleten ekkor még pusztán férfiakat jelentett – számos tagja volt kíváncsi erre a furcsa idegenre, aki jobban ismerte nyelvüket s irodalmukat, mint ők maguk.

A házi cselédség viszont féltékenységet érzett a Resid efendivé előléptetett, török ruhába bújt gyaurral szemben. A legnehezebben pedig a háremek asszonyai békéltek meg jelenlétével. A nők nagy általánosságban maradibbak és fanatikusabbak voltak a férfiaknál. Nem értették, hogyan tűrhet meg uruk egy hitetlent a hárem közvetlen közelében.

Ezt az ellenállást azonban az élénk s minden nőnél beszédesebb magyar gyaur fokozatosan legyőzte. Huszein Daim pasa beteges öregúr volt, és háremének elbűvölő cserkesz hölgyei veszettül unatkoztak.

A *szelamlik*ot, vagyis a férfilakosztályt a falnak egy áttört részén kerek, forgatható szekrényszerűség zárta el a háremtől. Ezt a *dolább*nak nevezett forgószekrényt használták az asszonyok, ha szólni kívántak idegen férfival, vagy valamilyen tárgyat kiadtak a háremből a szelamlikba.

Eleinte csak bosszantásból hívták a gyaurt a dolábhoz, esetleg azért, hogy valami vaskos gorombaságot vágjanak a fejéhez, de amikor ő erre is költői bókokkal felelt, a jég olvadozni kezdett. Fél év elmúltával a *böjük hanim,* azaz az első asszony megengedhetőnek tartotta, hogy a hitetlen kísérjen el Perába a frengi fogorvoshoz egy eléggé vénecske odaliszkot. Vámbéry a fogorvoson kívül még egy magyar barátja házába is betért a koros háremhölggyel, aki kirándulásából visszaérkezvén lelkendezve magasztalta a magyarok vendégszeretetét. Kisvártatva egyik fiatal cserkesz nő a másik után kapott szörnyű fogfájást, úgyhogy Vámbéry alig győzte őket Perába kísérgetni.

Huszein Daim pasa házából a császári díván főkancellárja, Alif bej alkalmazta, hogy vejét, Kjámil bejt oktassa a frengi tudományokra. A főkancellár otthona II. Mahmud szultán mauzóleumával szemben s a Fényes Kapu szomszédságában volt. A török birodalom minden híres stilisztája, művelt embere, hatalomra vágyó előkelősége itt gyülekezett össze esténként. A későbbi török alkotmány atyja, Midhat pasa ekkor még egyszerű efendiként, titkári minőségben élt a főkancellári házban. A két fiatalember szövetséget kötött egymással: Midhat franciául tanult Vámbérytól, s viszonzásul újonnan szerzett magyar barátjának török stílusgyakorlatait javítgatta. Midhat vitte el Vámbéryt a legkiválóbb *medressze* (vallási kollégium) tanítványai közé, ahol a *szofták:* a növendék papok társaságában meghallgathatta a leghíresebb oszmán hittudósok és nyelvészek előadásait. Ez roppant nagy kincsnek bizonyult később, hiszen Midhat ajánlása révén az iszlám gyakorlati ismeretébe avatták be ezen a helyen. Bár nem egy menekült tért át névlegesen és csupán érvényesülése érdekében a mohamedán hitre, a sok európai között mégis a nem iszlám hitű Vámbéry volt az első, aki medresszében kapott teljes „papi" kiképzést. Ekkor már régen meggyőződéses szabadgondolkodó volt. Szánalommal

nézte bármiféle fanatizmus rabjait. De véleményét megtartotta magának.

– Csodálatos ez, barátom – mondta neki Midhat efendi –, teljesen otthonosan mozogsz és vitázol a mi medresszénkben, mintha születésed óta ez lett volna a világod! Épp a minap dicsértek előttem a *khodsák* (tanítók), és azt tartják rólad, hogy te ízig-vérig *muhtedi* vagy, az igazság útjára vezérelt valódi megtért. Nagyon büszkék rád s természetesen a maguk sikerére, de nekem is csodaszámba megy, hogy így feltaláltad magadat.

A „muhtedi" mosolygott:

– Az igazat megvallva, jártam én már efféle iskolába. Ott szoktam meg.

– Ugyan már! Magyarországon nincs többé egyetlen medressze sem.

– De van valami olyasféle, csak más a neve. Nem azon múlik.

Midhat efendi csodálkozva ingatta a fejét. Vámbéry pedig nem sietett a magyarázattal, hogy az ortodox Talmud–Tóra iskola eléggé hasonlít a mohamedán „papi szemináriumokra". Itt is, ott is belemerülnek az érdektelen szertartási parancsolatok aprólékosságaiba – gondolta –, itt is, ott is csűrnek-csavarnak, s azt tartják a legkülönbnek, aki legtovább győzi skolasztikus okoskodással. Milyen meddő és fölösleges tudomány, s mégis mily nélkülözhetetlen lesz a hosszú úton! De szólni nem szólt semmit barátjának, Midhatnak sem.

A szultán főkancellárjának házából Rifát pasa nyugalmazott külügyminiszterhez került történelem-, földrajz- és francianyelv-tanári minőségben. A pasa mérhetetlenül gazdag ember, egyben pedig a szultán násza volt. Otthona részben az irodalmi szalon szerepét töltötte be, másrészt azonban fékevesztett tivornyák színhelyeként vált hírhedtté. Vámbéry nemigen ivott, s undorral figyelte a nagyurak részegségét. Mivel a dőzsölésektől éppúgy távol maradtak a női családtagok, mint más egyéb összejövetelektől,

hiszen a nők helye a hárem falai között volt, a társalgás teljesen elfajult. Ez Vámbéryt szintén elémelyítette, a tivornyákra berendelt olcsó utcai „táncosnőktől" pedig csak utálkozni tudott. Boldog volt, amikor nyaranta a pasa háztartása kiköltözött a tengerszoros fölött emelkedő Kanlidsia faluba, és ő kiszökvén a lombos fák alá, úgy érezhette, hogy a földkerekség legszebb pontjáról szívja magába a Boszporusz csillagfényes, bársonyosan meleg estéinek minden gyönyörűségét.

Ekkor már a legkülönbözőbb előkelő házak állandó vendégszeretetét mondhatta magáénak. Talán tíz helyen is volt saját hálóköntöse, mindig kéznél tartott, frissen húzott vánkosa meg takarója. Sűrűn megfordult Fuad és Áli pasa otthonában is. Álit, a többszörös nagyvezírt nem kedvelte, ám sokat ellesett tőle a hatalom gyakorlásának keleti módszereiből. Taszította, de annál inkább érdekelte ez a vézna, intrikus, mindent és mindenkit epésen bírálgató ember. Áli pasa kezdetben kissé bizalmatlan volt Resid-Vámbéry efendivel szemben. Tartózkodását csak akkor vetette el, amikor a magyar tudós a pasa gazdag könyvtárából csagatáj műveket kért kölcsön. Áli megnyugodott. Jámbor nyelvész ez – gondolta –, csöppet sem érdekli a nagypolitika... Alaposan melléfogott. Ha volt valami, amit Vámbéry ifjúkorától haláláig lankadatlanul szenvedélyes figyelemmel követett nyomról nyomra, az éppen a nagyhatalmi politika tekergős útja volt.

Fuad pasa és Vámbéry között viszont – ellentétben Álival – őszinte rokonszenv fejlődött ki. Fuad magas növésű, kiegyensúlyozott kedélyű férfi volt, teljesen európai modorú, szikrázóan szellemes. Vámbéry inkább franciának, mint töröknek érezte ezt az egyszerű katonaorvosi sorból a legfőbb állami méltóságokra emelkedett politikust.

A török társaságban Fuad pasa számított a legnagyobb magyarbarátnak, s ez különösen kedvessé tette őt Vámbéry szemében.

Szívesen jegyezgette fel Fuad jó mondásait. Így, amikor egy külföldi diplomatának, aki a pasa vendégeként be akart nyitni a hárem ajtaján is, azt mondta a legpárizsiasabb franciasággal:

– Uram, ön csak a Fényes Kapunál van akkreditálva, az ajtókra már nem terjednek ki jogai!

– Resid efendi – szerette mondogatni Fuad Vámbérynak –, a tudás gyakorlati eredmények híján csak olyan, mint amikor az éhező egy pohár vizet kér. Az a betűrengeteg, amit összeolvasott, ma még holt anyag a fejében.

– Mit tenne ön az én helyemben?

– Cc – csettegett a pasa –, mit is tehetnék? Hiszen tudja, és vésse jól az eszébe: *„Kúsísi bí fáide, vesme ber ábrúi kúr!"* – Ami idézet volt egy perzsa versből: „Hiábavaló igyekezet felcicomázni a vak ember szemét!"

– Talán nem is vagyok annyira vak, mint gondolná – kockáztatta meg Vámbéry. Fuad előtt nem kívánta pusztán a jámbor tudóst játszani, ahogy Áli pasával tette volt. Igaz, a ravasz nagyvezír rá is szolgált, hogy félrevezessék.

– Miért nem vállal alkalmazást az udvarnál? – folytatta Fuad. – Pedig fordít és tolmácskodik a külügyminisztériumban, de csak úgy ötletszerűen. Jól tudja, hogy ennél többre vihetné. Talán egészen fel a nagykövetségig... – Gúnyos kis fintort vágott. – Excellenciás úrnak szólítanák...

– Drága barátom..., ugye, nem haragszik, ha én meg így szólítom? Válaszul elmondanám tapasztalataimat... A múltkoriban Lord Stratford Canninggel, az angol nagykövet úrral jártam mint tolmács Nedim pasánál, aki épp a külügyminisztert helyettesítette. Hát meglehet, hogy Nedim pasa jól fuvolázik, de földrajzból nálunk az elemiben is megbukna. Lángolt az arcom a szégyentől Sir Stratford előtt. A készülő Szuezi-csatornáról tárgyaltak, s attól tartok, a pasa azt sem tudja, hol van Alexandria. *Én* szégyenlettem az *ő* tudatlanságát. És ilyen ember

helyettese lehet a külügyminiszternek? Ezeknek szolgáljak?

– Ezek az emberek letűnnek majd – válaszolta mérgesen Fuad.

– Nem akarnék visszaélni azzal, amit éppen ön mondott el nekem bizalmas pillanataiban, és igazán nagyon tisztelem a szultánt. Jó szándékú, és a külső formákban akár európai fejedelemnek is számíthatna. De mi már túl vagyunk azon, ami önnel megtörtént, hogy amikor szerényen kifogásolta, miért veszi ki őfelsége számlálatlanul a pénzt az államkincstárból, s miért nyom a bankóprés néhány millióval többet, ha a szultánnak valami nagyobb költekezésre támad kedve, Abdul Medsid őfelsége ráförmedt önre: „Hát igaz oszmanida létemre nem én vagyok-e az ország ura, s nem rendelkezem-e szabadon minden jövedelmével?" Őfelsége a kihallgatásomon lekötelezően kedves volt hozzám, ezt nem is tagadhatnám, de én nem tudnék szolgálni olyan urat, aki jogosnak tartja, hogy szabadon rendelkezzék a nép jövedelmével. Bocsásson meg, Fuad pasa...

„Resid efendi" vendéglátójának arca elborult. Okos ember volt, s minden baráti évődése ellenére is tudta, hogy Vámbéry nem vak, sőt nagyon értelmes. Ha nem itt akar megtelepedni, azt jelenti, nem bízik a török birodalom jövőjében, sem az ország átalakulásának és megújulásának közeli vagy sima lehetőségében. Lehetetlen, hogy egyébként elutasítaná magától a kínálkozó fényes pályafutást. Senki sincs ilyen kiváltságos helyzetben, mint Vámbéry. Maga Canning lord is, az egyetlen külföldi diplomata, akit a szultán úgy szólít: „baba", atyám, még ez a hűvös angol sem tudja egészen elrejteni örömét, hogy kapcsolatokat épített ki Vámbéryval, és minden lehető alkalommal igénybe veszi szolgálatait. A többi külföldi diplomata meg egyenesen udvarol neki. Persze Perában őt tartják a török udvar és a török családi élet egyetlen külföldi ismerőjének. Amiben igazuk is van. Konstantinápoly iszonyú nagy. Bár a város török szívét, Sztambult csak az Aranyszarv gyönyörű íve választja el Perától, Vámbéryn kívül nincs senki más, aki egyformán otthonos lenne az európai negyedben és ugyanakkor Sztambulban. Az ottománok egyedül Resid efendit fogadták be maguk közé, s a perai társaság legföljebb tőle tudhat meg egyetmást arról, hogy voltaképpen mi történik Sztambulban. Mintha két világ lenne, s a híd közöttük ez a Resid efendi, ez a Vámbéry...

A fiatal magyar, tán azért, mert kitalálta Fuad pasa némileg helytelenítő és gyanakvó gondolatmenetét, egészen másra terelte a szót:

– Mindenki közül ön iránt érzem a legnagyobb bizalmat, Fuad pasa. Annak köszönheti-e, hogy annyit korhol és tréfálkozik velem, nem tudom. Én szegénynek, hazámban üldözöttnek születtem, és kicsi koromban nyomorék lettem. Ez mind adottság, ahogy nálunk otthon mondanák, eleve elrendelés. Itt úgy mondják: *kiszmet*. A sors, amit Allah az ő bölcsességében kiszab ránk. De az is kiszmet, adottság, hogy én szabadnak születtem. Soha nem lehet úr fölöttem senki. Mit érne bármilyen siker, ha valaki uralkodik fölöttem, és azt hiszi, nem hagyhatom faképnél, amikor nekem tetszik? Énfölöttem még a nyomor sem tudott sohasem uralkodni. Tudja, mennyire szeretek enni. De inkább nem ettem egy falatot sem, mint hogy állandóan olyasmire kényszerüljek, amiben nem lelem kedvem. A szabadsághoz hozzátartozik a szabad idő, barátom, s én mindig ügyeltem arra, hogy maradjon időm bármire, amivel foglalkozni akarok.

– De hát miben leli kedvét? Talán nem él elég jól közöttünk?

Resid efendi lehajtotta fejét, aztán mosolyogva nézett Fuad szemébe:

– Nagyon jól élek itt a vendéglátóim, tanítványaim, barátaim között. Túlontúl jól. Megvallom, ez kellemes, de őrizkedjünk attól, ami kellemességével ellankaszt és meg-

puhít. A kellemes nekem nem elég. Pedig nem jutottam hozzá ifjúkoromban. A jó sem elég. Talán még a legjobb is kevés. Adottság. Kiszmet. Rajongónak születtem, és kedvemet, vagyis inkább *gyönyörűségemet* mindig csak a rendkívüli dolgokban leltem. A szultán követének lenni megtisztelő, nem is nevezhetném másnak, de mi van ebben rendkívüli? Excellenciás úr..., ez szó szerint azt jelenti, hogy kiváló valaki, de ugyan mitől válik ki egy nagykövet valamilyen állomáshelyén?! Követ meg nagykövet bőven akad a világon, de attól, hogy excellenciás, még nem kiváló.

– Az ember teszi, nem a hivatal.

– Ezt megfordíthatnám. Úgy, hogy a hivatal teszi tönkre az embert.

Fuad nevetett.

– Tudom én jól – folytatta Resid-Vámbéry –, hogy maguk engem bolondnak tartanak, még talán ön is, mert nem élek a befolyásos nagyurak kegyével, s nem fordítom különösebben a javamra. Olyankor pedig egyenesen megütköznek, amikor rongyos és félmeztelen közép-ázsiai zarándokok társaságában pillantanak meg Sztambul utcáin. Mi dolgom van velük, ugye? Nem értik, hogy miért kutatok én állandóan, miért szaglászom minden könyvtárban csagataj írásfoszlányok után. A bűzös dervisek meg a csagataj nyelv iránt tanúsított érdeklődésem miatt ön is lenéz, tudom.

– Hát... Allah osztogasson észt, hogy Resid efendinek is jusson belőle valami! Hiszen ismeri ezt a mondásomat...

– No igen... A jó társaság Sztambulban arab és perzsa rongyokból összefoltozott nyelvbéli viseletet tart szépnek. Ez az előkelő. Talán büszkék rá, hogy törökök, csak éppen a művészetükben és a nyelvükben nem akarnak igazán azok lenni. A tiszta török nyelvben: a csagatájban nem telik a kedvük, mert az olyan *parasztos*. Mi közük van a néphez? Mit érdekli önöket a tiszta török nyelv rokonsága Közép-Ázsia nyelvjárásaival?

– De ez mi a csudát érdekli magát annyira?! – robbant ki Fuad. – Jó stílusa van, irodalmi törököt tud és perzsát, s akkor mindig az a csagataj, csagataj!... Ha ez nem rögeszme...

– Az! – vágta rá Resid-Vámbéry nyomatékosan. – Ön ezt kevéssé értheti, de megpróbálom világossá tenni... Közöttünk néha kényszerű szövetség volt, a mi részünkről sok gyűlölség és néhanapján rokonszenv meg segélykérés. A két nép között persze, s nem mi kettőnk között. Szegről-végről talán rokonok is vagyunk. A bújdosóinknak nyújtott menedékkel pedig egyszer-másszor, és most is, jóvátettek valamit abból, amit ellenünk elkövettek. Ne vegye, kérem, zokon, hogy ilyen nyíltan szólok. De ez itt a roppant kiterjedésű ottomán birodalom fővárosa, s hogyan is lehetne innen átérezni egy kicsiny, magányos nép sorsát vagy álmait?... Mi tudni akarjuk, hogy pontosan merről jöttünk, kik a rokonaink Ázsiában, hol volt a bölcsőnk, milyen eredetű a nyelvünk, vannak-e még Ázsiában olyanok, akik talán megértenék szavunkat... S a múltból tanulva talán inkább eligazodnánk abban is, hogy kik vagyunk most. Mi a magyar?

Kicsit hallgatott, elrévedezve. Fuad sem szólt.

– Nálam – mondta tovább Vámbéry halkan, mintha titkot mesélne – ez a kíváncsiság, szenvedélynek is nevezhetném, elég ifjan kezdődött. Atájt, amikor Komárom vára végül csak megadásra kényszerült. A mi ügyünk akkor már elveszett. A szabadságharcot letörték.

Messzire nézett, kis szünetet tartott. Személytelenné vált hangon folytatta azt, ami túlságosan mélyen ült benne ahhoz, hogy másképpen tudjon szólni róla:

– Én egy nagy dunai szigeten töltöttem gyermek- és serdülőkoromat. Sok jó búza termett arra, sok fűzfa nőtt a homokos parton; szerettem alattuk üldögélni, és nézni a vizet... Futkározni a többiekkel nem tudtam. Ősz volt már, amikor Komárom utolsónak kapitulált. Mi künn voltunk egy öreg paraszt földjén, Kistejednek hívták a

községet, és kukoricát sütöttünk. Velünk ült a körben a gazda is, szép magyar feje volt, hosszú haját fésűvel tűzte össze a feje búbján. A szakadozott ruhájú magyar honvédek meg ezen a nagy szigeten, a Csallóközön át szállingóztak hazafelé a komáromi várból. Arról jött mifelénk az a rongyos mentéjű katona is, akinek az arcáról messzire lerítt az éhség. A körünkbe tessékeltük, kenyérrel meg kukoricával kínáltuk. Amikor megmelegedett, jól is lakott, elmondta a vár elesének történetét. Azt is, hogyan köpdösték le az osztrákok a magyar honvédeket, hogyan ütötték-rugdosták Komárom hős katonáit. Az öreg gazda hallgatta, hallgatta, aztán fésűjével végigszántott a haján s megszólalt: „Ne féljetek. Majd eljönnek Ázsiából az ősi magyarok..." Ez a mondat örökre megragadt bennem. Nem mintha hinnén, hogy vannak még valahol ősi magyarok. Ma már nem hiszem. De akkor elhittem. És nekem is vigasz volt. Annyiszor letiporták a magyar népet, és mindig bízott valamiben. Csodában, testvérekben, ősi magyarokban. Valamiben... És mert bízott, megmaradt. Talán sohasem fog ráébredni, hogy ez a csoda.

Fuad hirtelen mozdulattal a vállára tette a kezét.

Vámbéry rámosolygott:

– A mi Koránunkban, a Bibliában vannak példázatok a mustármagról, amely jó talajra hull és kikel. Az én életemben Orosz Józsi bácsi, az öreg gazda szava volt az egyik mustármag. Ma már tudom. Nekem el kell mennem Közép-Ázsiába, talán Kínába és Tibetbe is, hogy megtudjam, mi van az ősi néphit alján.

A pasa sokat foglalkozott a frengi történelemmel, ami a legtöbb oszmán előtt nem volt ismeretes. Felkiáltott:

– Megőrült?! Marco Polo volt az első és egyetlen európai, aki ezt az utat megtette. Bocsásson meg, izgalmamban túloztam. Úgy értettem, Marco Polo, az apja és a nagybátyja voltak az egyedüli európaiak, akik ezen az irdatlan útvonalon, homoktengereken és jégtől csillogó fennsíkokon átverekedték magukat. Allah isteni műve, hogy

életben maradtak! – Gúnyosan megvillantak szép fogai. – No, az is megtette a magáét, hogy gazdagok voltak! De ön, kedves barátom, miből váltaná ki az irháját, amikor éppen le akarják nyúzni? He, erre feleljen!

– Miért akarnának egy szegény ördögöt megnyúzni?

– Mert idegen. Ennél nagyobb bűn nincs. Minél vadabb és tudatlanabb egy nép, annál nehezebben bocsátja meg. Az idegent el kell pusztítani. Nem is akárhogy. Kínhalállal. Ez a parancs. Ez a szent hagyomány. Ön azt sem tudja, mit beszél!

Resid efendi elzöldült, de a hangja magabiztos maradt:

– Nem fogják gyanítani, hogy idegen vagyok. Úgy hiszi, másnak nézhetnek, mint igazhitű oszmánnak? Ha kell, az arcvonásaimat is el tudom változtatni.

– Bizonyos mértékig talán. De ez nem elég. És ha éjjel-nappal figyelik, nincs egyedül, hogyan tudná elváltoztatni a bőre színét? Az izzó napsütésben minden festék leolvadna amúgy is. Elég, hogy egyetlen ember fejében elfészkelődjék a gyanú: egy átkozott frengi lopakodott a társaságba, és... Nem, barátom, a terve kivihetetlen. Annak, hogy Nicolo és Matteo Polo urak először jártak Bokharában, majdnem hatszáz éve. Aztán hogy sikerült ép bőrrel kikecmeregniük onnan, és teli bugyellárisokkal viszszatérniük Velencébe, nem volt nekik elég az istenkísértésből. Másodszor is nekivágtak a Polo fivérek! De akkor már magukkal vitték Messer Nicolo fiát is, az ifjúi erő teljében levő Marco Polót. Együtt másztak fel az Amu-Darja déli medencéjéből a világ tetejére: a Pamírfennsíkra. Aztán meg le a mongol pusztákra, és iszonyú sivatagokon át valami tengernyi tóhoz, ami talán nincs is, csak Marco Polo találta ki. Hogyan tudhatnánk, hogy létezik-e, ha egyszer hatszáz év óta soha többé nem járt arrafelé senki idegen?! Polóék is kis híján odavesztek az úton. Feltételezi, hogy nincs meg annak a jó oka, ha senki sem mert vagy tudott a három Polo nyomába lépni?

– Engem nem is annyira Kína érdekel. A mongol puszták már sokkal inkább. De ha igaz is, hogy senki nem

lépett a Polo család nyomába, az ő útjuknak egy részén jártak már előttük vakmerő utasok. Magyar szerzetesek keresték az őshazát, még mielőtt a tatárok a nyakukba szakadtak volna. Én azt a vidéket szeretném megismerni, ahol a magyar Julianus barát járt, s az a Ferenc-rendi követ, akit a pápa küldött Batu kánhoz. Gondolom, Giovanni del Carpiniról bizonyára hallott már, ha Julianus neve nem is mond önnek semmit. Pedig én az ő követője akarok lenni.

– Követője valakinek, aki, ha jól értettem, hat évszázada s nem tudom, hány évtizede halott? Térjen észhez! Miért nem akadt ily tenger sok időn át egyetlen más követője sem? Mert lehetetlenség lett volna, és az ma is!

– Reménylem, hogy nekem mégsem lesz az.

– Allah világosítsa meg az elméjét, barátom, mert én nem tudom. Mindene megvan itt, amit csak szeme-szája kívánhat. Úgy mondja, szegénynek született. Itt mindenben dúskálhat. Fel akarja cserélni a hátaslovát a rongyos dervisek koldusbotjával? Merő esztelenség! De látom az arcán, hogy hiába beszélek. Ha mindenáron ragaszkodik az őrületéhez, gondom lesz rá, hogy a szultán pecsétes levele oltalmazza lépéseit, ameddig csak ő szent felsége hatalma elér, s neve előtt porba hullnak az együgyű lelkek. De a turkomán rablóknak nem adhatunk önért váltságdíjat, bármily sajnálatos legyen is... Hamarost elhagy bennünket, Resid?

– El, barátomuram. De egyelőre nem keletnek, hanem nyugatnak fordulok. Itthon éreztem magam a szépséges Sztambulban. De van egy hely, ahol még inkább otthon érzem magam. Pest városában. Bár fénye csak mécsesnek alázatos pislákolása az Aranyszarv és a Boszporusz ékes koronájának dicső sugárözöne mellett. Mielőtt elindulok vándorutamra, hazamennék. Hadd kísérhesse a mi szerény tudósainknak áldása és támogatása merész vállalkozásomat.

Szegi szunní!

A négy esztendő, amelyet Vámbéry vádorlásai során első ízben töltött Törökországban, kiformálta későbbi arcát, s magva lett minden további tevékenységének. Az, hogy igric volt, nyelv- és történelemtanár, befolyásos urak barátja, diplomaták segítőtársa, vagy az, hogy megtanult lovagolni, s megszokta a kastélyélet társasági szabályait, egyáltalán nem merítette ki sem idejét, sem munkakedvét. Sokoldalúságának ez éppúgy csupán egy-egy kristálylapja volt már a kezdet kezdetén is, aminthogy az maradt haláláig. A későbbi keresetének javát kitevő újságíróskodást szintén Sztambulban ízlelgeti először – mégpedig Resid néven. Így jelennek meg cikkei Kemény Zsigmond lapjában, a Pesti Naplóban, de német újságoknak ugyancsak küld beszámolókat. Első tudományos művei ekkoriban kerülnek sajtó alá Pesten és Konstantinápolyban – otthon és itthon, ahogy Vámbéry szerette mondogatni.

1857 tavaszán érkezik török földre, és már 1858-ban kiadják német–török zsebszótárát a Köhler testvérek Perában. Általában úgy tudják, hogy ez volt az első Konstantinápolyban nyomtatott német nyelvű könyv. Az akkori magyar érzelmekre, de egyben Vámbéry szellemére is jellemző, hogy könyve címlapján használja először a maga teremtette magyarosított nevét. A szöveg természetszerűen török meg német volt, valóban egyszerű lett volna tehát a szerzőnek megtartania örökölt nevét, főként mivel az németül egész kellemesen csengett. De nem! Éppen azt nem akarta, hogy őt bárki is németnek vélhesse.

A hivatalos formaságokkal viszont sohasem törődött. A bürokráciát pályafutása során semmibe se vette. Nem pazarolt rá tíz perc időt s egy simára csiszolt, hófehér „miniszterpapírt" (régebben csak ilyenre illett beadványt írni) meg az egyforintos okmánybélyeget, hogy valaha is hivatalosan kérelmezze névmagyarosítását. Vámbéryról az egész világon tudtak, öregkorában nem akadt már – Kamcsatkától a Tűzföldig – semmiféle újabb kiadású lexikon, amelyben ne szerepelt volna. Kinek is jutott volna eszébe másként megszólítani őt, vagy megemlékezni róla, mint a választott nevén? Senkinek sem.

Német–török zsebszótára tizennégyezer szót ölelt fel. Manapság nagy szerkesztőbizottságok foglalkoznak, számos külső munkatárssal, egy-egy szótár elkészítésével. Vámbéry az egészet egyedül csinálta, elődök nélkül és rendkívüli gyorsasággal. Világos, hogy nem érhette el a mai színvonalat, de a maga korában számottevő munkát végzett. És céltudatosat. A kor divatja a magasztosság volt, a fellengzősség, az előkelőek elkülönülése a nem előkelőktől. Vámbéry fütyült erre. Ahogy nálunk a latin, francia meg német kifejezések keresztül-kasul átszőtték az úri társaság nyelvét – éles tükrét láthatjuk ennek Jókai regényeiben –, úgy a török úri réteg arab meg perzsa szavakat kevert folyvást a beszédébe. Vámbéry az egyszerű emberek, a nép körében beszélt törököt vette munkája

alapjául. Amit ő elsőnek megindított kis zsebszótárával, az később – az ifjútörökök forradalmi mozgalmának idején – jelszóvá és követendő céllá vált az új török irodalomban. De addig sok-sok évtizednek kellett eltelnie...

Konstantinápolyi tartózkodásának második évében küldi haza, Ballagi Mórnak címezve, az Akadémiához intézett jelentését „A török–csagatáj és a magyar nyelvek egybehasonlításáról", s nemsokára a csagatáj–török–magyar egybehasonlító szótárát. Kávéházi dalnokoskodása nemcsak arra jó, hogy piláfok és kebabcsék óriási mennyiségét kebelezze be. Ez kenyérkeresetének csak mellékes öröme. A fődolog az, hogy regösségének éjszakáin feljegyezze az útközben felcsípett török példabeszédeket, különös kifejezéseket, a konstantinápolyi mélyréteg mindennnapi nyelvjárásának ezernyi borsos-savas kiszólását. A mazsolákat hamarosan hazaküldi. Az illedelmes kor azonban visszaretten a sztambuli kávéházak és utcák nyelvétől. Hunfalvy Pál csak azt tálalja a savakból, borsokból és mazsolákból, ami minden „úri" család asztalán ott lehet. Így is mulatságos a Magyar Nyelvészet című közlönyben megjelent „Mutatvány az eredeti török szólásmódokból".

1860-ban egyik folyóiratunk közli Vámbéry fordításában Pecsevi török történetíró leírását a mohácsi ütközetről. Vámbéry kevéssel ezután a Tudományos Akadémia Értesítőjében egy török kéziratot ismertet, amelynek létezéséről addig nem tudtunk. „Tarikhi Engerusz", azaz „Magyarország története" a kézirat címe és tartalma. De Vámbéry nem csupán honfitársait akarja közelebbről megismertetni a török irodalommal, hanem a törököket is a magyarral. Legkedvesebb költője Vörösmarty Mihály. Lefordítja tehát a Szózatot törökre, a címe: Gajretnáme, az alcím pedig híven érzékelteti a Vámbérynak oly testhez álló korabeli török stílust: „Gajretnáme, vétetett Vörösmarty Mihály, a ügyes és tökélybíró költő – süllyessze az Úristen az irgalom örvényébe! –

műveiből, és fordíttatott a szegény és csonka tehetségű Resid által, ki az Engeruszi (magyar) néven ismeretes."

Magyarországon még sokan élnek a szabadelvű nagy reformnemzedékből. Az Akadémia sem az a megcsontosodott, elmeszesedett intézmény, amivé a kiegyezés után, még inkább századunk elején, főként pedig a két világháború között válik. Természetes kötelességüknek tartják, hogy a fiatal, élelmes nyelvzsenit megválasszák a Tudományos Akadémia levelező tagjául. Vámbéry 1860 őszén kap erről hírt, és a következő év tavaszán visszatér hazájába.

Rögtön aznap, hogy székfoglaló értekezését megtartotta, közölte az Akadémia akkori elnökével, Dessewffy Emil gróffal elhatározását, hogy Ázsia legbelsejében kívánja a magyar nyelv eredetét és rokonságát kutatni. Az utazások előmozdítására akkor még mindössze ezer forint állt a legfőbb magyar tudományos intézmény rendelkezésére, a gyors intézkedésekhez szokott és előítéletektől mentes elnök mégis azon nyomban kijelentette, hogy az ezer forintot Vámbérynak adja.

Ez egynéhány akadémiai tagnak nem tetszett. Béna is, zsidó is, csúnya is – gondolták –, minek kapja meg ez a pénzt?! Meg aztán jogosan kételkedhettek abban, hogy nyomorék létére meg tudja tenni a tervezett vakmerő utat. Parázs ülés volt az ügyben, támadták Dessewffyt meg Eötvöst, de a tagok többsége mégis támogatta Vámbéry és az elnökség elhatározását. Az ellenzők egyike, Pólya József, a neves orvostudor és egy ismert orvosdinasztia megalapítója, végül ezzel adta be a derekát:

– Hát jól van, ha már sehogy sem tágít az elnökség. És csak elküldi arra a hosszú útra ezt a fiatalembert, legalább bízza meg véle, hogy hozzon magával egynéhány tatár koponyát is.

Pólyát a koponyatan érdekelte mindenekfölött. De az elnök leintette:

– Abból nem lesz semmi. A tatár koponyák helyett inkább a saját koponyáját hozza vissza épségben tudóstársunk, mert abból több válik hasznunkra.

Vámbéry józanul ítélt küszöbön álló útjának várható eredményeiről. Nem hitte, hogy csodákra lel, és élhetne* még Ázsiában olyan törzs, amely a legkevésbé is értené a magyar nyelvet.

De hitt az összehasonlító nyelvtudományban, és remélte, talál majd Szamarkand, Belkh és Bokhara városokban olyan írott nyelvemlékeket, amelyek megerősíthetik a magyar és türk nyelvek rokonságának elméletét. Bár néki a gyakorlati tapasztalás volt mindene, s bizony az előre gyártott elméletektől világéletében berzenkedett.

Ezt utazása előtt nyíltan meg is mondta tudóstársainak:

– Nemegyszer volt alkalmam az elméletek félszegségét belátnom, s ez annyira visszariasztott, hogy eltökélém inkább a vándor tatárok dzsidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni.

Az Akadémia az időközben elnökké választott Eötvös József báró és Toldy Ferenc főtitkár aláírásával pecsétes, szép, latin ajánlólevelet adott útravalóul, noha világos lehetett, hogy ez a turkesztáni sztyeppek nomádjainak „dzsidái" elől a legkevésbé sem oltalmazhatja meg Vámbéryt. Mégis hálát érzett Eötvös iránt. Ha jól meggondolta, senkit sem sajnált itt hagyni, csak „Pepi bárót", és semmi mást, csak két sírt a temetőben. Édesanyjáét és Reguly Antalét. Drága gyámolítója négy éve halott volt már.

Rövid konstantinápolyi időzés után továbbhajózott a Fekete-tenger déli partján elterülő Trapezunt, mai néven Trabzon felé. Kézitáskájában őrizte Áli pasa hivatalos ajánlólevelét és a Fényes Porta legfőbb hivatalnokainak aláírásával ellátott védlevelet. Ezekben Resid efendiként szerepelt, s a leghalványabb utalás sem történt arra, hogy nem vérbeli töröknek született.

Trapezuntból hat napig tartott szakadékos hegyi ösvényeken, lóháton megtett útja Anatólia tartomány szívébe és fővárosába, Erzerumba (ma: Erzurum). Akkor azt hitte, az út nagyon fáradságos. A nyereg feltörte, és a tapasztalt vándorok tanácsára sós vízzel borogatta sebeit, a nyüzsgő férgek csípései megkínozták, a maga főzte rizskása odakozmásodott, a zsír avas volt, s bármennyire elcsigázottnak érezte magát, a karavánszeráj fülledten bűzös, koszos fülkéjében nehezen jött álom a szemére. Később már tudta, hogy ez az út csak kényelmes kis ballagás volt, a karavánszeráj pedig fényűző hotel turkesztáni szállásaihoz képest; az anatóliai férgek mindössze békés, satnya teremtmények, az avas, kozmás étel is mennyei ambrózia, ha még sokkal rosszabbhoz hasonlítjuk. De akkor még nem volt könnyű új életét megszoknia, és amikor a Pontuszi-hegység egyik emelkedőjén, társainak ösztökélésére, utoljára vetett még egy pillantást az Európához is tartozó s a távolba vesző Fekete-tengerre, szívébe markolt a félelem.

Erzerumban akkortájt első törökországi munkaadója, a cserkesz Huszein Daim pasa töltötte be a katonai kormányzó tisztét. Ez a konzervatív úriember számos viszontagságon ment keresztül a megelőző években. A reformok ellenzői közé tartozván, részese volt egy kiterjedt összeesküvésnek, mely Abdul Medsid szultán uralmát akarta megdönteni, s helyébe az öccsét, Abdul Azizt trónra emelni. Az összeesküvők azt is tervezték, hogy kivégeztetik Abdul Medsid haladó felfogású minisztereit. De terveiket leleplezték, perbe fogták őket, Huszein pasát meg a fiát – Vámbéry egykori tanítványát – halálra ítélték. A szultán megkegyelmezett nekik, életfogytiglani száműzetésre változtatva ítéletüket. Huszein pasa Rodosz szigetén ette a száműzöttek kenyerét, de fogsága két év múltán véget ért, mert Abdul Medsid akkor eltávozott Allah paradicsomába.

Öccse és utóda az uralkodásban azzal kezdte kormányzását, hogy megerősítette a tanzimat néven ismert

reformrendeletet, sőt új, liberális alkotmányt terveztetett Vámbéry ifjúkori barátjával, Midhat pasával. Midhat látszólag szerencsés csillagzat alatt született: a szultán őt választotta miniszterelnökké; Vámbérynak tehát csak még szorosabbak lettek a kapcsolatai a török legfelsőbb réteggel. Fuad pasa is megtartotta magas posztját, Áli pasa pedig változatlanul nagyvezíre maradt az ottomán birodalomnak.

Mivel pedig Abdul Aziz uralmának elején ily módon a reformerek kerültek előtérbe, Huszein örülhetett, hogy ép bőrrel megúszta részvételét a tervezett államcsínyben, és a szultán még elég kegyes is volt egy katonai kormányzóságot rábízni az isten háta mögött, Erzerumban. Az, hogy ennyire messze került Sztambultól, nem szegte kedvét: továbbra is közreműködött egy fanatikus, reakciós titkos társaság munkájában. Összeköttetései egészen Bokharáig nyúltak, de Vámbéry nem kívánta ezeket a maga javára fordítani, mert nem érzett többé bizalmat Huszein Daim iránt. Mégis szívesen meghallgatta a pasa oktátásait a különböző közép-ázsiai vallásos rendekről s titkos társaságokról. Ennek később hasznát is vette.

Néhány napos erzerumi vendégeskedése alatt történt, hogy a pasa elvesztette gyémántos gyűrűjét, noha egész nap ki sem mozdult a házból. Jogosan tételezhette tehát föl, hogy csakis egyik szolgája csenhette el. Amikor minden keresgélés hiábavalónak bizonyult, a pasa elhívatta a csodatevő sejket, és a nagy előcsarnokba összecsődítették az egész háznépet.

A sejk törökülésben helyezkedett el egy zsámolyon. Köpönyege alól szénfekete kakast vett elő, az ölébe tette, s felszólította a szolgákat, hogy vonuljanak el sorra előtte, és mindegyikük simítsa végig tenyerével a kakast, majd rejtse kezét tüstént a zsebébe. A kakas – szólt a sejk – menten kukorékolni fog, ha a tolvaj megérinti. Amikor már az egész szolgahad elvonult, és a kakas néma maradt, a csodatevő sejk rákiáltott az emberekre:

– Emeljétek fel a kezeteket!

Valamennyi tenyér fekete volt, egynek kivételével. A sejk ugyanis a kakas tollát jól behintette korommal, a tolvaj pedig nem merte a baromfiudvar királyát megsimogatni. Fehér tenyere árulta el a bűnét.

A furcsa közjáték mulattatta Vámbéryt, egyébként azonban rosszul érezte magát Erzerumban. A földbe vájt odúk sora, a feneketlen nyomor meghökkentette. Ekkora szegénységgel még nem találkozott sehol. A pasa házán kívül gyomra nehezen tűrte az ételek szagát is. A lakosság szárított tehéntrágyával fűtött, és ez a sajátságos illat minden ételt áthatott. Négy nap múlva sietett is tovább Erzerumból. A karaván a perzsa határ felé igyekezett.

Egy hétbe sem tellett, míg Vámbéry Perzsia földjére ért, de alig tudta volna elrendezni agyában, hogy mennyi furcsa tapasztalatra tett szert ily rövid idő alatt. Aludt egyetlen helyiségből álló házakban – másféle ház egyáltalán nem akadt ezen a környéken –, 40–50 bivallyal, lovakkal, ökrökkel, borjakkal együtt. A fedél a fejük felett voltaképpen a jószág javát szolgálta; a gazda meg a családja mindenütt csak egy kicsiny, dobogóra rakott szögleten szorongott a ház keskeny oldalán, az ajtóval szemben.

A Dagar-hegyen, egy szűk völgykatlanban átesett a tűzkeresztségen, amikor kurd rablók törtek a kis útitársaságra. A kurdok már lecsatolták az örmény kereskedők árumálháit az állatokról, amikor Resid-Vámbéry, társai könyörgésére, felemelt pisztollyal és török átkokat üvöltözve vonta kérdőre az útonállókat. Bátorságot talán a Fényes Porta fermánja, Huszein Daim pasa pecsétes levele vagy saját hirtelen feltörő európai indulata öntött beléje. Az első percekben még félt, aztán elragadta magának is váratlan mersze. A szükség nagy tanító. Vámbéry lelkébe akkor hasított először az a felismerés, hogy az ember nem születik hősnek, hanem azzá nevelődik. Elhatározta, hogy erre éppúgy oktatja majd magát, mint egyéb tudományokra. De nem sok ideje maradt a töprengésre, mert hamarosan elérték a bibliai, legendás Eufrátesz folyó

keleti ágát, nagy nehezen átkeltek rajta, és elvergődtek az utolsó kurdisztáni török faluba a perzsa határ előtt. Aznap tíz teljes órát ült a sánta Resid efendi lóháton. Holtfáradtan bukott be a falu kurd bírájának, a *kicil*nek házába.

– Nagy tekintélyű efendi – szólt a bíró –, van egy kis kamrám vendégek számára, de ott már alszik egy pasa. Ha megosztod vele fekhelyét, nem bánom, elalhatsz nálam, de más éji szállást amúgy sem találsz sehol.

Beléptek a kamrácskába. Csak egy kis olajmécses égett-bűzlött a sarokban. Resid-Vámbéry elcsodálkozva ismerte fel a szalmán kuporgó katonai pasában régi barátját s honfitársát, a szabadságharc egyik vezérkari tisztjét: Kolmannt. Most Fejzi pasának hívták, és a török kormány megbízásából erődítményeket épített a határon.

– Édes egy komám – szólt Vámbéryhoz –, már jó ideje gyanítom, hogy mi, magyarok vagyunk a világ legnagyobb népe. Másképp hogyan magyarázhatod, hogy bárhová mégy is, nincs olyan eldugott fészek a föld kerekén, ahol egy másik magyarral össze ne akadnál!

Hajnalig beszélgettek. Resid tehát másnap álmosan vágott neki a Kazli Göl-szorosnak. Kietlen, iszonyatos vidéken vezetett át ez az útszakasz, mély, kiszáradt folyómedreken, köves, sziklás, szinte járhatatlan fennsíkon, míg elértek az Ararát lábához. Az óriási hegyet még most, június elején is hó fedte, kúp alakú csúcsán csillogott a jég. Az utas úgy érezte, hogy addig ismert világából ez a fenséges Ararát küldi az elbocsátó búcsúüzenetet feléje.

Khoi, az első nagyobb perzsa város, melyet Vámbéry megismert, közel fekszik a török határhoz. Mégis merőben új környezetbe került. Szempillantás elég volt, hogy ráébredjen: amit eddig Kelet igazi világának hitt, nem volt valóban az. Konstantinápolyt, de még az ázsiai Törökországot is át- meg átformálták nyugati hatások, Perzsiában pedig egy helyben állt az idő századok és századok óta.

A bazár kanyargó sikátoraiban, keskeny kirakodóhelyein az volt Vámbéry első benyomása, hogy menten megsüketül. A boltívek alatt egyre dagadt a lárma. Az egyik nagyobb bemélyedésben harminc rézművest látott, és főként hallott, edényeik serény kalapálásába mélyedve. Meglepetéssel vette észre, hogy ugyanott, a pokoli zenebona közepette, két iskola növendékei tanulnak. A nádpálcát suhintgató tanítók és a félkaréjban körülöttük törökülésben elhelyezkedő gyerekek arcán kidagadtak az erek, ahogy pulykavörösen kiabálták a leckét, de az idegen utas, akármennyire figyelt is, egyetlen szót sem tudott kivenni.

A karavánszerájban jól érezte magát ugyan, mégis öröm fogta el, amikor folytathatta útját. A karaván a perzsa Azerbajdzsán tartományon haladt keresztül. Vámbéry a pirkadat színeiben látta egy hegytetőről a Derjá-i-Sáhí, a „Királyok Tengeré"-nek azúrkék vizét a benne tükröződő havas hegycsúcsokkal. A Királyok Tengere név a szokott perzsa költői szabadság volt csupán, hiszen a Derjá-i-Sáhí nem tenger, csak az Urmia-tó. Annak viszont elég nagy, mert majdnem tizenháromszor akkora, mint a Balaton. 1200 méternél magasabban fekszik, s ahogy a hajnali levegő frissességével eltelten Vámbéry hosszan nézte a rezdületlen kék víztükröt, szívében először borzadt el a reá várakozó homoksivatagok sárga iszonyatától. Visszakívánkozott a Boszporuszhoz, míg a hegyekről leereszkedvén, az öszvér mind keletebbre vitte. Tikkasztó forróságban, romok és repedezett agyagfalak között vezetett útja az egykor oly híres Tebriz városába. Addigra már tudta, hogy sokat kell eltűrnie néki, a szunnita koszos ebnek, s újabb vesszőfutást mér rá az emberi fanatizmus. Mindez régi történet volt. Az minden értelemben. Ifjúságában ősei vallása miatt szenvedett, azért, amibe beleszületett; most pedig azért, amibe beöltözött. De mi köze volt végtére ezekhez az ezer évnél is sokkal régebbi történetekhez? Mi köze volt Allah prófétájának kedvenc

feleségéhez: Áisához, s mi köze Alihoz, Haszánhoz és Huszeinhoz? Semmi.

Csak a szenvedés.

Mohamed, a harmadik legnagyobb vallásnak, az iszlámnak megalapítója, kora ifjúságát elég sanyarú viszonyok között töltötte. Pásztor, tevehajcsár, majd karavánvezető volt mindaddig, míg huszonötödik évében nem sikerült elnyernie egy negyvenesztendős gazdag özvegy kegyeit. Az asszony feleségül is ment hozzá. Nem sokkal házasságkötése után Mohamednek különböző látomásai támadtak, egy barlangban Mekka mellett megjelent előtte Gábriel arkangyal, sőt maga a Teremtő, és kinyilatkoztatta, hogy Mohamed a szétszórt, kóbor arab törzsek egyedül igaz prófétájának született. Az angyali vagy az isteni ajkakon felhangzó kinyilatkoztatásokban elinte – magán az érdekelten kívül – egyedül Mohamed derék felesége hitt, ám nem kellett túl sok időnek eltelnie ahhoz, hogy Mekka más lakosai is tanítványként kövessék. Megint más mekkaiak azonban inkább a megkövezésére mutattak hajlandóságot, úgyhogy kevéssel felesége halála után Mohamed jónak látta elhagyni a szülővárosát, és Medinába menekülni.

Gyors menekülésére, amelyet az iszlám *hidzsra* néven ünnepel, a mi időszámításunk 622-ik évében, július 15–16-án került sor. A hidzsra: Mohamed futása lett a mohamedán időszámítás kiindulópontja. Medinában nyolc év alatt híveinek tábora annyira megerősödött, hogy Mohamed seregeinek élén bevette Mekkát, és diadalát oly sok ügyességgel párosult szelídséggel tudta hasznosítani, hogy a szó legmélyebb értelmében sikerült meghódítania a várost. Nemcsak a falak, hanem a lelkek fölött is győzelmet aratott.

Az addig primitív gazdálkodási és értelmi fokon álló arab pásztortörzsekből Mohamed tanai egységes erőt kovácsoltak. Ez az erő a próféta halála után elképesztő

gyorsasággal vette birtokba egész Elő-Ázsiát, Perzsiát, majd Egyiptomot, Észak-Afrikát, Dél-Spanyolországot, hogy aztán majd nyolc évszázaddal később leverje Bizáncot, és átcsapjon Kelet-Európába. Csodálatos, hogy ez így történhetett, és egyáltalán megtörténhetett, hiszen alighogy a próféta meghalt, Allah táborának egysége megszűnt, sőt vad gyűlölségbe torkolló pártharcok kezdődtek a szekták, illetve a különböző hatalmi csoportok között.

Ez pedig így esett:

Mohamed java férfiassága idején tisztességes férje volt a nála tizenöt évvel idősebb, gazdag feleségének, de amikor az asszony elhunytát követő években sikert sikerre halmozott, s Allah ugyancsak megnövesztette önérzetét, elhatározta, hogy öregségére kárpótolja magát ezért a sok tisztességért. Igaz, megszabta a Koránban, melyet kijelentése szerint a Teremtő sugalmazott neki, hogy négynél több felesége egyetlen igazhitűnek sem lehet, de a maga részéről gátlás nélkül gyűjtögette a feleségeket. Hívei kissé csodálkoztak, akadt még olyan merész egyén is, aki a Koránnal érvelt, de Mohamed készen állt a válasszal. Neki egész külön isteni kinyilatkoztatás engedte meg, hogy másnál több feleséget tartson!

Azt Mohamed sem tudta pontosan, hogy hány éves. De ma általában úgy hiszik, hatvankettő lehetett, amikor – kerek tíz esztendővel a hidzsra után – legkedvesebb ifjú asszonyának, Áisának karjaiban meghalt, és nyilvánvalóan egyenest felment a hetedik mennyországba, ahol a huriknak „izzadsága illatosabb a mósusznál, és húsuk oly gyenge, hogy áttetszik rajta csontjukban a velő".

Áisa édesapja Mohamed legjobb barátja, első tanítványa és utóda, Abu Bekr volt. Ő lett az első kalifa. Ez a mesebeli gazdagságot, bölcsességet és hatalmat idéző szó arabul egyszerűen annyit jelent: helyettes. Amíg Áisa apja, Abu Bekr volt a kalifa, a próféta helyettese, nem is történt semmi baj. A szigorúan egyistenhivő iszlám minden parancsát, Mohamed minden szándékát ismerte. Kiválóan

helyettesítette tehát Mohamedet, de Áisa őszinte bánatára két év múltán követte a hetedik mennyországba elhunyt mesterét. A következő kalifát, Omárt, aki elindította a moszlimokat hódító útjukon, egy keresztény rabszolga tőre küldte 644-ben a másvilágra. Omár helyébe Mohamed egyik veje, Oszmán lépett. Őt is meggyilkolták. Ezt szűkebb családján kívül senki nem vette zokon, mert rossz kalifa volt. Ezután Mohamednek egy másik veje és egyben unokaöccse következett: Ali. Próféta nagybátyjának legerényesebb és legokosabb leányát, Fátimát vette feleségül. Fátima még nem volt öreg, noha apja, az iszlám megalapítója, épp negyedszázada mondott búcsút a föld hívságainak. Áisa, az egykori kedvenc asszony viszont inkább érezte az eltelt esztendők súlyát. Tetézte Áisának Fátima ellen érzett dühét, hogy annak férje, Ali, a kalifa ragyogóan szép és egyúttal bölcs férfi volt. Más, mint a hatalom, nem adhatott balzsamos enyhülést Áisa bánataira.

Most kiderült, hogy a próféta talán jobban teszi, ha eggyel kevesebb feleséget mondhat a magáénak. Az öregedő asszony egyik lázadást a másik után szította Ali ellen. Végül Áisa összeesküvést szőtt az időközben meghódított Szíria helytartójával, Moavijával együtt, s közös erővel meggyilkoltatták Alit 661-ben, huszonkilenc évvel Mohamed halála után. Moavijának az asszonyi intrikák csak kapóra jöttek nagyralátó tervei megvalósításában. A sikeres akció után kalifának kiáltatta ki magát, megalakította az Omajjádok dinasztiáját, és kegyesen hagyta, hogy Áisa kicsit sütkérezzék a hatalom fényében. A lemészárolt Ali hívei azonban bitorlónak tekintették Moaviját, és azt hirdették, hogy Ali fiai, Haszán és Huszein a kalifátus meg az iszlám egyedül jogos örökösei. Így keletkezett a máig is fennálló hasadás az iszlám tömbjén. Ali követői elszakadtak, külön frakciót alakítottak: a *siát* – sía kiszakadást, pártot is jelent –, de Haszán és Huszein követeléseinek nem sikerült érvényt

szerezniük. Haszán évjáradékért eladta örökölt jogait apja gyilkosának, Moavijának, Huszein pedig, aki fegyveresen akart megvívni igazáért, elesett a kerbelai csatában. Édesanyja, Fátima ugyancsak perzsa területen lelte halálát, menekülés közben. Huszein 680-ban tért meg a kerbelai földbe, sírja ma si a sííták legfőbb zarándokhelye.

Az „iszlám" szó jelentése arabul: odaadás istennek. Noha szentírásuk, a részben arab rímes prózában fogalmazott Korán 114 *szúrá*ból, azaz fejezetből áll, ez a vaskos tartalom sem bizonyult elegendőnek az ég meg a föld meglehetős kétes dolgainak elrendezéséhez. A vallásos és a társadalmi élet irányítására még a hagyományt, a szokás törvényét is segítségül kellett hívni. A szokásoknak ez a törvénye a *szunna*. A prófétának és első követőinek szavait és cselekedeteit tartalmazza úgy, amiként a hagyomány beszámol róluk, s fenntartja emléküket. A szunna olyasféle kiegészítése a Korán kinyilatkoztatásainak, mint a kereszténykeknél az apostolok levelei és cselekedetei a Jézus életéről meg tanításairól krónikát mondó négy evangéliumnak, vagy ahogyan a zsidóknál a Talmud kiegészítése Mózes öt könyvének, a Tórának. A moszlimok szertartásait, szokásait és gondolkodását meghatározó szunnát, a Mohamed szájába adott hagyományokat *hadith*nak hívják. De ezt a hadithban foglalt szunnát, a szokásjogot meg a mohamedán „őstörténelmet" csak az úgynevezett *szunniták* fogadják el a moszlimok közül, mivel a sía hívei: a *sííták* az első három kalifát bitorlónak tekintik, s egyedül Alit, valamint az ő utódait tisztelik a próféta valódi helytartóiként. A sííta moszlimok szerint a szunnita moszlimok piszkos csalók, akik elütötték Alit jogos örökétől, s ezzel megcsúfolták magát a prófétát is. A nagy egyházszakadás sok minden egyéb mellett azzal járt, hogy a sííták soha nem ismerték el a kalifák fennhatóságát, így tehát a kalifátust mint intézményt sem, és ennek helyébe a magukat Alitól származtató *imám*okat tették. A mindenkori imámokról a sííták azt hiszik, hogy

azok bűntelenek és csalhatatlanok. Utóbbi tulajdonságukban imigyen a pápával osztozkodnak száz évnél is régebben, amióta a katolikus egyház fejét ugyancsak csalhatatlannak nyilvánították bíborosai.

Vámbéry az imámok csalhatatlanságát éppoly egykedvűen vette tudomásul, mint a pápáét. Sokkal több vallást és népet ismert, semhogy fennakadt volna különböző, de viszont az elhivatottságot meg a fanatizmust illetően eléggé egyívású sajátságaikon. A baj csak abban rejlett, hogy őt addig szerzett tapasztalatai és összeköttetései a szunnita török efendi szerepére késztették, míg Perzsia lakossága – néhány örmény keresztény és zsidó csoportot nem számítva – vakbuzgó sííta hitet vallott. Tetézte a bajt, hogy sok-sok év óta ő volt az első török magánember, aki perzsa földre lépett. Nem jött sem hivatalos diplomataként, sem pedig tehetős kalmárként. Egyszerűen kíváncsi utazó volt Perzsiában. De a perzsáknak nem fűlt ahhoz a foguk, hogy kedveskedjenek egy szegi szunnínak, vagyis egy szunnita ebnek.

Vámbéryt nem lepte meg különösebben, hogy az asszonyok még vadabbul viselkedtek a férfiaknál. Dühödtségükben attól az ő szemükben súlyos bűntől sem rettentek meg, hogy elmozdítsák az arcukat takaró fehér fátylat, mivel azon keresztül nehéz lett volna kiköpni a hitvány szunnita előtt. Pergő szidalmakkal kísérték lépteit. A férfiak jobban takarékoskodtak a hangerővel, ezzel szemben néhányszor jól elverték a közéjük tévedt „efendit", miközben számon kérték tőle Alinak és Huszeinnak tizenkét évszázaddal korábban történt meggyilkolását. A tettlegességet Vámbéry valamivel szívesebben viselte el annál, hogy állandóan izzó hitvitákba bonyolították. Ezt roppantul unta, s végül a saját, mindaddig bevált módszerével próbált segíteni az örökös zaklatáson.

Amikor éjszakánként visszavonult a tebrizi Emír karavánszerájban elfoglalt magányos fülkéjébe, mélyen elgon-

dolkodott az emberi természeten. Ismerte a Koránt, a szunnát, a hadithot éppoly jól, mint a maga régebbi világában a Bibliát. Nemcsak azt tudta, hogy a Korán tiszteli Ábrahámot, Mózest és Jézust, s nemcsak azt, hogy a zsidókat meg a keresztényeket, a szentírás tudóit és birtoklóit megkülönbözteti a bálványimádó pogányoktól, hanem tisztában volt azzal is, hogy az iszlám tanai – épp mivel Mohamed különböző, magasabb szintű vallásokból gyúrta azokat össze – erkölcsileg nagyjából megfelelnek a tízparancsolat és a felebaráti szeretet tanításának. De mivé lettek ezek a tanok az emberek kezében, a mindennapi gyakorlatban? Alkalommá váltak arra, hogy ki-ki az álszentség leplében hódolhasson támadó ösztöneinek, törjön a hatalomra, és sanyargathassa a más hitűeket vagy más fajtájúakat.

– „A világ azt akarja, hogy megcsaljuk, csaljuk tehát meg" – mormogta magában Vámbéry a latin közmondást. – Egész életemben a papoktól és a vallás miatt szenvedtem a legtöbbet. Nevetséges, hogy ezt itt is tovább tűrjem ilyen fékevesztett formában, amikor pedig nem vagyok sem igazi török efendi, sem szunnita, sem bármiféle felekezet híve. Az én házi szentélyemben csak egyetlen ikeristenség áll. A neve: türelmesség, szabadság. Az egyik nem létezhetik a másik nélkül, s mindkettő nehezen létezhet az emberek között. Szunnita eb?! Lépten-nyomon a régi „hep-hep!" helyett a „szegi szunní!" kiáltás. Ugyan miért? Talán a bőrömhöz nőtt a szunnitaság, hogy messziről leolvashatják arcomról, hangomról? Már tíz napja vagyok Perzsiában. Nekem csak nem lesz boszorkányság „bőrt", vagyis öltözéket és hangot cserélni! Ha még ezt sem tudnám, akár haza is mehetnék.

Vámbéry két hetet töltött Tebrizben. Lassacskán felcserélte konstantinápolyi, azaz félig-meddig európai ruházatát dúsan redőzött, lebenyes, türkizzöld meg sárga színű perzsa ruhadarabokkal. Fejébe a fez helyett csúcsos fekete süveget nyomott, elleste a perzsák taglejtéseit, szigorúan

síita hangváltozatokkal énekelte a Korán egy-egy szúráját, és a csalódásig híven utánozta a helybéliek szófűzéseit s hanghordozását. Az emberek kissé gyanakodva bámultak ugyan az arcába, mert az csak idegenszerű maradt, de amint megszólalt, elhitték, hogy a látszat csal. Ebben megnyugodtak, és tősgyökeres perzsának nézték. Legalábbis valahányszor Vámbéry úgy akarta.

Az ország nyugati kereskedelmi kapuját jelentő Tebriztől Teherán, Perzsia fővárosa 800 kilométerre fekszik – légvonalban. Vámbéry Tebrizben egy eléggé zörgő csontú lovacskát bérelt, s annak tulajdonosával, az úgynevezett *csarvadár*ral együtt, kettesben tette meg a majd négy hétig tartó utat Teheránba. Közben beköszöntött moharrem hónapja, és nem sok választotta már el az utasokat e hónap leggyászosabb napjától: Huszein halálának 1182-ik évfordulójától. A síita érzések hevét a messzi múltak fölött terjengő köd sem enyhítette. Zendjan városában látott Vámbéry először perzsa passiójátékot. A perzsák ezeket az ünnepi gyászelőadásokat *tazzié*nak hívják. Szabad téren, a kormányzó udvarának emelvényén játszották el a Huszein-passiót; a „színpad" körül magas rudakról tigris- és párducbőrök lógtak alá, bőr- meg acélpáncélok, fekete zászlók s meztelen kardok. A nézőközönség úgy helyezkedett el, hogy az asszonyok baloldalt ültek, a férfiak pedig jobbra.

Vámbéryt a hallgatóság még jobban érdekelte az előadóknál. A színjáték egy dervis hosszú imájával kezdődött, és a „három rühes kutyára": Abu Bekr, Omár és Oszmán kalifákra szórt átkokkal folytatódott. Amikor a próféta kedvenc asszonyára, Áisára és a hitszegő Moavijára került sor, a közönség már félönkívületben ordítozott, s még erősebb szitkokat követelt. Ezután kezdték a valódi előadást: Huszein és családja szomorú vándorlását a pusztaságon át a Tigris folyó felé, s következett Huszein fiának, Ali Ekbernek halála, majd Huszein eleste

a színpadi lovascsatában. A tazzie vége egy shakespeare-i zárójelenetet is fölülmúlt, mert valamennyi igazhitű síita szereplő sorban kiterítve feküdt fekete leplek alatt a színpad egész hosszában, miközben a nézőközönség hölgytagjai a mellüket verték, homokot és apróra csépelt szalmát szórtak a fejükre, s a férfiak melldöngetve zokogtak.

Huszein halálának napja, illetve annak évfordulója már Teheránt ól nem túl messze, Kazvin városában érte Vámbéryt. Leginkább azt vette zokon a legfőbb síita szenttől, hogy kiéhezett utas létére sem kapott sehol egy falat ételt. Éhesen nézte végig a nagy gyász- és vezeklő körmenetet Kazvinban, látta, hogy némelyik buzgó vezeklő addig veri a mellét, míg vért nem köp, továbbá értesült a jámbor város legfennebb hirdetett büszkeségéről: ezen a nevezetes napon mindig két kazvini lesz öngyilkos Huszein nagysága iránti hódolatból. Mivel a szerető rajongás e különleges megnyilvánulásánál már nem óhajtott szemtanú lenni, sietve elhagyta a várost még alkonyat előtt. A holdvilágos éjszakán jó európai puskájával elriasztott három útonállót, s további kétnapos lovaglás után megérkezett a „királyok királyának székhelyére" – Teheránba.

Vendéglátója a szultán követe volt: Hajdár efendi. A teheráni török követ még Eötvösnél is jobb lelkű embernek mutatkozott. Vallási fanatizmust sohasem engedett betolakodni gondolatai közé. Tudta Vámbéryről az igazságot, hogy nem valóságos Resid efendi, hanem magyar tudós és jövendő felfedező, de ez mit sem változtatott érzésein.

– A terved őrület – mondta többször is a messziről érkezett vendégének –, s mindenképpen aludnod kell rá nem is egyet. Időzzél néhány hónapot Perzsiában, aztán majd meglátjuk, mint vélekedsz a dologról.

– Szó sincs róla, hogy itt hónapokat vesztegeljetek. Pár napot, talán két hetet ha pihenek, és aztán fel északnak, Merven s Heraton át Bokharába!

Másnap Hajdár ragyogva állított be:

– Barátom, részletesen kitudakoltam mindent a sah udvarában. Nemhogy te, de teremtett lélek nem vergődhet át Perzsia északi részén az afgánok földjére. Jól tudod, mily régen tart Perzsia és az afgán emirátus között a mindegyre kiújuló háborúskodás. A belső lázongásokat pedig külföldről is szítják. A legutóbbi háborút követő zavargások, a portyázó csetepaték úgy elharapóztak, hogy most lehetetlen bárki idegennek vagy akár idevalósinak átvergődnie arrafelé. De még ha nem így lenne, akkor sem...

– Akkor hamarosan indulnék – vágta el Hajdár szavát Vámbéry.

Hajdár most más oldalról próbálkozott. Előző nap bemutatta Vámbéryt a híres Gobineau grófnak, III. Napóleon francia császár követének Teheránban. Gobineau – mint annyi más hivatásos francia diplomata őelőtte és őutána – hivatásos író is volt, kitűnő orientalista, s a távoli eseményeket népszerű párbeszédekben megelevenítő történész. Mivel Franciaország nem nézte jó szemmel más európai nagyhatalmak tényleges vagy esetleges terjeszkedését Keleten, Gobineau igyekezett félelmet csepegtetni Vámbéry szívébe, hogy elriassza tervezett utazásától. A csattanókat élénken kihegyezve mesélte el magyar látogatójának a rabságból nemrégen kiváltott monsieur Blocqueville fényképész és riporter hajmeresztő élményeit a tekke-türkmének között. S amikor úgy látta, hogy talán ez sem elég hatásos, rátért az utóbbi évek angol kutatóinak és politikai felderítőinek kínhalálára Közép-Ázsiában. Hajdár efendi úgy gondolta, ha most még elmélyíti Vámbérynak Gobineau grófnál szerzett benyomásait, talán célt ér el vele, s visszatarthatja barátját kudarcra ítélt vállalkozásától. Tapintatosan kezdte:

– Észrevettem ugyan, hogy Gobineau nem nyerte meg tetszésedet, amin talán nem is csodálkozom, de ne feledd, hogy a francia követ igen tapasztalt ember, és amit mondott, szóról szóra igaz.

– A gróftól nem olvastam semmit. Sajnálatos mulasztás. De az ember valóban nem volt rokonszenves. Lehet, hogy az írásai kitűnőek, de hidd el, ismerem én a tudósokat! Gobineau grófból is a megszokott tudósféltékenység, az előlegezett irigység beszélt, amikor megpróbálta, hogy rémmeséivel visszariasszon szándékomtól.

Hajdár efendi nem tudott elfojtani egy enyhe mosolyt:

– Miért lenne Gobineau féltékeny rád? Híres ember ő! Bár nekem a művei még kevésbé tetszenek az írójuknál. Főleg a pár éve megjelent bölcselkedései az emberi fajok egyenlőtlenségéről. Ez... – picit megtorpant, de kimondta – tipikus „frengi" pöffeszkedés. Percig sem tagadom, hogy a franciák fővárosa sokkalta különb az elmaradott, lerongyolódott Teheránnál. Hiszen jól tudod, hogy Konstantinápoly is mennyivel különb. – Maga elé nézett, mintha a Boszporusz vizét láthatná, a hangja azonban hűvösen tárgyilagos maradt: – De azért hiába tart előbbre Európa, íróinak meg politikusainak elfogultsága, a hit a felsőbb- meg az alsóbbrendű fajtákban még igen veszélyessé válhatik ránézve. Nem csodálnám, ha az ilyesféle tanok az idők fordultával épp a frengikre ütnének vissza. Szóval ha engem talán bántott is, hogy Gobineau grófnak akkora sikere volt hazájában a fajok egyenlőtlenségéről írott könyvével, azért elismerem a valódi tudományos érdemeit. Bámulatra méltón tudta megfejteni az ősi rovásírásokat, kiváló a perzsa történelemről és irodalomról közzétett műve. Kérdezlek tehát: miért irigykedne egy ilyen neves ember a névtelen kezdőkre? Adott esetben rád. Ez badarság, drága barátom!

– Ezzel szemben én azt kérdezhetném: miért akar mégis mindenáron lebeszélni?

– Mert amit te rémmesének tartasz, valóság. Annyira az, hogy ha – amit ne adjon Allah! – erőnek erejével elindulnál a türkmén sivatagokba, az angol követség bizonyára megkérne, próbáld kiszimatolni Bokharában, hogyan tették el ott láb alól Conolly és Stoddard brit tiszteket. Az emír nyilván meggyilkoltatta mindkettőt, de azért az angolok szeretnének közelebbit is tudni végső napjaikról. Az sem volt mese, barátom, hogy Wyburn kapitánynak rejtelmesen nyoma veszett a türkmén pusztaságban. Minden brit kísérlet, hogy felfedezőik révén megbízható tájékozódást kapjanak Közép-Ázsia népeiről és körülményeiről, az utazó halálával járt. Azt elhiszem, hogy ők nem bánnák, ha te is kísérletet tennél. Mért éppen egy idegent sajnálnának az angolok, ha a maguk embereit nem sajnálták? Kapóra jönnél nekik. De annál inkább sajnálnálak én.

– Az egész érvelésedből ezt az egy mondatot köszönöm, Hajdár.

– Hagyjuk az udvariaskodást, Resid. Én azt mondom, menj el Blocqueville úrhoz, a fényképész-riporterhez, ha Gobineau-nak nem hiszel. Tízezer aranydukátért váltották ki a franciák az emberrabló türkmén törzs fogságából. Ez az utolsó pillanatban történt. A derék fotográfust csonttá fogyva hozták vissza Teheránba. Még most sem tud lábra állni. Tessék, menj el hozzá magad! Aprólékosan elmondhatja neked, ha ugyan kibírod, hogy mi történt vele a tekke-türkmének között.

Vámbéry türelmetlenül legyintett:

– Hagyd el! Nem érdekel semmiféle történet, ami csak arra lenne jó, hogy megcsappanjon tőle a bátorságom! Különben is elejét próbálom venni, hogy velem bármi megeshessék, ami ezekkel a szerencsétlenekkel megesett. Hiszen énértem senki sem adhatna váltságdíjat. Tízezer aranydukátja talán egész Magyarországnak sincsen. De hát én nem úgy indulok Bokharába meg Hivába, ahogy a többiek tették. Igazhitű dervis leszek, és bízom magam-

ban annyira, hogy senki nem gyaníthatja, bármikor más is lehettem. Csak ezt játszhatom meg, és ebben kérem segítségedet. Mondják, a hit hegyeket mozdíthat el. Nekem azonban nincs olyasfajta hitem, mint Wolf doktoré, az őrült vagy szent misszionáriusé lehetett, akit Keleten Juszuf molla* néven ismertek. Ha engem vetkőztetnének pőrére a kurd rablók, ha engem állítanának ki a jeges szélben a sztyeppre, nem tudnám addig prédikálni angolul a szent evangéliumot, míg végül a rablókat fogja el a félelem, és babonás riadalmukban futni engednének. Ha engem adnának el a türkmének egy ócska nadrágért vagy sánta szamárért, amikor újból fogságba esem, kétlem, hogy nomád gazdámból kereszténytt tudnék faragni, s így nyerhetném vissza ismét a szabadságomat. Ahol a hit nem elég erős, ott a színlelésnek kell megállnia a próbát, és én e mellett döntöttem. Van ugyan hitem is. Mindenekfölött önmagamban. Ha Allah és Hajdár efendi segítségét megkapom, a többi az én dolgom!

Hajdár az állát dörzsölgette. Végül megegyeztek. Vámbéry északnak egyelőre akkor sem mehet, ha tökéletes dervissé alakul át. Várja ki a zavargások elültét, és utazza be addig Dél-Perzsiát. Ez jó előgyakorlata lehet igazi nagy vállalkozásának, és az időt is hasznosan ütheti el így. Hajdár titokban azt remélte, Vámbéry néhány hónap múltán még meggondolja magát. Ragaszkodását vendégéhez az is indokolta, hogy Hajdár régóta szerette a magyarokat. Sumlában annak idején ő fogadta Kossuthot meg emigránstársait. Tiszteletükre elkezdett magyarul tanulni, de abbahagyta. Most fel akarta használni Vámbéry rövid teheráni tartózkodását arra, hogy egy-két magyar verset tanuljon tőle.

Be is vágta ezeket szépen, pontosan, de az értelmüket nem nagyon kérdezgette. Vámbéry pedig nem sejthette, mi lesz még ebből. Elmúlt fölöttük változatlan barátságban és olykor-olykor feléledő levélváltásban több mint tíz

* Magyarul Juszuf páter lenne a megfelelője.

esztendő, míg végül a pasává előléptetett Hajdár Bécsbe került a Fényes Porta követeként. Csak akkor nősült meg, és egy feleségnél többre nem tett szert soha. A felesége ugyanis magyar nő volt. Ferenc József megkedvelte Hajdár pasát, és egy alkalommal, valamilyen diplomáciai összejövetelen tartott szép francia beszédéért meg is dicsérte, mint kiváló nyelvtehetséget.

– Köszönöm, Felség, az elismerést. Bizony elég sok nyelvet megtanultam, néhányhoz pedig konyítok kissé – felelte a pasa –, még a magyarhoz is.

– Hallhatnám-e? – kérdi a császár és a király.

Hajdár nem kérette magát. Folyékonyan elszavalta, amit Vámbérytól tanult Teheránban. Azt, hogy: „Mégis huncut a német..." és: „Ne higgy, magyar, a németnek, akármivel hitegetnek!"

Az urak elhűltek. De Ferenc József nem mutatott rosszkedvet. Kicsit ingatta a fejét, mosolygott, és szerencsére nem kérdezte meg a pasát, hogy ugyan ki is volt a magyartanára.

Dervisruhában

1862. szeptember 2-án egy bagdadi szunnita dervis hagyta el a teheráni török követség épületét, hogy találkozzék kicsiny karaván jával az Abdul Azím sahról elnevezett városkapun kívül. Ez a bagdadi dervis lábujját verdeső zöld „zsákruhát" viselt piros övvel. Fekete csíkos köpenyét panyókára vetette a vállán, süveg helyett selyemből csavart, már-már kecses kis turbán fedte fejét. Perzsának senki sem hihette volna. Ez már abból is látszott, hogy szakállát nem festette hennával téglavörösre, mint az itteni férfiak. A Lausonia inermis nevű növényből kisajtolt cinóberszínű festék az arcát, kezét vagy a körmeit sem díszítette. Lemondott tehát a született perzsa előkelőségnek arról a kényelméről, hogy napokig ne mosakodjék, hiszen a henna úgyis mindent eltakar.

A bagdadi dervisnek átöltözött Vámbéry sok mindent kifogásolt Teheránban. Valahányszor vendéglátója házán

Emberfejvásár Hivában. Kifizetik a levágott fejeket

Dombormű a „Száz oszlop csarnoká"-ból Perszepoliszban

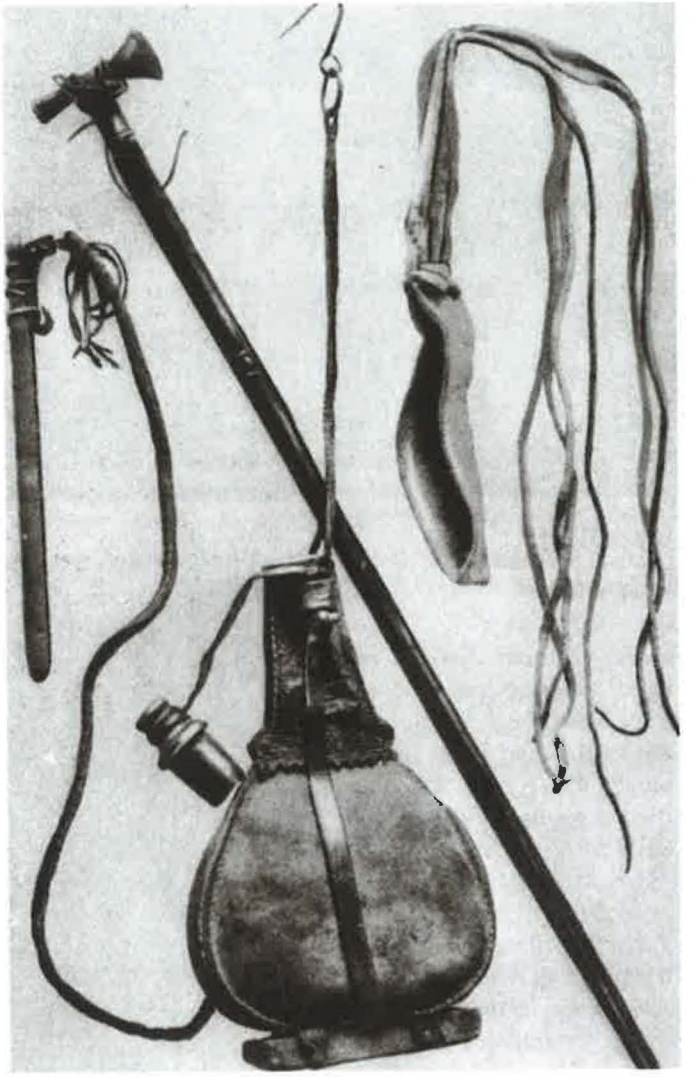

A kamcsi, a fokos, a kosbág és a tatár bőrkulacs

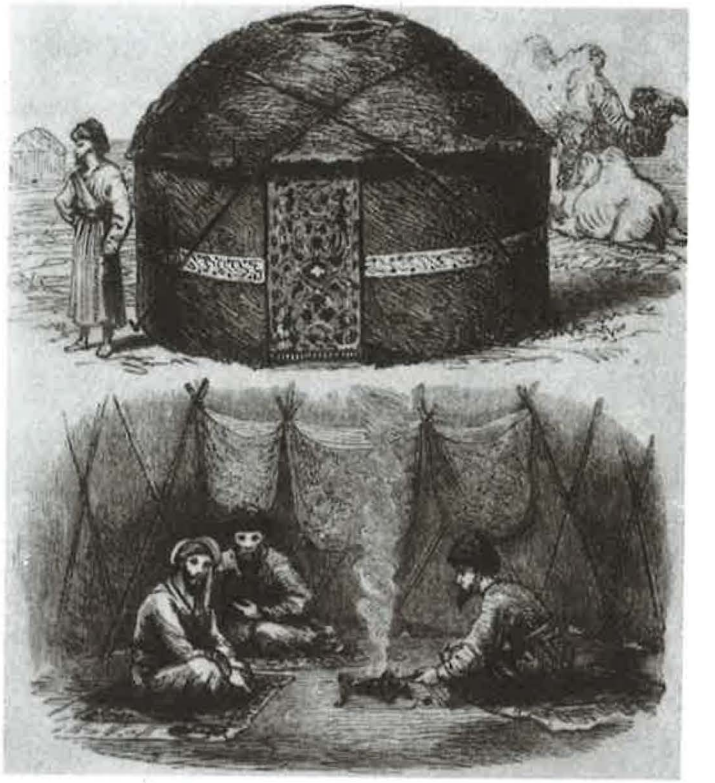

Türkmén nemezsátor kívül és belül

Vámbéry titkos feljegyzései arab betűkkel, magyar és török nyelven

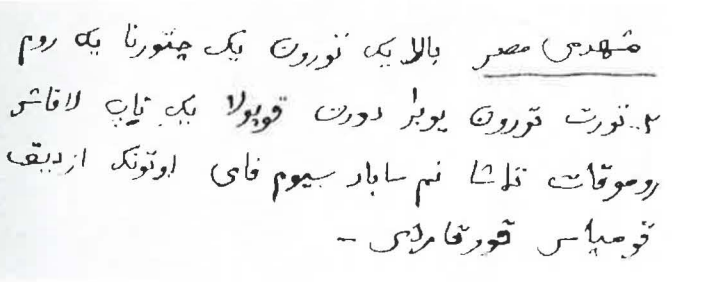

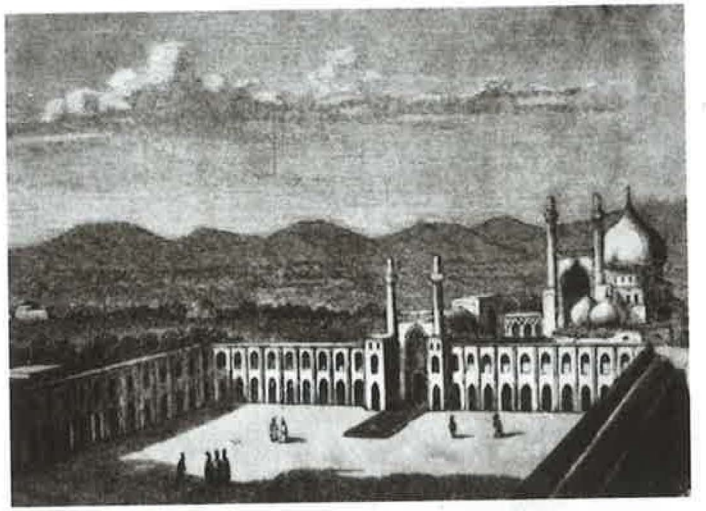

Mejdani sah palotájának udvara Isfahanban

A hivai kán hálóterme

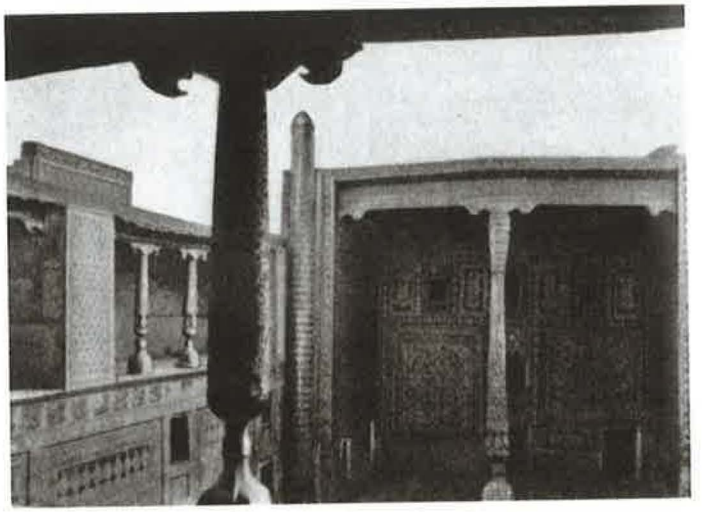

kívül étkezett, hiányoztak a Sztambulban megszokott ragyogóan fehér szalvéták, és hiányzott a kanál is. Igaz, kést meg villát a Boszporusz partján sem használtak, s legfeljebb egy-egy frengi kedvéért tették az asztalra, de kanállal mégis tisztábban lehetett enni, mint puszta kézzel, ahogy itt, a perzsa fővárosban dívott. A sah udvarában sem volt ez másképp. Tapasztalhatta, amikor Naszreddin, a harmincadik évében járó uralkodó fogadta. Jóllehet nemigen tagadhatta, hogy mindegyik iráni ismerőse közül a sah volt a legműveltebb ember, akivel találkozott, ez a túlontúl nagy hatalmú úr egyáltalán nem tetszett neki. Bár a szép külsőt nem vitathatta el tőle. De mit takart? Például azt, hogy egyetlen jó miniszterét, ifjúságának nevelőjét, aki később a sógora is lett, galád módon öngyilkosságba kergette. Vagy azt, hogy Naszreddintól mindenki félt, de senki sem szerette. A színe előtt a szó szoros értelmében hasra estek, a háta mögött meg kigúnyolták. Vagy még azt, hogy Naszreddin kertelés nélkül megmondta:

– Olyan minisztereket akarok, akik nem tudják, hogy ez az európai szó: Brüsszel egy várost jelent-e vagy egy fej káposztát.

Mindez undorította Vámbéryt. Hiába mutattatta meg a fejedelem a kincstárát is. Hiába látta a szegény magyar utazó a Koh-i-noor után a világ második legnagyobb gyémántját, a derjái-núrt: a „fény tengerét". Végtére is ez sem volt más, mint egy közönséges, bár roppant méretű kristály. Hiába hivalkodott az utas előtt a három óriási smaragddal, amelyet még a világhódító Nadír sah hozott magával Indiából, a rubinokkal és a fejedelem öltözékén a gombokat pótló briliánsokkal; a kincsek tömege csak kiáltóbbá tette az ország népének szegénységét. Fintorogni kellett tőle, akár a cukros vízben főtt és fahéjjal dúsan meghintett húsételektől. A sah minden kincse közül egyedül a csodálatos szőnyegek tetszettek. Ezekből néhányat szívesen hazavitt volna. Nem éppen Bagdadba. A Duna távoli partjára.

Miért vedlett vissza közvetlenül a dél-perzsiai utazása előtt szunnitává, ha ugyan a nagy hírű Bagdad egyik jámbor dervisének öltözetét választotta is? Ez az út csak Hajdár efendi ötlete volt, bár nem rossz ötlet, de mégis teljesen váratlanul érte Vámbéryt. A nagy kirándulásra nem készült fel előre, keveset tudott a tartományokról, amelyeken majd áthalad, így hát kedvezőbbnek vélte, ha élhet a szultáni kormány oltalmazó levelével és Hajdár efendi ajánló soraival. A Tigris partján fekvő legendás Bagdad ekkor még a Fényes Porta fennhatósága alá tartozott, de mivel közel esett a síták legfőbb zarándokhelyéhez, Kerbelához, bizonyos rokonszenvnek örvendett Perzsiában, hiszen számtalan síita perzsa megfordult már a falai között. A bagdadi „illetőség" látszott a legkellemesebb választásnak, amikor Vámbéry az adott körülményeket sorra számításba vette.

Szeptember volt. Javában tartottak még az iráni fullasztó hőség napjai és hetei. A kis karaván éjszakánként lovagolt – öszvérháton. Vámbéry, a „bagdadi dervis" pedig egy tapasztalt, jámbor szamár nyergében. Takarékoskodnia kellett a pénzével, öszvérre már nem futotta.

A nyár végi éjszakákon gyönyörű volt az iráni táj. Csipkés, kéken ködlő árnyékokat vetettek a telihold fényében a sziklás hegyek és várromok, az ég minden csillaga ragyogott, s egyforma ütemben, szomorkásan szóltak a vezető öszvérekre kötött kolompok. Az ég alján derengő fény jelezte, hogy a virradat közeledtével elérkezett az első szent mosakodás meg az ima ideje. Az utasok sorra leszálltak a nyeregből, arccal Mekka felé, nyugatnak fordulva imára térdeltek, s míg az öszvérek is lehajtott fejjel, mozdulatlanul álldogáltak, az *„Allah akbar!"* hangjai mellett lassan-lassan emelkedett fel a láthatáron a nap.

Előgyakorlat a nagy feladatra, de ugyanakkor gondoktól és kötelességektől mentes, könnyű szívvel megtett vándorlás volt ez az ezer kilométeres út szamárháton a

rózsaligetekkel övezett Shirazba. Szagok, képek és hangok maradtak meg leginkább emlékezetében. Szag! Úristen, a halottas karaván, azt igazán nem lehet elfelejteni! Az ember holta napjáig okádhatna tőle, valahányszor eszébe jut. Ötszáz lépésnyire mellbe vágta az iszonyat, kis híja volt, hogy le nem szédült a szamárról. Meg kell tébolyodni, ha az ember elgondolja, hogy annál a hallottas karavánnál legalább negyven koporsót raktak az öszvérekre. Koporsót? Keskeny deszkarekeszt. Két-három hullát is egymáshoz préseltek, hogy jobban tejeljen az üzlet! A szörnyűséges karaván elején három arab haladt lóháton. A szájuk meg az orruk vastagon be volt kötve, a szemük félőrültnek látszott a holdfényben.

Utólag nevethetnékje támad, ha ráébred, hogy a kíváncsisága mindennél erősebb. Erősebb bármilyen rettegésnél, undornál, fáradtságnál, irtózatnál. Baj ez? Vannak előnyei. Ha majd egyszer meg kell halnia, arra is kíváncsi lesz, hogy az milyen. A kíváncsiság az emberi lélek legnagyobb éltetője.

Ott akkor, abban az eszméletlenséget kiváltó bűzben félrehívta az egyik arabot:

– Mi ez? Hova mentek?

– Szent életű uram, mért kegyeskedel tréfálkozni velem, amikor úgyis elég nehéz az én tisztem? – méltatlankodott a vastag kendőket kissé feljebb csúsztatva szája előtt a hullakaraván vezetője. – Hova mehetnénk, ha nem Kerbelába? A paradicsomba vágyó halottaim között van olyan, akit Horasanból hoztak Teheránba, s már két hónapja, hogy belépett az üdvösség kapujába. De hát nem minden halottam ilyen régi. Tíz napja vagyunk úton, és úgy reméljük, további húsz nap alatt elérünk Kerbelába, hogy elhantoljuk ezeket az igazhitű síita férfiakat abba a földbe, amelyben Huszein imám nyugszik. Szunnitának nézlek, másképp meg sem kérdezhetted volna, amit kérdeztél, s nem faragnál élcet tisztünkből. De ha tévelygő hitet követsz, akkor is tudnod kell, hogy aki a

dicső Ali fiának, a nagy Huszeinnak porai közelében nyugszik, az hamarabb hallja majd az utolsó ítélet trombitáit, és gyorsabban léphet be a paradicsom árnyas lugasaiba. Az én karavánom utasai sohasem fogynak el.

– És meddig bírod ezt a munkát? – kérdezte a dervisruhába öltözött kíváncsiskodó kissé nyersen és egyetlen szóvirág nélkül.

Az arab átvette ezt a hangot:

– Pár esztendőnél tovább sem én, sem más. Még az öszvérek is nehezn bírják, és sokat veszkelődünk velük, amíg valahogyan beletörődnek. De hát szent munka ez, uram, s a holtak hozzátartozói nem szűkmarkúak, ha egyszer a paradicsomi gyönyörökhöz kell közelebb juttatni a drága elszenderültet. Mindenki reméli, hogy amikor elérkezik az idő, tőle sem sajnálják majd szerettei a dénárokat. Beláthatod, fáradozásunknak meg kell kapnia jutalmát. Hiába mondják a jámbor zarándokok, hogy a Kerbelába tartó karavánunk körül rózsa- meg ámbraillat lengedez; ha sokáig szállítod ezeket a terheket, nem tesz jót az egészségednek. Hazajövet, pihenésül, eleven zarándokok ülnek öszvéreinken, s olykor-olykor Teheránból is élő embereket viszek le délnek a szent sírhoz. De még ha ezt mind számításba veszed, akkor sem bírod tovább néhány évnél; illő tehát, hogy az elhunytak hozzátartozói gondoskodjanak jövőnkről. – Ezzel ismét szájára csúsztatta a kasmírpólyát, és a lassan távolodó hullakaraván után ügetett. Az öszvérek, védőpólya híján, mind mélyen lehorgasztott fővel baktattak a homokban.

Mert ekkor már a Perzsia belsejét elfoglaló, 700 kilométer átmérőjű Nagy-Sós-sivatag, a Desht-i-Kevir szélén haladtak. Vámbéry először látott igazi sivatagot, és a látvány rátelepedett a tüdejére. Nehezen lélegzett. Szeme semmiben sem tudott megkapaszkodni. Még jó volt, ha a szél egy-egy homokoszlopot csavart-kavart az ég felé, s táncoltatott ide-oda; ilyenkor legalább űzött kísértetekre lehetett gondolni, és ez is kellemesebbnek tűnt fel az

üresség nyomasztó érzésénél. A bagdadi dervis csudálkozva vette észre, hogy útitársai félnek. Beburkolóztak burnuszukba, lehetőleg egymás közelébe húzódtak, és egy pillantást sem vetettek a balkézt, napkelte irányában beláthatatlan messziségbe terjedő sivatag végtelenségére. Még hitvitákra sem volt kedvük.

Színek. A hatalmas görögdinnyék, illatos őszibarackok, vérhúsú gránátalmák halmai Qumban. A meglepetés, hogy a görögdinnye frissítő, de nem különösebben egészséges levét ezen a tájon kiváló gyógyszernek tartják, s hogy a héjából szivacsokat készítenek. A kashani kétszáz rézműves, amint az Oroszországból behozott vöröslő ércet vadul kalapálja. A város világhírű zománcozott csempéi, melyek évszázadokon át megőrzik tündöklő kékjüket, rőtarany ragyogásukat. A csempék arabeszkjei a kapuboltozatokon, a csempékből készült játékos mozaikok... Isfahan, az ország egykori fővárosa messziről, amikor a kora reggeli órák párafátylai öltöztetik még az elmúlt nagyság palotáinak romjait, s a kertek köd tompította zöldjéből csak egy-egy kupola emelkedik ki. De ahogy az utas bekocog szamarán a városba, és meglátja a girbegurba utcákat, a kunyhókat szemét, piszok és ürülék között, az elhagyottan kongó bazárokat, már tudja, hogy ugyanazt tapasztalja ezúttal is, amit már korábban annyiszor. Felsóhajt: Keleten minden csak a távolból szép!

Pedig a város még háromszáz éves sincs, de hova tűnt az Isfahant alapító Abbásznak, a hódító sahnak dicsősége?! Pusztuló óriás palotája udvarán nem emeli többé ötszáz kürtös magasba hangszerét, hogy köszöntse a felkelő napot; a sah egykori lakosztályába vezető kapu szárnyait nem borítja már ezüst, s a hatalmas téren, ahol valaha a fejedelem erkélyével szemközt perzsa, türkmén, arab, afgán, georgiai és indus lovasok vonultak végig díszmenetben, ma csak szamárpiacot tartanak hetente kétszer.

Vámbéry majdnem három hetet tölt Isfahanban. Sokszor vendége Perzsia legbefolyásosabb papjának: Dsüma imámnak. A síita nagyúr elnéző jóindulattal fogadja a szunnitát, időnként gúnyolódik vele, vagy alaposan próbára teszi jártasságát az igazhitű tanokban, olykor pedig vallási vitaesteket rendez épülésére. Nem sejti a vendéglátó, nem gyanítják a meghívottak, hogy nedsisszel, vagyis tisztátalannal esznek egy tálból. Pedig szerintük a frenginek még az árnyéka is bemocskolja a hivő muzulmánt. Ám furcsa módon mégis sokat beszélnek a frengikről. Most építik az első távíróvezetéket Perzsiában. Európától Bagdadon át Bombayig kell végignyúlnia ennek a tervezett vonalnak, és Isfahanon is áthúzódik majd.

Milyen meghökkentő csodákat eszelnek ki a frengik, távírót, gőzhajókat, elképesztő gépeket!

– Hova jutnak előbb-utóbb ezek az emberek? – kérdi eltűnődve Dsüma imám, a csalhatatlan. – Különös, hogy okosságuk nem válik eléggé javukra, s nem ismerik fel a mi vallásunk igazi szépségét. Tja, tja, az iszlám nemessége, ez az, ami hiányzik belőlük. Így aztán ki tudhatná, mi lesz velük?...

A vendég bólogat. Ehhez nem kell csalhatatlannak lenni. Valóban, ki tudhatná, hogy mi lesz velük?

A főpap házában mégis kellemesebb volt beszélgetni, mint a karaván utasaival vitázni. Az imám a híveinél hűvösebben szemléli a vallást. A karavánban Vámbéry örökké csak azt hallja:

– Abu Bekr, az átkozott! Oszmám, a rühes kutya! Omár... – Hogy Áisáról, a próféta feleségéről mit mondanak, jobb nem is hallani. A legedzettebb kiképző szakaszvezetőnek arcába kergetné a vért. S minden szidalommal a „bagdadit" célozzák meg. Végül Vámbérynak nagyszerű ötlete támad. Megegyezik az útitársával, hogy a síitaságról meg a szunnizmusról napjában csupán egyszer szabad beszélni. Mégpedig a hajnali ima után egészen a

délelőtti lepihenés órájáig. Aki megszegi a szabályt, és máskor kezdi feszegetni a kérdést, egy görögdinnyét tartozik fizetni büntetésül. Mindannyian beleegyeznek, kivéve a karavánnal kocogó, öreg shirazi szabómestert.

– És ha százhektárnyi föld dinnyetermését kellene fizetnem, akkor sem hagyom abba, hogy kedvemre szidjam Omárt, a koszos kutyát! – üvölti.

De Vámbéry sokféleképpen megedződött. Nemcsak azt szokta meg, hogy 10–12 árán át üljön egyvégtében valamilyen hátasállaton, közben pedig ne törödjék széllel, esővel, hőséggel vagy éjszakai hideggel, de azt is, hogy akár szamara, akár lova nyergében mélyen aludjék. Most már csupán akkor hallotta meg a szidalmakat, ha külön ezért felrázták, s a fülébe ordították a káromkodásukat. Egyébként a síták hitbuzgósága elől úgy menekült, hogy hagyta, hadd nyomja el őt magát a buzgóság. Néha-néha kinyitotta szemét, hogy követhessen a tekintete a pusztaságban egy-egy gazellafalkát, vagy elgyönyörködjék a hazai tájékokra emlékeztető fata morgana, a délibáb játékában, míg a felharsogó szél homokfüggönyt nem vont eléje.

Útjuk mind délebbre vitt. Már rég a fárszi tartományban jártak, maguk mögött hagyták Maderi Szulejmán roppant márványkockákból egyberótt mauzóleumát, amiről a perzsa néphit úgy tartja, hogy a bölcs Salamon király anyjának síremléke, és október első éjjelén Vámbéry maga mögött hagyta az útitársait is. Egyedül akart eljutni Perszepolisz romjaihoz, egyedül akart átélni e halott világban pár napot.

Reggeli szürkületben a távolból pillantotta meg először néhány rendkívül magas alak csoportját. Akkor még nem tudta, hogy szétszórt oszlopokon álló, többszörös embernagyságú szobrok. Teremtett lélek sehol. A csacsi patáinak tompa dobogása volt az egyetlen hang. Lassan felértek egy 500 méter hosszú teraszra. Itt Vámbéry leereszkedett a nyeregből, és a növekvő fényben csende-

sen felment a 103 márvány lépcsőfokon a romok közé. S ahol nem pusztított az utódok keze, ott mindenütt négyezer évvel azelőtt élt emberi kéz munkája és művészete nézett szembe vele. Néhol egy-egy domborműbe vésett fejből már csak a szakáll látszott vagy a homlokot díszítő töredezett diadém, másutt azonban oly épek voltak a reliefek, mintha csak tegnap végezték volna el rajtuk mestereik az utolsó simításokat. Hosszú győzelmi menetek, harci jelenetek, oroszlán és bika küzdelme, áldozatok bemutatása az isteneknek. És az a néhány megmaradt húszméteres oszlop a csodálatos figurákkal...

Három teljes napot időzött Vámbéry a romok és a közeli királysírok tövében. Egyedül a múlttal. Közbeközbe a márványkövekbe karcolt neveket tanulmányozta. Talált héber feliratokat még az első babiloni fogság idejéből, múlt századbeli utazók monogramjait, sok-sok angol nevet, és megtalálta Gobineau bevésett aláírását is. Egyre lázasabban kutatott egy magyar név után. Sehol semmi. A harmadik napon a romvárosnak abban a részében járt, ahol fekete márványtömbök és -lapok feküdtek szerteszét. Akkor végül egy ablakpárkányról szemébe ötlött a név: *Maróthi István, 1839*. Gyermekes örömet érzett, s hogy ez a hazai név ne álljon itt társtalanul, alája véste a magáét. Pár lépést hátrált, mustrálgatta kicsit, aztán az egészet vastag vonallal bekeretezte, és fölébe írta: „*Éljen a magyar*!" Most már indulhatott.

Perszepolisz... Itt volt hát valaha a napimádók legszebb temploma, itt élt Kürosz és később Nagy Sándor, mielőtt egy dührohamában parancsot adott a paloták felgyújtására... Ennek a városnak kincseit akarták elrabolni a Makkabeusok, ez volt a perzsák uralkodóházának, a Szasszanidáknak egy ideig a székhelye, míg aztán az iszlám vallását felvett arabok meg a földrengések nem végeztek vele.

Vámbéry hirtelen dühösen rávágott pálcájával a szamarára. Az állat nem értette, miért kapta az ütést, és farolni kezdett. De utasa alig figyelt rá. Váratlan haragja szomorúsággá oldódott. Talán ha az arabok nem lettek volna moszlimokká, akiknek hite tiltja a faragott vagy festett képeket, akkor nem zúzzák szét a város annyi gyönyörű domborművét meg szobrát. Még jó, hogy főleg az arcokat törték össze fanatizmusukban, s az alakoknak egy része megmaradt. A vakhit. Mi mindent összetört már! Ezek az arabok a VII. században bizonyára állványokat is emeltek csak azért, hogy pusztíthassanak. Néhány domborű oly magasan van, hogy azt másképp, mint állványokról, nem lehetett szétzúzni.

Nehezen tudta gondolatait elterelni Perszepoliszról. Azzal vigasztalta magát, hogy nemsokára beér Shirazba, a két nagy perzsa költő: Háfiz és Szádi városába, s elüldögélhet majd a sírjuk mellett, verseiket ízlelgetve, akárcsak Shiraz messze földön híres borát, a *khulárit*. Kicsit felderült. Örült, hogy a nyelv meg az írás a kenyere. Igaza volt Horatiusnak: „Ércnél maradandóbb..." Mi lenne ércnél maradandóbb, ha nem a szó? Lám, Perszepolisz leomlott, homok takarja sok helyütt a márványt, széthordták kincseit, összetörték szépségét, de Szádi versei élnek és frissek, mintha ma születtek volna...

Shirazt nagyon megszerette. Három hónapot töltött az egész évben virágzó rózsák és zöld ligetek városában. Szerette a klímát, a csodálatosan tiszta levegőt és égboltot, az emberek jókedvét, mozgékonyságát, teljesen délies temperamentumát. „Hogy táncol, dalol, és sok bort iszik, azt Shiraz fiáról biz elhiszik!" – dünnyögte magában Vámbéry az együgyű versikét. Ki törődött azzal, hogy a Korán tiltja a bort? Az enyhe éjeket a shiraziak legszívesebben a szabadban töltötték, társaságban, teli kupa bor mellett a csillagok fényénél. Vámbéry egy svéd orvos kimeríthetetlen vendégszeretetét élvezte. Ezzel a Fagergreen doktorral először eljátszotta a szokott mókát. Bagdadi ruhájában, „Já hú! Já hakk!" dervisköszöntéssel

állított be az orvos házába, s mikor Fagergreen unott mozdulattal pénzt akart adni a kolduló dervisnek, az meglepetésére elutasította az alamizsnát, és nagy hittérítő szónoklatot vágott ki. A svéd doktor ismerte már az ilyesmit, de belement a vitába:

– Jó, jó, kedves dervisem, ám mivel tudod bizonyítani, hogy a te vallásod fejének csodatevő ereje van?

– Kételkedsz benne? Mohamed egyetlen lehelete elég ahhoz, hogy engem bűvésszé tegyen, és minden nyelv titkaiba beavasson. Frengi vagy, tégy próbára, amilyen nyelven csak akarod!

Fagergreen elcsodálkozott, s míg a dervis lesütötte szemét, svédül kezdett szólni hozzá.

– Á – kiáltott a különös bagdadi –, a svédet jobban ismerem, mint te magad! – S máris szavalni kezdte Tegnér Frithjof-mondájának néhány strófáját. Fagergreen elsápadt, és hirtelenül németre váltotta a szót. A dervis ugyanígy válaszolt. Azután a doktor oroszul, majd franciául kérdezgette vendégét, de egyetlen rajtaütése sem vezetett eredményre:

– Holnap reggel hajnalban felverte a karavánszerájban a rejtélyes dervist, annyira kínozta a kíváncsiság. Vámbéry előbb kicsit játszotta még a szerepét, de kisvártatva elhajította álarcait, megmagyarázott mindent, és megragadta Fagergreen kezét. A doktor azt sem tudta, hova legyen örömében.

– Sejtettem, hogy csak ez lehet a titok nyitja – mondta –, s nem az európai beszéded zavarta meg, hanem az, hogy oly tökéletesen beszélsz perzsául. Én minden olyan európait, aki huzamosabb ideje él Perzsiában, jól ismerek, hiszen mi ketten a feleségemmel mindenkinél régebben vagyunk itt. Majdnem kerek harminc esztendeje. A feleségem orosz, Szemjonov tábornok leánya. Kellemesen élünk Shirazban, csak mondanom sem kell, hogy igen kiéhezettek vagyunk az európaiak társaságára. Akárki vetődik ide a hazai földrészünkről, az a mi vendégünk, amíg el nem utazik.

Vámbéry tessék-lássék szabadkozott, de a doktor nem hagyta:

– Keveset mondok, ha azt mondom, hogy legalább tíz náció fiai laktak már nálunk, de magyart még soha nem küldött nekem a sors. Szívemből örülök, hogy ezt is megéltem.

Ritkán teltek oly kellemesen Vámbéry napjai, mint Fagergreen házában. Már azzal a gondolattal foglalkozott, hogy negyedévnél is tovább marad ott, de a teheráni francia követséghez tartozó Rochechouart gróf betoppanása megváltoztatta terveit. A fiatal diplomata unta, hogy egyedül tegye meg a hosszú utat vissza a perzsa fővárosba, és felajánlotta, fedezi Vámbéry költségeit, ha az vele tart. Vámbérynak megint éppen üres volt a pénztárcája, már rég felélte a Shirazba érkezésekor eladott „hátasszamara" árát, és Rochechouart ajánlata az égből pottyant mannaként hullt az ölébe. Visszafelé tehát lóháton utazott s európai öltözetben. Kényelmesebb és gyorsabb volt így, nem tagadhatta, de azt is lemérte, mennyivel kevesebbet lát egy frengi utas Kelet országaiból, mint a lakosság közé elvegyülő áldervis. Isfahanban ezúttal az örmény katolikus kolostorban töltött két éjszakát, s gondolatban azzal szórakozott, ugyan mit szólna Dsüma imám, ha most itt és így látná négy hónappal ezelőtt oly buzgón térítgetett vendégét.

Vámbéry január közepe táján érkezett vissza Teheránba. A zavargások Perzsia északkeleti részén még mindig tartottak. A Resid efendi néven élő magyar tudós nem indulhatott tovább. Hogy elfoglalja magát, segített barátjának, Hajdár követnek, és szokássá vált, hogy a Mekkából hazatérő s a távoli Nyugat-Turkesztánba, illetve a még távolabbi Kelet-Turkesztánba tartó tatár zarándokok között ő ossza ki, Hajdár nevében, a török szultán s kalifa alamizsnáját. Ezek a tatárok mind szunniták voltak, és elég sok ínséget szenvedtek vándorlásaik alatt a síita vidékeken.

1863. március 20-án reggel négy rongyos, elvadult külsejű *hadzsi* (Mekkát megjárt moszlim zarándok) kereste fel Resid-Vámbéryt, hogy orvoslást kérjenek valamilyen sérelmükre. A vezetésük alatt álló hadzsik részben a Szir-Darja felső folyásának vidékén lakó kokandi kirgizek, részben pedig kasgariak voltak a kínai birodalomhoz tartozó Kelet-Turkesztánból. A karaván feje, a kasgari Bilál iránt Vámbéry az első perctől fogva akkora bizalmat érzett, hogy az önmagát is meglepte. Amikor megtudta, hogy a hadzsik a legnehezebb útra határozták el magukat, s a türkmén sivatagon, majd Hiván és Bokharán át kísérlik meg hazatérésüket, így szólt hozzájuk:

– Vigyetek magatokkal. Régóta fel akarom keresni Hiva, Bokhara és Szamarkand szent helyeit.

Vámbéry nem hitt a természetfölötti csodákban, vagy égi sugallatokban, de most mégis úgy érezte: nem is ő beszélt, hanem valami rajta kívül álló szólt helyette. A jelenség hasonlított olyasmihez, amit a költők ihletnek hívnak. Megkönnyebbülten felsóhajtott. Döntött tehát, mielőtt tudatában lett volna.

– Szívesen leszünk barátaid, még a szolgáid is – mondta hadzsi Bilál –, de tudod-e, hogy utunkon hetekig nem akadunk majd házra, kenyérre, sőt napokig egy csöpp ivóvízre sem? Agyonüthetnek bennünket a turkománok, eladhatnak mint rabszolgákat, s betemethet a homokvihar mindannyiunkat. Még hagyján, amíg együtt vagyunk! De hogyan fogod megtenni az utat visszafelé, a mi segítségünk nélkül?

Resid azonban nem tágított.

– Megcsömörlöttem az itteni élettől – bizonygatta.

A hadzsikkal könnyebben boldogult, mint Hajdár efendivel. A követ előbb erőszakkal vissza akarta tartani, érvelt, fenyegetett, de mikor látta, hogy próbálkozásai hajótörést szenvednek Vámbéry megátalkodottságán, életmentő hazugságra szánta el magát. A szultánok kézjegyével: a *tugrá*val ellátott okiratot nyomott Vámbéry kezébe. Ez az irat minden moszlim jóindulatába ajánlotta hadzsi Mehemed Resid efendit, aki Mekkából zarándokol Szamarkandba. Hajdár jól tudta, hogy barátja soha nem járt Mekkában, jogtalanul viseli tehát az iszlám hívei között akkora tiszteletben álló hadzsi címet. Tudta azt is, hogy a türkmén meg a kirgiz puszták fiai közül csak nagyon kevesen tudnak olvasni. De a tugrát mind ismerik. Ha valami, ez talán megmentheti Vámbéryt. Többet nem tehetett érte. Beszélt még a kolduló derviskaraván vezetőivel is. Gazdagon megajándékozta őket, és a lelkükre kötötte, vigyázzanak a szultánnak oly kedves Resid efendi épségére.

Az indulás előestéjén, március 27-én Hajdár nagy búcsúvacsorát rendezett magyar barátja tiszteletére. Selyembársonnyal kárpitozott karosszékben ültek, francia pezsgőt és borokat ittak. Mikor a vidám társaság már szétoszlott, az osztrák születésű Bimsenstein doktor, a török követség orvosa behívta szobájába Vámbéryt.

– Tessék – szólt hozzá, miközben átadott három pirulát. – Sztrichnin. Esküm tiltja ugyan, amit teszek, de szeretném önt megmenteni a lassú kínhaláltól. Ha kétségtelenné válik, hogy ez vár önre, vegye be a pirulákat. Nagyor erős szer. Pillanatok alatt végezne egy medvével is.

Tétova mozdulatot tett.

– Csak a rendkívüli körülmények bírhatnak rá...

Másnap hajnalban Vámbéry leborotválta a haját. A strichningolyócskákat köntöse vattabélésébe rejtette, s néhány aranyat a cipője talpába. A dervisetikettnek megfelelően szakadozott, foltozott köpenye alá szőrujjast öltött, lába köré kapcát tekert, kobakját óriási turbán fedte. Ez védte a napsugarak elől, éjjel pedig vánkosul szolgált.

A Magyar Tudományos Akadémia küldött újabb 43 aranyat az utazáshoz. Így hát hadzsi Resid dervis lovat bérelhetett. A karaván északnak tartott.

A karaván útja

Egész nap ömlött az eső. Az első éjszakát egy düledező agyagviskóban töltötték. A koldusrongyok bűzös kigőzölgése még a lélegzést is nehézzé tette. Resid-Vámbéry egy falatot sem bírt kiszedni a fatálból, amelyben kisebesedett tenyerek kotorászták össze a megolvasztott gyertya faggyújában meghempergetett rizsgombócokat. Csak aludni vágyott, de az álom is elkerülte. A szűk helyen hol az egyik zarándoktárs keze, hol a másik lába feküdt keresztül a gyomrán; a köszvényes perzsa tevehajcsár fél éjszaka jajongott; majd a szemben fekvő szomszéd, észrevéve Resid álmatlanságát, előzékenyen kinyújtotta lábát, hogy azzal vakargassa Resid fülét, míg csak el nem alszik.

Ám ez a szívélyesség sem használt. A tetvek nyüzsgése is szokatlan volt. Virradatig ébren hallgatta a sokszólamú hortyogást az agyagfalakon belül, az eső szüntelen zuhogását kívül. És eszébe jutott, hogy előző este bársony karosszékben ült, és pezsgő csorrant a poharába.

A második éjszakát egy perzsa parasztházban már oly mélyen átaludta, mintha évek óta ilyen körülmények között élt volna. Az eső alábbhagyott. Egész nap zarándoktársaival barátkozott, velük együtt énekelte a himnuszokat olyan buzgalommal, hogy a derék hadzsik örvendezve bizonygatták egymásnak:

– Hadzsi Resid színtiszta dervis, olyan ember, aki mindent meg tud tanulni.

Vámbéry csakugyan éjjel-nappal az útitársait figyelte. Gyorsan elsajátította mozdulataikat, hanglejtésüket. Jól ismervén beidegzett szokását, hogy könnyen gesztikulál, amint élénkebben beszél valamiről, rögtön induláskor azt hazudta, fáj a karja, s pólyával a melléhez erősítette jobbját. A csúszós úton bizonytalanul haladt ugyan előre az önkéntesen magára rakott béklyóban. Viszont miután a karját majd egy hétig felkötve hordta, és továbbra is ügyelt minden mozdulatára, sikerült leszoknia a gesztikulálásról, ami útitársai előtt rögtön gyanússá tette volna. Jó pár hétig nem merészelt este enni, nehogy a vacsora megfeküdje gyomrát, és álmában esetleg valamilyen európai szót kottyantson ki. Fölösleges óvatosság volt, hiszen a tatárok úgysem ismerték a „frengi" nyelveket. Egyik reggel fiatal útitársa, Seih Szultán megjegyezte:

– Hadzsi Resid egész másképpen horkol, mint a turkesztánok. – Mire a Koránt betéve tudó hadzsi Meszud rávágta:

– Bizony, így hortyognak Konstantinápolyban!

Vámbéryt ez a kedves naivitás szerfelett megnyugtatta.

Rajta kívül – útjuk kezdetén – a hadzsitársaság huszonhárom főt számlált, tizenhét felnőttet és hat serdülő korú fiatalembert. Vámbéry mindegyik zarándokkal jóban volt, de baráti érzelmek csak a csoport fejéhez, Bilálhoz fűzték, és a kokandi kánságból való Szalihhoz. A szent életű Szalihban éppúgy megbízott, mint Bilálban. Nagy-

lelkű és töretlen tisztességű embernek tartotta mindkettőt, boldognak tudta magát, hogy életét az ő kezükbe tette le. Hamarosan olyan helyzet alakult ki, hogy a zarándokcsoport őket hármukat bölcs triumvirátusnak tekintette, a felmerülő kérdésekben együttesen döntöttek, és tanácsért a többiek mindig hozzájuk fordultak.

A Kapszi-tenger felé vezető útjuk ötödik napján az Elburz hegység hágóin kezdtek lefelé ereszkedni az észak-perzsa Mázendarán tartomány tavaszian zöldellő vadonjaiba. Messziről két tigrist pillantottak meg, amint épp egy tisztáson vágtak át, de Vámbéryt nem fogta el a félsz, mert tudta a helybeli parasztoktól, hogy ezek a vadállatok igen ritkán támadnak emberre. Annál több baja volt a sakálokkal. Üvöltésük folyvást zavarta az éjszakai nyugalmat. Kínzó éhségükben egészen a táborhelyig merészkedtek, és megpróbálták a féltett kenyérzsákokat kilopkodni. Ennél a bosszantó alkalmatlankodásnál jobban sújtotta a szunnita dervistársaságot a síita lakosság meg-megújuló fenyegetőzése és gyűlölete. Mázendarán tájainak szépsége mégis sok mindenért kárpótolt. A tartományi székhely, Szári ligeteiben április legelején már tízezrével aranylottak zöld lombsátraikban a narancsok és citromok. Illatuk ott úszott a levegőben. Hadzsi Bilál szomorúan megcsóválta a fejét:

– Furcsa dolog, hogy ez mind az eretnek síitáké lehet! Allah különös rendelése, hogy a tévelygőknek jutottak a világ legszebb tájai, mint ez a földi paradicsom is itt körülöttünk. Úgy mesélték nekem, hogy Frengisztán* nem kevésbé gyönyörű. Te mit hallottál erről, Residem?

– Hallani sem szeretek a hitetlenekről, Bilál. De annyi igaz, hogy amit te Frengisztánnak nevezel, vagyis az a föld, amelyet nagyon sok más-más nyelvű nép lakik, Allahnak valóságos virágoskertje. Én ugyan nem ismerem, de beszélték előttem.

* Európa

– Hindusztán is nagyon szép, pedig ott az ingilizek kormányoznak – mondta eltűnődve Bilál. – És amit az uruszok birodalmából a magam szemével láttam, az is szebb az igazhívők országainál. Nemhiába állította a próféta: „Ez a világ a hivők börtöne, és a hitetlenek paradicsoma!"

– Bilál barátom, mindenki a saját szívében hordja a börtönt vagy a paradicsomot.

– Akárhogy is, ez már az utolsó napunk az átkozott síiták között. Holnap leérünk a tenger partjára, Karatepébe, ahol a szunnita afgán település vendégei leszünk. Ott vége szakad az eretnekek világában elviselt szenvedéseinknek.

Karatepe (jelentése: fekete domb) hegyi község egyik oldalát perzsák, a másikat afgánok lakták akkoriban. Az utóbbiak őseit még Nadír sah, a koldusfiúból perzsa Napóleonná emelkedett ázsiai hódító telepítette a Kaszpi-tenger partjára a XVIII. század derekán. Az új telepesek összekötők lettek az emberrablással foglalkozó türkmén hittestvéreik meg az észak-perzsiai síita lakosság között. Nur-Ullah, az egyik tekintélyes karatepei afgán, ragaszkodott hozzá, hogy Resid efendi az ő házának legyen vendége. Resid vonakodott. Nem akart megválni hadzsitársaitól. Nur-Ullah erre Bilált is meghívta. Gyorsan kiderült, hogy a vendéglátó rejtélyes módon értesült már a török efendi magas kapcsolatairól Teheránban, s most ajánlólevelet kért tőle Hajdárhoz, a szultán követéhez. Resid készségesen teljesítette kérését.

Nur-Ullahnál egész este ki-be jártak a vendégek, körös-körül guggoltak a falak mentén, bámulták Residet, s zavartalanul megtárgyalták jelenlétében, hogy nem igazi dervis, hanem magas rangú török úr, aki a szultán megbízásából utazik Hivába és Bokharába. „Resid efendi" mély gondolatokba és imákba merülve úgy tettette, hogy se nem lát, se nem hall, nem erősítette meg és nem is cáfolta a találgatásokat. Rábízta hadzsi Bilálra, hogy mondja el az: Resid

valaha csakugyan magas tisztséget viselt, de visszavonult a hívságos világtól, és most már csak a *zijâret*tel, a szentek sírjaihoz való zarándoklással foglalkozik.

Itt, Nur-Ullah házában lépett Vámbéry életébe emír Mehemed. Ez az ember ismertette meg a gyilkosság kísértésével. Nem sok hiányzott hozzá...

Emír Mehemed kandahari afgán volt. Hazáját úgy tizenöt éve hagyta el. Szöknie kellett. Az afgán hegyek között fél évszázada szinte szakadatlanul dúltak a harcok. A törzsek és törzsfők egymás között, a perzsák az afgánok ellen, az Indiából egyre-másra átküldött brit expedíciós erők pedig hol a betörő perzsák, hol az őslakók ellen. Egy kandahari férfinak kétségtelenül több ízben adódhatott alkalma briteket látnia. Emír Mehemednek tehát könnyű volt gyanítania, hogy ez a Resid efendi álruhás európai. Remélte, hogy így vagy úgy, de valami jó üzletet csak sikerül majd kicsiholnia gyanújából. Első este, amikor a vendégek már eltávoztak, beosont a lefekvésre készülő Residhez, bizalmas beszélgetésbe kezdett vele, felajánlotta barátságát, annál is inkább, mert az utat Bokharáig együtt fogják megtenni. Resid langyosan felelgetett.

– Minden igazhitű testvér – mondta –, s különben is az eddigi társaim, a zarándokok között maradok, akikkel már régóta rovom az utat.

Másnap reggel Nur-Ullah, a házigazda így óvta Resid efendit:

– Vigyázz! Láttam, hogy ez a *tirjaki*, ez az ópiumevő belopakodott hozzád, ahelyett hogy elment volna a többi vendéggel. Lezüllött, sötét ember. Mi megvetjük, de nem tilthatom ki a házamból, hiszen menekült, és jó lábon áll a hivai hatalmasságokkal. De te, efendim, lehetőleg kerüld a társaságát.

A jó tanácsot csak módjával lehetett megfogadni; a kandahari afgán már bejelentette, hogy a jámbor hadzsikkal tart, legalábbis Hiváig. Április 10-én elbúcsúztak a karatepeiektől, és egy egyárbocos dereglyén két nap alatt

átvitorláztak a Görgen folyó torkolatához, a jomut-türkmének sátortáborába: Gömüstepére.

A Kaszpi-tengerbe benyúló legdélibb földnyelv, Asurada már akkor is orosz fennhatóság alatt állt, és kisebb orosz parti cirkálók ellenőrizték az emberrabló portyáikról hírhedett türkmének vitorlásait. „Resid efendi" kissé félt ettől az ellenőrzéstől, nem mintha azt hitte volna, hogy az orosz tisztek nem engednék bántatlanul tovább, de tudta, a legkisebb meggondolatlan megjegyzés vesztét okozhatja a vad nomádok között. Márpedig az európaiak biztosan felismerik benne a dervisrongyok között is a másik európait. Szerencsére éppen vasárnap volt, az asuradai garnizon fatornyos templomocskájában szelíden megkondult a harang, és Vámbéry arra gondolt, hogy talán egy esztendő is beletelik, mire újra harangszót hallhat. Az orosz hajóról nem szállt át senki a dereglyére, csak a fedélzetről futtatták végig a tisztek pillantásukat a hadzsikon. Vámbéry mélyen lehajtotta a fejét, s egyik társa vállára dőlt, mintha elbóbiskolt volna. Hallotta az orosz tisztek tréfálkozását a „koldustársulatról", s aztán hirtelen felcsendült egy fiatal hang:

– Nézzétek, milyen fehér ott annak a hadzsinak a nyaka!

No, ez nyilván egy jó szemű kadét – gondolta magában. – Most mi lesz?

De nem történt semmi. A „fehér nyak" nem érdekelte a többieket. A türkmén dereglyét útjára engedték.

A Görgen torkolatánál, az éggel ölelkező pusztaság szélén, déli imájába merülten várt Handzsán, az itteni jomut-türkmének egyik vezetője, negyvenéves, nagy tekintélyű akszakála kedves vendégeire, a név szerint köszöntött Bilál, Resid és Szalih hadzsikra.

Vámbéry április 12-én aludt először nomád nemezsátorban. Álma oly üdítő volt, annyira könnyűnek és boldognak érezte magát ébredéskor, mintha mindig sátorlakó lett volna. Egyetlen napon ezer esztendőt uta-

zott vissza az időben. A közösség, amely most egymással versengő vendégszeretettel várta, a honfoglaló magyarok sok szokását és életmódját őrizte meg, szinte változatlanul.

Handzsán, a szőke hajú, villogó szemű törzsfő megkülönböztető bizalmasságot és tiszteletet mutatott Resid iránt, mivel a szultán félhivatalos küldöttjének tekintette, és általa remélt némi segítséget kapni a Fényes Portától a turkomán* portyázásokat visszaszorító orosz hatalom és a másik szomszédos nép: a perzsák ellenében.Ezek a határtalanul vendégszerető jomut-türkmének ugyanis főként emberrablásból, a beszedett váltságdíjakból, rabszolgák eladásából és rajtaütésekből éltek. Történetükben a „kalandozások kora" azonban éppúgy a vége felé járt, a rablások hasonlóan növekvő ellenállásba ütköztek, mint tíz évszázada a honfoglaló magyarok rablóportyázásai. És ebbe a turkománok sem kívántak egyelőre belenyugodni.

Handzsán egész családjának, sőt még a család fejének, hatvanéves édesanyjának is bemutatta a szultán szent kézjegyével érkezett vendéget. A jomut-türkmén nők, bármilyen korúak voltak is, mindannyian vörös selyeminget viseltek, a hűvösebb esti órákban pedig erre még bő, lobogó ujjú felsőköpenyt is vetettek. Minél előkelőbb volt egy türkmén nő, annál több ezüst kar- és lábperec, nyakék, talizmánokat őrző ezüsttok, fülbevaló és orrkarika csüngött rajta. Az állandó ékszercsörgést a perzsa rabszolgák láncainak csörgése kísérte. Ez a hang a pusztai szélnél is erősebb volt.

Gömüstepei tartózkodásuk első napján hadzsi Bilál egy kis sétára hívta Residet. Alighogy kettesben maradtak, rákezdte:

– Bizonyára észrevetted már, hogy nem csupán jómagam, hanem hadzsicsoportunk minden tagja, még a legfiatalabbja is, *fatihát* (áldást) oszt az emberek között, s ha beteghez kérnek bennünket, *néfeszt* (szent leheletet) adunk gyógyulásukra. Világjáró ember lévén, tudom, hogy Rumban* ez nem szokás, de itt elvárja tőled mindenki, hiszen megütköznének azon, ha te dervisnek mondod magadat, és mégsem játszanád a dervis szerepét tökéletesen. A dervis az efféle jámbor tevékenységből él, a fatiha meg a néfesz osztogatásából, az emberek pedig szívesen megajándékozzák mindkettőért, mert csodatevő erőt tulajdonítanak neki. Valószínűleg hallottad már a történetet arról az utasról, aki a félszeműek országába jutott, s hogy ne botránkoztassa meg a lakosokat, a fél szemét maga is mindig csukva tartotta. Hasonlítani kell, Residem, ez a titok. Nem kívántalak téged, aki nálam sokkalta többet tudsz, kioktatni, csak a te javadra merészeltem elmondani, amit elmondtam. Ne vedd zokon, kérlek...

Resid-Vámbéry hálásan megköszönte Bilál jó tanácsait. Ettől kezdve valóban fergeteges sikerrel töltötte be a dervis szerepét, mert a legtöbb ajándékot a türkménektől ő kapta, s ez arra vallott, hogy senki fatihája oly nagy becsben nem állott, mint az övé.

Ismerőseinek száma óráról órára nőtt. A Görgen és az Atrek folyók mentén lakó göklen-, illetve jomut-türkmének kevés írástudója sorra barátságot kötött vele. Ezek a férfiak Bokharában tanultak egykor, most pedig Resid-

* Turkomán és türkmén ugyanazt jelenti. Vámbéry idejében az előbbi perzsa, török és részben közép-ázsiai megjelölés volt a meghonosodottabb. Ma a maguk használta „türkmén" a hivatalos nevük. Egyébként a turkomán, azaz türkmén különböző mongol–török eredetű néptörzseket felölelő gyűjtőfogalom. E törzsek nagy többsége a múlt században még nomád, esetleg félnomád életmódot folytatott. A tatár népek zömétől rég elszakadtak, ősi hazájuk a Kaszpi-tenger keleti partján a Mangislak-félsziget volt, s innen szóródtak szét Közép-Ázsiába. A türkmének nagy része szőke, világosbarna bőrű, hosszúkás koponyájú, villogóan tüzes szemű.

* Rum – Törökország neve Közép-Ázsiában, sőt a mohamedán világ nagy részében. Valaha a mai Törökország területén levő Keletrómai Birodalmat is jelentette.

del beszélték meg a Korán-szövegmagyarázatoknak azokat a részeit, amelyeket annak idején nem értettek meg eléggé. Vámbéry néhány nap alatt könnyedén belezökkent a görgeni nyelvjárásba. Vallásos tájékozottságának rövidesen nagy híre kelt. Most szüretelte le a sztambuli medresszében töltött tanulmányi hetek és hónapok gyümölcseit. Amikor egyszer Hadzsán nemezsátrában az egyik vendég megjegyezte, hogy mennyire fehér hadzsi Resid bőre, Durdi molla, a jomut-türkmének *kazi kelan*ja, azaz legfőbb bírája nem késlekedett a válasszal:

– Ez az igazi Nurüliszlám, az iszlám fénye, amely barátunk arcáról sugárzik, és ennek az isteni áldott fénynek csupán a Rumban élő igazhitűek a birtokosai.

Durdi, a legfőbb bíró, meghívta Residet néhány alkalommal, amikor törvényt ült.

Egész Közép-Ázsiában szokásos volt gyűjtéseket rendezni a medinai magas tanintézetek számára. A kokandi kánságban épp Vámbéry utazásának idejében gyűlt össze a nemes célra négyszáz arany, s a kán megbízta Eszád nevű hívét, hogy az összeget vigye el Medinába. Eszád hibát követett el, amikor utazásának célját nem tartotta titokban, de botorul úgy remélte, hogy a nomádok is megnövelik majd adományaikkal a gyűjtést. Gömüstepéig szerencsésen eljutott. A turkománok mit sem törődve a nemes célokkal, csak azért imádkoztak, hogy elcsíphessék Eszádot, mielőtt az valakinek a vendégévé lenne. Addig ugyanis szabad préda. Ha egyszer már akadt vendéglátója, akkor viszonylag biztonságban tudhatja magát, mert a gazda oltalma úgy terjed ki rá is, akár a saját családtagjaira. Eszádot azonban két türkmén elrabolta, még mielőtt erre az oltalomra szert tehetett volna. Teljesen kifosztották, a ruháit is elvitték, s örülhetett, hogy félmeztelenül egyáltalán visszatérhetett a karaván hoz. Felháborodott sürgetésére kifürkészték a tetteseket, és egyházi ítélőszéket hívtak össze Durdi bíró elnöklésével, hogy megpróbálják a pénznek legalább egy részét megtéríteni Eszádnak. A bíróságnak hadzsi Resid is tagja lett. A tudós bírák félkörben ültek a szabad ég alatt, mindegyikük vaskos Koránt tartott kezében, a két rabló pedig egész családjával és törzsük főnökével kevélyen jelent meg az ítélőszék előtt, s percig sem tagadta a terhére rótt cselekményt. A Korán-idézetek zuhataga lepergett róluk. Resid-Vámbéry végül ékes szónoklatba kezdett, hogy bebizonyítsa, mekkora szégyen a jámbor adományokat eltulajdonítani.

– Miféle szégyen? – rivallt rá a türelmét vesztő turkomán. – Hát a te hazádban talán megbüntetik a rablást?! Ez valóban különös. Azt hittem volna, hogy a szultán, a világok ura, okosabb ember ennél. Ha nálatok a rablás tiltva van, ugyan miből élnek ott az emberek?

A másik portyázó pedig így torkolta le Durdi bírót, aki a pokol kínjaival fenyegette:

– Mit nekem a pokol kínjai?! A te törvényeid, ó, bíró, a nyelvedben vannak, amelyet tetszésed szerint forgathatsz; az én törvényem a kardomban van, amellyel oda sújtok, ahová a karom akarja!

Végül is az ítélőszék eredmény nélkül feloszlott. Eszád mehetett vissza félmeztelenül a kokandi kánságba.

Egy másik írástudó barátjával, Achonddal Vámbéry nagy kirándulást tett a Görgen mentén keletnek, a jomutok atabeg törzsének táborába. Az egykori makedón birodalom szélső határánál, a Nagy Sándor emelte fal romjain vezetett az útjuk. Ezerlépésenként tisztán kivehető volt még a régi őrtornyok alapzata. Nagy Sándor emléke sem enyészett el a türkmének között: a falról úgy tartották, hogy azt Iszkander (törökül: Sándor) parancsára a dzsinnek építették. De Achond csak furcsállotta, miért érdeklik ezek a vén romok barátját, a jámbor Resid dervist annyira, hogy még a vörös égetett téglából is megpróbált egyet-egyet kiszakítani. A turkománok eléggé haszontalan dolognak tartották a téglát, s megvetéssel beszéltek a hivaiakról, akik házakban laknak. A

ház büdös, sötét patkánylyuk volt a szemükben. Vámbéry pedig nem érezte véleményüket bolondságnak. Csakugyan kellemesen levegős, lakályos, barátságos helyeknek ismerte meg a nemezsátrak belsejét. Elragadtatással nézegette, hogy milyen bűvészgyorsasággal verik fel a nomádok ezeket a sátrakat.

Egyébként a rács alakú váz felállítása a matrónák feladata, s hogy rontás ne érhesse a sátortanyát, munka közben buzgón jobbra-balra kell köpködni. A boltozat meghajlított dongáit a fiatalasszonyok teszik fel – ugyanúgy, mint a nemezdarabokat – a harmonika formájú vázra, miközben a gyerekek belülről aggatják fel a szőnyegdarabkákat, zsákokat, tarisznyákat, végül a hatalmas katlanlábast a pillanatok alatt ropogó tűz fölé. Ezalatt a legények a sátrak elé terelik a juhokat, tevéket, s elkezdődik a nomádélet legizgalmasabb órája: a fejés. Persze minden munkát a nők végeznek.

Derviséletének még az elején épp ezzel kapcsolatban követett el Vámbéry egy otromba hibát. Atrekban búzával koldulta tele tarisznyáját, és a szállásán maga akarta az áldásosztó szerepével szerzett adományt a kézimalmot forgatva megőrölni. A türkmén férfiak harsogó nevetésben törtek ki; egyikük barátságosan odalépett, eltolta Resid kezét a malomtól:

– Szégyen asszonyi munkához nyúlni! Hiába no, ti, hadzsik, nemigen konyíttok a világi műveltséghez, s ezért elnézőek vagyunk hozzátok, de máskor ne csinálj ilyesmit!

A maga részéről csak barátságot és nagylelkűséget tapasztalt a türkmének között, de mind nehezebb volt elviselnie a sivatagba és az észak-perzsiai tartományokba vezetett rablóportyáikat. A lovakhoz kötözve egyre-másra új meg új, foglyul ejtett perzsa férfiakat és nőket hurcoltak a sátortelepülésekre. Iszonyú kínokat szenvedtek. Vámbéry legföljebb titokban adhatott nekik néhanapján enni vagy inni.

Mindössze három hétig időzött az atreki és görgeni türkmén törzsek körében, de még ezalatt is többször

tanúja lehetett egy-egy sikeres *alemán*ból (portyázásból) való visszatérést követően a zsákmány ünnepélyes szétosztásának. Emlékezetes maradt számára az a fiatal leányka, akit egyszer vérrel borítva, ronggyá szaggatott ruhában pillantott meg Handzsán sátra előtt, ahol a turkománok épp a rablott holmikon és perzsákon osztozkodtak.

– Megsebesültél? – kérdezte a lánytól halkan és perzsául.

– Nem. Ez a vér itt rajtam az anyámé, az én drága anyámé! – sikoltott fel az elrabolt lány. Majd fejét akkora erővel verte a sátor farácsához, hogy az egész nemezalkotmány kis híján feldőlt. – Engem a rabló turkomán a nyergébe emelt – zokogta, miután Resid sebtiben lemosta az arcát, és inni adott neki. – Rám jobban vigyázott, mert értem többet kaphat a vásáron. De szegény anyámnak a kengyelhez kötözve gyalog kellett mellettünk futnia. Egy óra múltán összerogyott. Nem bírta tovább. Amikor a rabló ostorcsapásaira sem kelt fel, az megdühödött, hogy elmarad a csapatától. Kirántotta kardját, és egyetlen csapással levágta anyám fejét. A felfröccsenő vér egészen elborított engem is, ordítottam, verekedtem, de nem használt semmi. Ide hozott ez az átkozott!

A kelet-turkesztáni hadzsik, akik a kínai birodalomban éltek, ugyancsak irtóztak az ilyenfajta jelenetektől. Mindannyian fellélegeztek, amikor megérkezett végre a hivai kánnak Atrekba leküldött *kervánbasi*ja (karavánvezetője), azzal a céllal, hogy a Kaszpi-tenger mellől bivalyokat szállítson fel a beteg kánnak. A hadzsik ehhez a hivai karavánhoz akartak csatlakozni annak visszaútján. A bivalyvásárló csoport egyik tagját, a jomut lovas nomádból városlakóvá lett Iliász nevű kalmárt Handzsán jól ismerte, s most rábízta a szultán birodalmából jött kedves vendégét.

– Az életeddel felelsz hadzsi Residért – szólt Handzsán Iliászhoz.

– Ismersz régóta – mondta lesütött szemmel Iliász –, megbízhatsz bennem.

Vámbéry akkor még nem is tudta, mily sokat jelent majd számára ez a megegyezés...

A Görgen folyótól észak felé az Atrekig csak a kandahari ópiumevő afgánnal, Iliásszal és annak unokaöccsével, valamint hadzsitársaival lovagolt Vámbéry. Ezúttal egyébként az egyik portyázás alkalmával elkötött ló hátán tette meg az utat. A hivai kán kervánbasijához és a karaván hoz csak az Atrek túlpartján kívántak csatlakozni. Az öreg atreki türkmén, aki szűk sátrában vendégül látta a hadzsikat, egyetlen kecskéjét vágta le az ünnepélyes alkalomra. A kecske egy darabban lehúzott bőrét alaposan besózták, a napon megszárították, majd Resid-Vámbéry kapta meg a vén házigazdától ajándékba. További vándorlásai során a homok- és sósivatagokon át ez a kecskebőr szolgált Vámbérynak víztömlőül. Vándorútjának leghívebb társa különben nem a víztömlő volt, hanem a hamisítatlan magyar *fokos*! Derviscsuhájában ugyanis nem a szokott botjával járta be Közép-Ázsiát, hanem egy sárgarézből öntött fokossal, amelyet méghozzá Jeruzsálemben készítettek.

Ez a ritkaságszámba menő fokos is egy török földre menekült magyar szabadságharcos ajándéka volt, bizonyos Körtvélyessyé, aki szintén áttért mohamedánnak, és a török hadseregben szolgált Ali bej néven. Épp az ottomán birodalom jeruzsálemi helyőrségének volt tisztje, amikor Szilágyi Dánieltől értesült Vámbéry tervezett utazásáról. A sárgaréz fokos nyelét Körtvélyessy maga faragta, majd szerét ejtette, hogy ezt a hazai talizmánt felküldje Jeruzsálemből Konstantinápolyba, és szerencsekívánataival együtt eljuttassa a nagy útra készülő Vámbérynak. Ez annyira megszerette a pásztorfokost, hogy önéletrajzában még a fényképét is közölte a Hivában vásárolt, de hortobágyi formájú tatár bőrkulaccsal, a Gömüstepén szerzett, *kamcsi*nak hívott, hosszú bőrkorbáccsal és a sokszínű *kosbág*gal együtt. A kosbágot a turáni puszták népei a derekukra csatolják, és a lecsüngő szíjakra csomózzák az útközben szükséges kisebb tárgyakat, mint a csiholóvasat, a kovakövet, a teafőző edényt, meg egyebet. A kosbág a lovas-nomád üzbégeknek, kirgizeknek, türkméneknek ugyanaz, mint az európai utasoknak a kézitáskájuk. Vámbéry vándorlásának csak második felében vásárolta, de aztán különös gyönyörrel töltötte el a gondolat, hogy pontosan ilyen kosbágot viselhettek övükön Batu kán tatárjai is IV. Béla idejében. Vámbéryt mindig újra meglepte, hogy a térben folyton mozgó nomádok fölött mennyire nem mozdul az idő. A XIX. század második felében ugyanúgy éltek, mint húsz-huszonöt emberöltővel azelőtt.

Az utasok az Atrekon átkeleve találkoztak a hivai kán bivalyvásárló karaván jával. A kandahari afgán rögtön odament a kervánbasihoz, és élénken magyarázott neki valamit. Resid-Vámbéry bemutatkozásánál a kervánbasi csak annyit mondott hideg hangon Bilálnak meg Szalihnak:

– Ezt a hadzsit ismerem már.

Bilál dühbe gurult:

– Ez az ópiummámoros, nyomorult afgán már Atrekban azt nyekeregte, hogy a mi hadzsi Residünk, aki ezerszer jobban ismeri a Koránt és az arab nyelvet őnála, álruhába öltözött frengi. Hiába bizonygattam, hogy Resid a kalifa pecsétjét hordja magánál, ez az afgán szemérmetlenül tovább gyalázkozik. Most pedig még a kervánbasit is elámította! De majd megbánja Hivában, ahol a kádik és az ulémák*, a hadzsi Residhez méltó emberek, nem fogják elmulasztani, hogy kioktassák arról, mit jelent egy jámbor muzulmánt hitetlen kutyának nevezni!

*A Koránban és a szunnában jártas írástudók, a mohamedán világ egykori szellemi elöljárói. Hivatásos papi rendet az iszlám nem ismer. A lelkészek szerepét a mohamedánok között az ulémák – perzsa néven: a mollák –, továbbá a dervisek töltötték, illetve töltik be.

De a kervánbasit nem lehetett egykönnyen megnyugtatni. Az utazás másnapján egyszerre csak kijelentette, hogy nem hajlandó a gyanús Residet tovább megtűrni a karaván-ban. Bilál, Iliász és Szalih hosszan tárgyaltak a türkmén eredetű kervánbasival, de nem jutottak zöld ágra. Ami azt illeti, sem zöld ág, sem zöld fű nem volt se közel, se távol látható, mert már benne jártak a sós sivatagban.

– Hogy képzeled ezt? – érvelt Bilál, Iliász meg Szalih a megdühödött kervánbasival. – Ha most itt hagyjuk barátunkat, hadzsi Residet a pusztaságban egyedül, akkor vagy utat téveszt, és éhen vész, vagy elrabolják a turkománok, és rabláncra fűzik.

– Én a magam bőrét mentem – felelte a kervánbasi. – Néhány évvel ezelőtt egy frengi követet vezettem errefelé őfelségéhez, a kánhoz. Az a frengi ördögi tudománnyal bírt, és papírdarabokra le tudta rajzolni az egész vidéket úgy, hogy egyetlen kutat vagy halmot sem felejtett ki a rühes kutya! Amikor a kán ennek nyomára jött, a frengit tömlöcbe vetette, két embert, aki a helyek nevét elárulta a frenginek, kivégeztetett, s engem is halálra ítélt. Volt egy nagyon magas állású jóakaróm, ő mentett meg. De ha ilyen dolog megismétlődik, egyedül Allah bírna kiszedni a hóhérok kezéből. Ezt nem kockáztathatom.

De Bilál, Iliász és Szalih sem tágított. Addig-addig puhították a kervánbasit, amíg ez végül beleegyezett, hogy velük jöhet továbbra is a gyanús „hadzsi" Resid, feltéve, ha nincs nála olyan fatoll (ceruza), amilyennel a frengik rajzolnak, s ha szent esküt tesz arra, hogy nem ír fel semmit a hegyekről meg az utakról, mert ilyen esetben bárhol kirakják a szűrét a sivatag kellős közepén.

Vámbéry nem vesztette el a fejét. Ő is hangosan kiabált, hogy a derék kervánbasihoz méltatlan, ha egy részeges afgán, egy bináma* zűrzavaros szavaira ügyel.

* Olyan ember, aki a napi ötszöri kötelező imát nem mondja el rendesen.

– A vallással nem lehet tréfálni – szólt Resid emelt hangon –, nem ajánlom a kervánbasinak, hogy engem a legszentebb hitemben támadjon, mert Hivában majd megtudja, kivel van dolga!

Resid hadzsitársain akkora izgalom vett erőt, hogy neki akartak menni az afgán Mehemednek. Vámbéry csak üggyel-bajjal bírta őket visszatartani. A szenvedélyes jelenet hatott legalább annyira a kervánbasira, hogy most már maga se tudta, hányadán áll ezzel a furcsa hadzsival, de azért a szeme sarkából folyton figyelte.

Mindez elég keserves volt Vámbérynak. A karavánút egyetlen stációjának sem kérdezhette meg a nevét, nehogy gyanút ébresszen. Feljegyzéseket és vázlatocskákat az elrejtett papírdarabkákra a legfortélyosabb módon készíthetett csak, és e fortélyok titkát haláláig nem adta ki. Tudósszíve bánkódott is gyakran, hiszen soha nem került még el „Frengisztánba" ennek a Kaszpi-tengertől Hivába vezető útvonalnak a térképe, s most ő sem vívhatta ki magának az elsőség dicsőségét. Pedig a nomádok minden halomnak és völgynek, minden kútnak és minden kicsiny oázisnak nevet adtak, ám ezeket a neveket csupán véletlenül tudta elkapni. Látni azonban mégis sokat látott. Rejtett feljegyzéseit arab betűkkel, de magyar szavakkal vetette papírra, mert úgy gondolta, ez őrzi meg legjobban a titkát. A sebtiben lefirkantott jegyzetek magyar tőmondataiba olykor-olykor egy-egy török szó is becsúszott, ha éppen az jutott leghamarabb eszébe. A papírdarabkákon ilyesforma szövegek olvashatók: „Állomás a nagy pusztában, balra egy csatorna, ledőlt torony, jobbra dört (négy) kút, romokat temásá (nézni) nem szabad, szívem fáj, utunk azdik (eltévedtünk), kompasz megmentett."

Annyi bizonyos, hogy ilyen különleges arab betűs írásmű nem akadt még a világon, és ezeknek a feljegyzéseknek kétségtelenül megvan a maguk muzeális értéke.

Vámbéry a nagy sivatagban Atrek és Hiva között Iliásztól bérelt tevéjén utazott. A tevét Bilállal közösen

bérelték két dukátért, s az állat gazdája rendkívüli kegyként megengedte a jomut Handzsán pártfogása alatt álló Residnek, hogy bénaságára való tekintettel *kedsevé*ben, vagyis a tevére csatolt faládaszerűségben tegye meg a negyvenállomásnyi utat. Magától értetődően az egyensúly miatt a teve mindkét oldalán lógott egy-egy ilyen „fakosár", az egyikben Resid kuporgott, a másikban barátja, Bilál. Noha a szerencsétlen állatoknak a mély homoksivatagban a kedseve kettős terhelést jelentett, Iliász mégis teljesítette Resid efendi kérését, mert maga is belátta, hogy az bizony a nyomorék lábával nehezen bírna másodmagával a tevére kötött fanyeregben tíz-tizenkét órán át ülni.

Az utasoknak vándorlásuk alatt a Kaszpi-tengernek a Karabogász nevű zárt öble alatt húzódó Balkán hegységtől (ma: Nebit-Dag) a hirkániai sivatagon át négy csapástól kellett szenvedniük. Vámbéry alig tudta volna megmondani, hogy e csapások közül mikor adja az előséget a tetveknek, mikor a hőségnek. Mivel azonban a hőség szomjúsággal is párosult, talán mégis az utóbbi látszott a legsúlyosabb istencsapásnak mindaddig, míg a megmegújuló rettegés az ellenséges türkmén törzsek rablóportyáitól a szenvedések első három fajtáját el nem homályosította.

Resid-Vámbéry az útitársainál is jobban félt, mert neki a türkmén rablóbandáknál nagyobb gondot okozott a kandahari afgán, aki nem hagyott alább pimasz fenyegetéseivel.

– Ez az ember, becsületemre mondom, nem hadzsi, hanem orosz kém – hangoztatta az afgán nemegyszer.– Kilesi az utakat, hogy az oroszok majdan vezető nélkül jöhessenek országunkba, és benneteket mindannyiatokat gyermekeitekkel és nyájaitokkal együtt elraboljanak. De Hivában, hála a gondviselésnek, készen várja a kínpad, és az izzó vas tüzén gyorsan elválik, hogy miféle ércből van őkelme!

Vámbéry már rég leszokott arról, hogy félelmében vagy zavarában elpiruljon. Az afgán kedélyes jövendöléseit egykedvű arckifejezéssel hallgatta, és még a tekintetének is ura maradt. De legbelülről mégis vacogott a beígért izzó vastól. Egyik este a sivatagban pokoli gondolat kísértette meg.

Már éjszakai nyugalomra készülődtek. A tevék nagy négyszöget alkottak, s így eleven bástyafalként feküdtek a tábor körül. Az afgán nyugodtan ült Vámbéry előtt az alvásra kiterített imaszőnyegén, miközben ópiumpipáját szívta. Mámorban úszó pillantása villanásnyi időre Vámbéry arcára révedt.

„Mi lenne – gondolta ez váratlanul –, ha beledobnám egyik sztrichninpirulámat ennek az embernek a csészéjébe, melyből épp most szürcsöli a teáját? Így megmenekülhetnék tőle, hirtelen halálát a többiek talán Allah intésének hinnék, én pedig zavartalanul elérhetném tudományos célomat!"

Vámbéry kivette a sztrichningolyócskákat ruhája béléséből, s egy darabig az ujjai közt tartotta, közel az afgán csészéjéhez. A többiek már aludtak, szuszogásukon kívül más hang nem zavarta a pusztaság halálos csendjét, az afgán pedig teljesen részeg volt az ópiumtól.

A gyilkos szerrel kezében Vámbéry még tétovázott, és ekkor egyszerre sárgás-ezüstösen szemébe fénylett a felkelő hold első sugara. Felemelte tekintetét, és meglátta maga fölött a csillagokat. Szégyenérzet tört rá. A végzetes golyócskákat gyorsan elrejtette ismét dervisruhájának belsejébe. Különös módon csak annyit érzett, hogy művelt emberhez méltatlan volt szándéka. Műveltség és erkölcs között ugyanis szoros összefüggést feltételezett. Az viszont eszébe sem jutott, hogy a végszükséget az orvosi esküjének is fölébe helyező Bimsenstein doktort egy gyilkosság bűnrészesévé tette volna.

„Á, a halálos veszedelem gondolatához éppúgy hozzá lehet szokni, mint minden egyébhez – mondta magának.

– Valahogy majd úrrá leszek rajta." Felpiszkálta a hamvadó tüzet, levetette a ruháját, s az ezernyi tetvet a parázsba rázta. Sajátos sercegés hallatszott. De hát már ezt is megszokta.

Az atreki „nomád országból" május 13-án indultak volt el. Egy hét múlva – állandóan északnak tartva – elérték a Nagy-Balkán és a Kis-Balkán hegység között elterülő völgyeket, majd innen előbb északkeleti, aztán keleti irányba fordulva keltek át a hirkániai sivatagon, hogy eljussanak az Aral-tó déli partjaitól határolt hivai kánságba. Noha az igazi nyár még el sem kezdődött, a hőség szinte kibírhatatlan volt. Vámbéry később azt állította, hogy Markusov ezredes jelentése szerint akkoriban 50–52 Réaumur fokot mutatott a hőmérő higanyszála azon a vidéken. Ez 60–65 Celsius foknak felelne meg, ami számunkra egyenesen elképzelhetetlen hőség. Vámbéry úgy írta le, hogy az ember tüzet szív a tüdejébe, és a szeme valósággal belevakul a levegő rezgésébe a forró homok fölött.

Iható vizük csupán a hirkániai sivatag határán megtöltött tömlőkben volt, s ezzel a vízzel cseppenként kellett gazdálkodniuk. Vámbéry meg Bilál keresztbe vetett lábbal kuporgott az alig fél méter széles kedsevében a sebektől és izzadságtól bűzös teve hátán. Előfordult azonban, hogy a homoktenger túlságosan mély lett, és a tevék nem tudtak többé terhükkel továbbvánszorogni. Ilyenkor derült ki, hogy az emberi lény talán még a tevénél is szívósabb. Az utasok leszálltak, és gyalogszerrel hosszú utakat tettek meg. Vámbéry akaraterejét duplán tették próbára ezek a túrák a homokban, hiszen inkább a fokosára támaszkodó jobb karja vonszolta előre, mint a béna lába. A karja viszont a leghosszabb gyaloglás után úgy megdagadt, hogy napokig üvölteni tudott volna kínjában. De ezt is mozdulatlan arccal tűrte. Legfőbb támasza nemcsak az önfegyelem és a jeruzsálemi magyar fokos volt, hanem a gyermekkori nyomorúság nagy iskolája. Piócák csípnek vagy tetvek, hát nem mindegy?! – intette magát.

Vándorlásuk a sivatagnak abban a részében, ahol iható vizet egyáltalán nem leltek, négy teljes napig tartott. Két kút akadt csupán útközben, de mind a kettő erősen sós és nagyon büdös vizet tartalmazott. A tevéket megitatták belőle, de néhány utas sem bírt ellenállni, és Vámbéry figyelmeztetésének fittyet hányva, ugyancsak nagyokat kortyolt a poshadt vízből. Azok, akik ittak belőle, mind megbetegedtek. Négy teve is kimúlt.

A sivatag iszonyú fensége valahogy mégis lelkesítő volt azokban a percekben, amikor a kervánbasi az addig elrejtve tartott vizet a kétségbeesés tetőfokán szétosztotta. Ennél nagyobb jótéteményt el sem lehetett képzelni, s Vámbéry most értette meg igazán a türkmén közmondást: „Aki egyetlen csepp vizet ad a szomjazónak a sivatagban, lemossa magáról száz év bűneit."

Beláthatatlan homokdombok hullámos végtelenje, halotti csönd, óriási sárgásvörös napkorong az ég alján virradatkor és alkonyatkor. S a hangyányi ember mégis legyőzi ezt a végtelent! Vámbéry a szomjúságtól félig eszméletlenül egy elképzelt levelet fogalmazott Eötvöshöz: „A halál vagy élet kockáját a világ egyik legnemesebb céljáért vetettem; édes vigaszom, hogy ily játék milliók közül csak egyet szerencséltet, de ez az egy minden akaratommal én leszek."

Az üzbégek országát, a hivai kánság lakott területét május utolsó napján érték el. Az ország történelmi neve Khvárezm (néhol Horezm) volt, s ennek a perzsa szónak jelentés: harcias. A nagy sivatag egy kinyúló keskeny nyelve majdnem az üzbég kán székhelyéig, Hiváig terjedt, ám a homoksávtól jobbra és balra minden zöldellt. A homok a halál volt: a magyar tájakat idéző jegenyék, a rétek, a szántóföldek az élet. De hiába virult minden a kora nyár színeiben, Vámbéry előtt elszürkült a vidék, ha arra gondolt, hogy hamarosan találkoznia kell a kegyetlenségéről híres kánnal. A legfontosabbnak látszott a zsarnok gyanakvását elaltatni.

Útközben Vámbéry megkérdezte a karaván hivai tagjaitól, hogy vannak-e olyan előkelő üzbégek, akik jártak már egyszer Sztambulban. Válaszul majdnem mindenki Sükrullah bej nevét említette. Tíz éven át képviselte a kánt a szultán udvarában. Homályosan derengett is Vámbéry előtt, hogy ezzel a Sükrullahhal találkozott valaha Áli pasa házában. Annál jobb! Így könnyebben elhiteti vele, hogy a szultán városának igazhitű szülöttét tisztelheti a hivai szent sírokat látogató hadzsi Residben.

A városkapunál nagy csődület várta a hadzsik csoportját. Az emberek aszalt gyümölccsel s puha kenyérrel fogadták a jámbor derviseket. „*Ha sahbazim! Ha arszlanim*!" (Ó, sólymom! Ó, te oroszlánom!) kiáltásokkal zsibongták őket körül. Alig értek azonban az utasok a karavánszeráj elé, ahol a szokásoknak megfelelően a kán egyik főhivatalnoka ellenőrzi a városban megszálló idegeneket meg a málháikat, amikor előlépett az akadékoskodó afgán.

– Három különös négylábút és egy nem kevésbé különös kétlábút hoztunk Hivába! – rikoltotta.

Az első célzás az üzbég fővárosban még sohasem látott bivalyokra utalt, a második Vámbéryra. Az afgánt körülvevő csoportban hamarosan susogás támadt, s mindinkább kivehető volt három szó:

– *Dzsanzi* (kém), *frengi* (európai), *urusz* (orosz)...

– Néhány ököl már fenyegetően a magasba emelkedett. Vámbéry szeretett volna eliszkolni, de tudta, nem menekülhet sehová. Arra vigyázott, hogy arca színt ne váltson, amikor a kán főhivatalnoka igen gorombán faggatni kezdte. Szerencsére a hadzsitársak szóhoz sem engedték jutni. Teljes mellel kiálltak Resid védelmére, ékesszólóan ecsetelték kétségtelen igazhitűségét meg páratlan jámborságát.

A kínos közjáték után Vámbéry haladéktalanul Sükrullah bejhez sietett. A bej Hiva legszebb épületének, az Emin kánról elnevezett vallási kollégiumnak kertjében

ütötte fel nomád sátrát. Akkortájt nem viselt hivatalt, de továbbra is élvezte a fejedelem megbecsülését. Vámbéry Sükrullah szolgáival bejelentette magát mint Sztambulból érkezett efendit, s az öreg bej ugyancsak elcsodálkozott, amikor egy rongyos, koszos koldust látott maga előtt. De már beszélgetésük elején tüstént megnyugodott. Úgy vélte, nagy kitüntetés ez a város számára, hiszen Resid előtt még sohasem járt itt valódi efendi. Alig várta, hogy jelentést tehessen erről a kánnak.

Sükrullah boldog volt, amikor régi sztambuli barátairól friss híreket hallhatott, hiszen a mindössze egy-két esztendős hírek itt igazán a legfrissebbeknek számítottak. Az öreg bej annyira feloldódott a társalgás izgalmában, hogy kereken megkérdezte:

– De Allah szerelmére, efendim, mi bírhatott rá, hogy ezekbe a borzalmas országokba elgyere, s méghozzá abból a földi édenkertből, Sztambulból?

Vámbéry rövid ideig hallgatott, majd mély sóhajjal csak ennyit rebegett:

– A *pír*em.

Ennyiből is kitetszett, hogy dervisrendjének főnöke, a pír küldte e hosszú, veszélyes útra. Ilyenkor egy jó *murid*, vagyis fiatal dervis engedelmességgel tartozik. Sükrullah tapintatosan tudakolta a szerzet nevét, s mikor Resid-Vámbéry ráfelelte: – *Nakisbendi* – a derék öreg tüstént megértette, vendégének nem lehet más úti célja, mint Bokhara. A cserkesz Huszein Daim pasa házában töltött idő így hozta meg hasznát, mivel a pasa maga is a fanatikus nakisbendi titkos társaság tagja volt, Vámbéry pedig – a maga mindig ügyesen leplezett kíváncsiskodásával – ennek a szektának céljairól és szokásairól ugyancsak kiszedett a pasából egyet-mást.

A bejhez fűződő számítása szintén bevált. A nevezetes sztambuli utast már Sükrullahnál tett látogatása másnapján magához hívatta az üzbég kán. „Minél hamarabb túlesem ezen, annál jobb" – gondolta Vámbéry.

Az uralkodó vára, melyet Arknak neveztek, a boltíves bazár mellett magasodott ki az agyagviskók közül. Kettős kőfal kerítés övezte. Keskeny kapu nyílt a testőrökkel zsúfolt elülső udvarra.

Vámbéry méltóságteljes tevejárással imbolygott-ballagott a kánnal a belső udvaron épült lakosztálya felé.

– Nézzétek, itt megy az a konstantinápolyi dervis, aki áldását fogja adni a kánunkra. Allah hallgassa meg szavait! – szóltak hangosan az udvart ellepő tömegben ácsorgó nők.

Vámbéry előbb a „belügyminiszteri" tisztet betöltő *mehter*hez ment bemutatkozni. Dervisszokáshoz illően azonnal elfoglalta a főhivatalnok fészerszerű irodájában a legjobb helyet, s elmondta az ily alkalmakkor elvárt imákat. A mehter igen udvariasan érdeklődött, van-e kézjegye ő szent felségétől, a padisahtól.

– Utamnak nincsenek hívságos földi céljai – felelte a sztambuli dervis –, és nem kívánok senkitől semmit. Csupán személyi biztonságom érdekében hordok magamnál egy fermánt, a szultán kézjegyével és pecsétjével. – Ezzel a mehter kezébe adta a padisah pecsétjével, a tugrával ellátott iromány.

A miniszter először ajkához emelte a legmagasabb úr pecsétjét, majd az illendőség parancsa szerint ide-oda dörzsölgette a homlokán. Kisvártatva közölte, hogy a tugrát bemutatja a kánnak, és bejelenti a látogatót.

Vámbéryt az udvaron egy terasz elé vezették. Az emelvényt függöny takarta. Akárcsak a színházban, a függöny lassan felgördült, és a messziről jött utas maga előtt látta Szeid Mehemedet, Khvárezm padisahját, Hiva kánját. Mélyen árkolt szemének kifejezése az elmebaj és a vadság között ingadozott. Arca kiélt, kiégett volt, ajka viaszsárga. Balját kerek bársonypárnán nyugtatta, jobb kezében rövid, aranyozott jogart tartott. A jelenet ünnepélyessége mutatta, hogy a kán a moszlimok legfőbb padisahjának alattvalója előtt fenséges színben kívánt tündökölni.

Újabb imák következtek, aztán a kán megkérdezte, milyen volt vendégének útja a türkmének között, a sivatagon keresztül.

– Sokat szenvedtem – válaszolta a dervis –, de szenvedéseim elnyerték jutalmukat, hogy láthatom a *hazreti* (fejedelmi) áldott szépséget. Köszönöm Allahnak, hogy e nagy boldogság részese lehettem.

A hazreti áldott szépség birtokosa és kisugárzója elégedettnek látszott a felelettel. A dervis üzbégül beszélt, noha még elég gyatrán, s olykor-olykor a tolmácsoknak kellett segítségére sietniük. A kán tudomásul vette, hogy a sztambuli utasnak nincs szüksége pénzre, addig marad, míg a kánság minden szentjének sírját fel nem kereste, és legfőbb úti célja: pírjének boldogító leheletét, a néfeszt átadhatni Hiva urának, Allah éltesse százhúsz évig!

Akiknek nem kell, annak könnyen adatik. A kán rögtön elrendelte, hogy húsz dukátot és egy erős szamarat ajándékozzanak kincstárából a dervisnek. De az elutasította az aranyakat, mondván, hogy szent zarándokoknak bűnös dolog pénzzel rendelkezniük, viszont hálásan megköszönte a szamarat. A kán végül arra kérte, legalább hivai tartózkodása során legyen az ő vendége, és fogadjon el két *teng*et (ezüstpénz) a napi élelmezésére.

Resid-Vámbéry kegyes hangulatban lezajlott audienciája a kánnál nagy port kavart fel a városban. Ettől fogva elhalmozták meghívásokkal. Vendégül akarta látni a fejedelmi asztaldíszítő, a szakács, a pipagondozó, a kannatartó, a *sorbetcsi*, akinek tiszte a teák, sörbetek és bájitalok elkészítése, a kán fejborotválója és koponyadögönyözője, a manikűr-pedikűrje, kincstárnoka, ágyvetője és kócsagtoll-gondozója. De vendégül akarták látni az írástudók, a hivai ulemák is, hogy megvitassák vele, a török-iszlám tudományosság kiváló letéteményesével, a vallási kérdéseket, mégpedig a szent mosakodások aprólékos rendjét és azt, hogy az igazi muzulmánnak hogyan kell ülnie, járnia, feküdnie, aludnia. Rendkívül

érdekelte őket a szultán magatartása e főbenjáró etikett-kérdésekben, és sűrűn faggatták Residet, igaz-e, hogy a szultán ötven rőf hosszú turbánt visel, szakálla a gyomrát verdesi, és köpenye a földet súrolja.

Resid mindenkire ráhagyott mindent. Nem is tehetett volna másként. Ki hitte volna el, hogy a szultán ruháit párizsi szabó készíti, fejét egyáltalán nem takarja turbán, és kecskeszakállt visel?

Senki.

Az üzbégek elhalmozták ajándékokkal, és kis híján agyonetették. Már hajnali három és négy között felzörgették egy-egy óriás tál rizzsel, amelyet helyi szokás szerint birkafark bőséges faggyújával kevertek el. Üzbég tisztelőit és barátait Vámbéry voltaképpen rendkívül jóravaló és szeretetre méltó embereknek tartotta. Megható vendéglátói buzgalmukkal, gyermekded hiszékenységükkel alig tudta összeegyeztetni azokat a kegyetlen jeleneteket, amelyeknek szemtanúja volt városukban.

Egyszer kénytelen volt végignézni, hogy a csaudor-türkménekkel folytatott háborúban foglyul ejtett rabokat hogyan kínozzák meg és végzik ki. A hadjárat előzménye az volt, hogy múlt télen a csaudorok megtámadták a hivaiaknak kétezer tevéből és számos utasból álló karavánját, mely az Aral-tó mentén haladt északnak az Urál folyó mellett fekvő Orenburg nevű orosz–baskír vásárvárosba. A csaudorok az utasoknak még a ruháját és élelmét is elrabolták, úgyhogy a legtöbben közülük megfagytak, vagy éhen vesztek a sivatagban, és csupán nyolcan vergődtek vissza kánságuk fővárosába. Most a megtorlásként rabul ejtett csaudorok fiatalabbjainak vaskarikát csatoltak a nyakára, és fűzőláncon vezették őket az emberpiacra. A negyven évnél idősebbeket a hóhérok késsel lefejezték vagy megvakították. A büntetőexpedícióból visszatérő üzbég katonáknak ugyanaz a kincstárnok, aki Vámbéry két ezüstpénzét mindennap leszámolta, rikító színű, különös selyemdolmányokat osztott ki. A mintájukat aranyszálból hímezték, és négy-, tizenkét-, húsz- vagy negyvenfejesnek nevezték az egyes darabokat. Mivel Vámbéry nem látta, hogy a minták csakugyan emberfejeket ábrázolnának, megtudakolta az elnevezés eredetét.

– A legkevesebb aranyszállal hímzett mintát az a hős kapja, aki csak négy ellenséges fejet szolgáltatott be – magyarázta a kincstárnok –, a legszebben, legdúsabban díszített darabokat pedig azok, akik negyven levágott fővel tértek a csatából haza. Különben gyere velem a főtérre, s rögtön megnézheted, hogyan megy ez.

Száz lovas érkezett éppen a táborból, tetőtől talpig porral borítva. Foglyait mindegyik a ló farkához vagy a nyeregkápához kötözve vonszolta maga után, a nyergek hátsó részéhez pedig nagy zsákok voltak szíjjal odaerősítve. A harcosok előbb átadták a kán részére ajándékul hozott foglyokat a kincstárnoknak, majd lecsatolták a zsákokat, s mint a krumplit, kirázták belőlük a szakállas vagy csupasz emberfejeket. A jegyző összeírta, hogy ki hány főt hozott, nyugtát adott róla, aztán egy szolga a porban heverő fejeket egyetlen roppant kupacba rugdalta. Vámbéry kezdte megolvasni, mennyi fekszik ott, de amikor kétszázhoz ért, oly erős hányinger vett rajta erőt, hogy abbahagyta.

A rettenetes kán szigorúan őrködött a habtiszta erkölcsök felett, s a vallásos előírások legkisebb áthágását zord keménységgel büntette. Egyetlen pillantás az orosz zsákszövetekből készült, gúla alakú turbánokban járó, sűrűn lefátyolozott előkelő nőkre elegendő volt a bűnös kíváncsiskodó felakasztásához. Az erkölcs ellen vétő nőket pedig mellig a földbe ásták, és a fejüket megkövezték. A kán mindennap nyílt fogadást tartott, ami azt jelentette, hogy bármelyik alattvalója kéréssel vagy panasszal a színe elé járulhatott. De alig akadt olyan tömegaudiencia, amelyen ne hangzott volna el a zsarnok ajkán a végzetes *Alib barin*! mondat. „Vezessétek el!" – mondta arra, aki nemtetszésével találkozott, s a szerencsétlent a testőrök máris kifelé hurcolták a hóhér elébe.

És ez a kán hívta el magához ötször is hadzsi Residet! Hol Vámbérynak a szépírásban szerzett konstantinápolyi tudományát tette próbára, hol az ulémáival bonyolította véget nem érő vallási megbeszélésekbe, hol pedig politikai kérdéseket feszegetett. De ez utóbbinál, dervisszokáshoz híven, Resid alig ejtett egy-egy szót, mert mi köze lenne a jámbor életű férfiaknak a politikához? Mindegyik próbát jól megállta, s hiába kísérelte meg a pórul járt afgán, hogy még a mehtert is ellene lázítsa, Vámbéry nem veszítette el a rettegett kán kivételes kegyét.

Meglepő módon az üzbégeket Vámbéry nagyon megkedvelte. Később számos művében hangoztatta, hogy minden faragatlanságuk ellenére Közép-Ázsia legnemesebb jellemű emberei, a legtanulékonyabbak, a legszívélyesebbek. A veszélyek sem szegték kedvét: többször megírta, hogy utazásának legkellemesebb része az üzbégek között eltöltött idő volt. Bőkezűségük szintén hozzájárult ehhez a kellemességhez. Apróbb alamizsnákat elfogadott, s végül négy hét alatt Hivában az áldásokért meg a szent leheletért 15 aranydukátja gyűlt össze. A szép summánál is többet nyomott emlékeinek mérlegén, hogy az üzbég kán városában találkozott azzal az emberrel, aki végleg melléje szegődött, értékes segítőtársa, bizonyító tanúja és igaz barátja lett.

Iszhakkal – Vámbéry egyébként mindig a néki otthonosabb módon Izsáknak nevezte – az Emin-medresszében ismerkedett össze, ott, ahol Sükrulla bej sátorozott a kertben. Iszhak kerek tíz évvel volt fiatalabb Vámbérynál, és az Amu-Darja, azaz Oxus torkolatvidékéről származott, Kungrádból. Mielőtt együtt útra keltek, Vámbéry el is látogatott vele a kánságnak e legészakibb városába, úgyhogy a nagy kirándulás során nemcsak a folyó hajózhatóságáról szerzett közvetlen tapasztalatokat, hanem a deltánál tanyázó jomut, csaudor és karakalpak nomád törzsek életét szintén megfigyelhette. Iszhak elbúcsúzott a szüleitől és rokonaitól, mert a Resid néven

megismert tekintélyes dervisben társat vélt találni a tervezett mekkai útjához. Resid megmondta ugyan neki, hogy még nem tudja, Szamarkandból Kasgarba fog-e vándorolni, vagy visszafordul Mekka felé, de Iszhak ragaszkodott hozzá, hogy legalább a legendás Szamarkandig vele tarthassson.

Iszhak írástudó ember volt. A szülei mollának szánták, az Emin-medresszében folytatta jámbor tanulmányait. Hadzsi Residet szerfelett tisztelte, és teljes bizalommal közeledett feléje. A fiatal üzbég a legbecsületesebb lélek volt a földkerekségen. Mandula formájú barna szeméből sugárzott a jóhiszeműség. Gyanútlanul indult el messzire vezető útján...

Jó vastag nyaka van!

Azt hitték, Bokharába viszonylag simán eljutnak majd. Az üzbégek kánja, de főként Sükrullah bej erősen lebeszélte hadzsi Residet arról, hogy a bokharai emirátust felkeresse.

– Gyanakvó, rossz ember az emír, könnyen meglehet, hogy kitekeri a nyakadat! – ismételgette a kán, mintha tőle magától mi sem állt volna távolabb a gyanakvástól meg a nyakak kitekerésétől.

Vámbéry sejtette, hogy Sükrullah bej ellenzésének mélyebb okai is vannak. A bej fiatalon megfordult Herat afgán városban, ahol találkozott néhány angol tiszttel, többször járt követségben Szentpéterváron, s úgy mesélte Residnek, hogy Konstantinápolyban igen kedvelte az ott élő frengik társaságát. Ismerte tehát csillapíthatatlan tudományos és egyéb kíváncsiságukat, s a jelek szerint átlátott Resid-Vámbéry álöltözetén. De a világért sem

akarta vesztét, sőt amikor búcsúcsókra nyújtotta kezét, megcsillant öreg szemében egy áruló könnycsepp:

– Ha lehet, fiam, visszafelé látogass meg újra Hivában. Nagy megnyugvásomra lenne. Allah óvjon!

Június vége volt s roppant forróság. A társaság kervánbasiul egy bokharai tadzsikot választott, és ettől az Ajmed nevű, tapasztalt férfiútól bérelték tevéiket is. A kenyérsütéshez használt árpaliszten kívül rizzsel meg teával ugyancsak bőségesen felszerelték magukat. Az volt a tervük, hogy a hőséget enyhítő, jó vizű Oxus mentén lassan-lassan felfelé bandukolva csak akkor fordulnak el a folyó jobb partjától keletnek, amikor csupán kétnapi járóföld választja el őket a sivatagon keresztül Karakul városkától. Onnan pedig már a Zeravsan folyó mellett haladnak majdnem egészen Bokharáig.

Az első napokban megművelt földeken vonultak át, így a tevéket csak teherhordásra használták, maguk a hadzsik szamarakon kocogtak.

Útjukat gyönyörű feketeeperfák szegélyezték, fűzfák, óriás platánok és szilfák adtak letáborozásaikhoz boldogító árnyékot. Egyhetes vándorlás után remélték már, hogy ugyanannyi idő alatt elérik Bokharát, de július 4-én virradat felé – a karaván a hőség miatt főként este és éjszaka utazott – két félmeztelen férfi kiáltozására lettek figyelmesek.

– Egy falat kenyeret! Egy falat kenyeret! – könyörögtek, mikor a karaván közelébe értek, majd összeroskadtak. Vámbéry az elsők között volt, akik birkazsírral vastagon megkent kenyérszeleteket nyújtottak a két teljesen legyöngült embernek. Alig kaptak újból erőre, sietve elmondották, hogy hajósok, és százötven tekketürkmén lovas tört rájuk, elrabolták a dereglyéjüket mindenestül, s errefelé jönnek, mert a környéken legeltető nomád kirgiz törzseket akarják kifosztani.

– Még szerencsénk, hogy minket így pucéran elengedtek – mondták a bárkások –, de ti, Allah szerelmére,

meneküljetek, hiszen a tekkék nem nézik jámbor mivoltotokat, hanem meztelenül, élelem meg állatok nélkül hagynak itt benneteket a pusztaság szélén!

A kervánbasi elsápadt. Kétszer rabolták már ki mindenéből a tekke portyázók, s alig tudta a puszta életét megmenteni. Természetesen botorság lett volna megkísérelni, hogy a türkmén lovasok elől tevékkel meneküljenek, de az volt a szerencse, hogy a tekke csapat még a sárgásan örvénylő, széles Oxus bal partján tartózkodott, s kiszámították, beletelik fél napba is, amíg a rablók át tudnak kelni.

– Hátra arc! – parancsolta a kervánbasi. – Nincs más kiutunk, mint hogy balra fordulunk, északkeletnek, és a Khalata-homoksivatagba vetjük magunkat. Én jól ismerem a csillagok járását, hadzsi Resid kiblenumája* meg az irányt mutatja; ne féljetek, nem tévedünk el. A homok abban a sivatagban annyira laza, hogy a tevék is térdig süppednek benne, s nincs ló a világon, mely akár egy félórai utat képes lenne ott megtenni. Még mindig jobb a természet kegyetlenségének áldozatul esnünk, mint a tekke-türkmének irgalmatlanságát elszenvednünk.

Minden rosszban van valami jó. Vámbéry ily módon szabadult meg az életét fenyegető afgántól. Az utasoknak egy része ugyanis nem bírta rászánni magát arra, hogy a legnagyobb kánikulában áthaladjon az oázis és kút nélküli sivatagon, inkább visszatért Hivába. Az afgán is ezekkel tartott. A kasgari és kokandi hadzsik ezzel szemben a kőorákulumra, fehér meg fekete kövek kirakásából nyert jövendölésre bízták sorsukat, és nekivágtak a homoktengernek. Noha a Khalata-sivatag neve Dzsán batirdurgán, azaz emberölő, s első állomáshelyüket e pusztaságban stílusosan Ádámkürülgannak, emberpusztítónak hívták.

A fullasztó hőségben még a víztömlőkből is párolgott a folyadék. A fehéren izzó napsütés ellenére az utasok nappal is nyeregben voltak öt-hat óra hosszat, hogy minél előbb kikerüljenek a sivatagból, mivel a kelet felől támadó *tebbad* nevezetű szélvihartól ugyancsak rettegniük kellett. A harmadik napon ketten haltak meg a hőgutától és a szomjúságtól. Nyelvük valósággal megfeketedett, ínyük elszürkült, ajkuk összetöpörödött.

Vámbérynak még hatpohárnyi vize volt. Gondolta, ezt beosztja a hátralévő hat napra, de a negyediken az ő nyelve is feketedni kezdett, mire riadalmában gyorsan megitta vízkészletének felét. Úgy látszott, hiába, mert életereje mindinkább fogyott. Irtózatos fejgörcsök kínozták.

Az utazás ötödik napjának delén messziről megpillantották a sivatagot szegélyező Khalata-hegység felhőszerű körvonalait. Tudták, hogy a homoktenger a hegyek közelében elapad, és agyagos pusztaság lép helyébe. Ha odáig elérnek, talán megmenekültek. Vámbéry azonban sokkal elesettebb volt, semhogy örülni tudott volna. A kervánbasi tenyerével ernyőzte a szemét, és felordított:

– Mindenki le a tevéről! Gyorsan, gyorsan! Közeledik a tebbad!

Az állatok már tudták. Rémülten felbődültek, majd egyszerre letérdeltek, s hosszú nyakukat kinyújtva, a homokba fúrták a fejüket. Az embereknek alig maradt idejük, hogy lekuporodjanak a tevék mögé, máris nyakukon volt a dübörgő, perzselő homokvihar. Szemcséi úgy égettek, mint a szikraeső. Ha az utasok nem a homoksivatag szélén járnak már ekkor, hanem csak ötmérföldnyivel vannak beljebb, menthetetlenül elpusztulnak.

A tebbad után Vámbéry nem bírt többé segítség nélkül nyeregbe szállni, sem leereszkedni onnét. Egész benseje égett, kábultsága sem enyhített a szomjúság leírhatatlan kínjain, s meg volt győződve arról, hogy ez lesz életének utolsó estéje. Éjféltájt indultak tovább, Vámbéryt társai a nyergéhez kötözték. Még érezte egy ideig a teve hullámzó mozgását, aztán elvesztette az eszméletét.

* Moszlim iránytű, amely a napi ötszöri imádkozáshoz külön feltünteti, hogy merre fekszik Mekka.

Másnap reggel egy agyagviskóban tért magához. Szakállas férfiak állták körül. Előbb langyos tejjel, majd vízzel hígított, sózott aludttejjel itatták. Ahogy az agya kicsit kitisztult, felismerte, hogy ezek az idegen férfiak perzsák. Az anyanyelvükön szóltak hozzá:

– Te nem vagy igazi hadzsi!

Túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy válaszoljon. De baj nem lett belőle, mert a karaván tagjai nem értettek perzsául. Megmentőik bokharai pásztor-rabszolgák voltak, a sivatag mellett legeltették uraik nyáját. A kervánbasi ereje végső megfeszítésével eljutott a homoktenger széléig; itt siettek a szomjúságtól elalélt karaván segítségére a perzsák. Noha mind síiták voltak, a maguk szűkös készleteit jó szívvel megosztották a szunnita zarándokokkal, Vámbéryhoz pedig különösen gyengédek voltak, amint az perzsául kezdett velük beszélgetni. Egy ötéves rabszolga kisfiú is ott lézengett közöttük. Édesapja már kiváltotta magát, és a gyermek remélte, hogy hamarosan az ő váltságdíjára kerül majd a sor. Testét alig takarta pár rongydarab, bőre kemény, cserzett volt, akár egy orrszarvúé. Vámbéry néhány ruhát ajándékozott a boldogtalan kicsinek. A pásztorok végül még útra való vízzel is ellátták a hadzsikat, jóllehet közel jártak már egy kis tó mellett levő oázishoz.

Sivatagi utazásuk kilencedik napján vége szakadt az agyagpusztaságnak. Kétórányi járóföldről odalátszottak Bokhara idomtalan, patinás tornyai.

A nemes Bokharát, amelyet a tatár műveltség középpontjának tartottak valamikor, Vámbéry sehogy se szívelhette. Hogy a város tornyain és minden magasabb épületén gólyák fészkeltek, az kellemes volt, mert a messzi haza falvaira emlékeztetett, de az, hogy minden házban egy besúgó is fészkelt, kevésbé nyerte meg Vámbéry tetszését. A szigorú erkölcsű emír hatalmas kémhálózattal biztosította a rendet az országban. A „hadzsi Residet" környékező veszedelmek tehát tetemesen megszaporodtak, más részről viszont a Hivában szerzett tapasztalatai alaposan megnövelték az önbizalmát.

A város legszebb *tekkiéjében* (derviskolostorában) szálltak meg. A tekkie főnöke igen udvariasan fogadta a Sztambulból érkezett hadzsit. A százados platánokkal beültetett udvarra nyíló cellák közül az egyik legjobbat utalta ki neki, közel a kolostor mecsetjéhez. A híres dervisszállás valóban főfészke volt az iszlám fanatizmusnak, de Vámbérynak ez épp kapóra jött, mivel a kolostor régi bennlakói védhették meg leginkább az éberségre idomított, világi hatóságok elől.

A hadzsicsoport megérkezésekor a bokharai emír a szomszédos kokandi kánság ellen vezetett hadjáratot, és nem tartózkodott odahaza. Helytartója és főtisztje, bizonyos Rahmet Bi viszont már az első napon kiküldte a tekkiébe egyik beosztottját, hogy jelentsen közelebbi részleteket a konstantinápolyi utasról. Vámbéry társainak ismét esküvel kellett megerősíteniük, hogy hadzsi Resid színtiszta török dervis, a szultán követe bízta rájuk Teheránban, s ha szükséges lenne, mindannyian az életüket is feláldoznák érte.

– Bármiféle gyanakvás, amit Residdel szemben táplál valaki, halálos bűn – vallották a hadzsik egybehangzóan.

Kanikov orosz megbízott kivételével Bokharából addig még egyetlen európai sem szabadult ép bőrrel. Wyburn, Conolly és Stoddard brit tisztek sorsáról már Teheránban eleget hallhatott Vámbéry, de most további szörnyűségek jutottak tudomására. Egy európai órásmestert, aki évekig űzte iparát Bokharában, végül az emír parancsára kullancsokkal teli verembe vetettek; ott falták föl a férgek. Kivégeztek egy fiatal angolt is, aki Marco Polo egykori útján akart eljutni Kasgarba; eltették láb alól a török külügyminiszternek titkos misszióban Bokharába érkező követét; végül épp Vámbéry ottidőzésekor vetettek tömlöcbe két gyanútlan olasz selyemkereskedőt, mert valaki

elhíresztelte róluk, hogy gyémántporral elkevert teával akarják megmérgezni a lakosságot.

És ebben a városban húzott ki Vámbéry majd egy hónapot viszonylagos zavartalanságban. Számos kéziratot vásárolt, s minden nevezetesebb helyet meglátogatott.

Pedig Rahmet Bi eleinte egyik besúgót a másik után küldte a nyakára. De mindegyiket sikerült kijátszania, míg végül az emír főkamarása maga akart megismerkedni vele. Vacsorát rendezett, és összecsődítette házába a legkitűnőbb bokharai ulemákat. Vámbéry már a belépéskor látta, hogy itt vizsgáznia kell, és inkognitójának egyik legnehezebb tűzpróbája következik. Persze hájjal kenegette a bokharai Korán-tudósok hiúságát. Nem győzte hangoztatni, mennyire felette állnak sztambuli kollégáiknak. Az ulemák siettek Rahmed Bi értesítésére adni, hogy alaptalan lenne hadzsi Resid „valódiságát" kétségbe vonni. Nem olyan, mint egy bokharai hittudós, de azért kétségtelenül igen járatos a szent dolgokban.

A főkamarást egyébként ugyanúgy puhította meg, ahogyan egykor a derék Garay Jánost Pesten, s később annyi más embert a világ minden táján. A hiúságánál fogva. A főkamarás ugyanis perzsa verseket írogatott ráérő idejében. A tudós hadzsi Residnek nagyon tetszettek ezek a versek, és Rahmet Binek nagyon megtetszett a tudós hadzsi Resid.

Az emirátus egész területére kiterjedő oltalmába fogadta tehát. Olyan védlevelet állított ki számára, amelyhez még csak hasonlóval sem dicsekedhetett soha idegen a bokharai emír földjén. Pedig az uralkodó helytartójának jobb szeme volt a besúgóinál. Ez fél tucat esztendő múlva derült ki, amikor már Bokhara is orosz gyámság alatt állt. A cár egyik külügyi tisztviselője megkérdezte Rahmet Bit, emlékszik-e arra a különös konstantinápolyi hadzsira, akit valaha vendégül látott. A helytartói posztján megmaradt Rahmet Bi elmosolyodott:

– Ámbár évről évre sokan zarándokolnak a mi szent helyeinkhez, mégis tudom, kire gondolsz. Az a zarándok

igazi tudós hadzsi volt, sokkalta tudósabb, mint a többi bokharai bölcs együttvéve.

A cári diplomata erre megmondta, hogy az a hadzsi európai volt. Sőt elővette Vámbérynak akkorra már világhíres útleírását, és megmutatta Rahmet Binek a róla szóló részt. Le is fordította. A helytartó most sem zökkent ki nyugalmából.

– Tisztában voltam én azzal – mondta –, de tudtam azt is, hogy nem veszélyes ember, és nem akartam tönkretenni oly tudós férfiút. Hiszen még a költészethez is értett.

A bokharai emír kokandi hadjárata véget ért. A hadzsicsoportnak a kokandi kánságból származó tagjai ezért elhatározták, hogy Bokharából a rövidebb úton térnek vissza hazájukba. Szamarkandba már nem látogatnak el. Így az útitársaság leolvadt a kasgari kínai tatárokra. Vámbéry Szalihhal, Bilállal és annak hozzátartozóival kényelmesen, kocsin tette meg az utat Szamarkandba. A háború végeztével az emírt is rövidesen oda várták.

Timur Leng* egykori legendás fővárosát először a távolból, egy dombtetőről pillantották meg. Kelet felől a Csobanata-hegy kúp alakú orma látszott, tetején a pásztorok patrónusának kegyhelyével. Lent a Zeravsan kanyargott. A víz meg a hegy lába között terült el a város kimagasló, csillogó kupoláival s délnyugati szélén a dombra épült fellegvárával. Dús lombú, élénkzöld színű kertek közül emelkedtek ki mindenütt a kőépületek. A kép messziről elbűvölő volt, amikor azonban a Bokharai-kapun

* Hibásan szokták Timur Lenknek írni. Eredeti neve Timur i Leng, a sánta Timur. Élt 1336–1405. Dzsingisz és Kublai kánok után a legnagyobb mongol hódító. Moszlim hitű volt. Birodalma magában foglalta az összes Oxus melléki országot, a Volga-vidéket, az Urál folyó partjait, egész Perzsiát, az antik Mezopotámiát – ma Irak –, később bevette Észak-Indiát, Delhit, legyőzte a szultánt Kis-Ázsiában, úgyhogy Timur halálakor országai a transzuráli Irtisz folyótól Szíriának a Földközi-tengert szegélyező partjáig, a Perzsa-öböltől a Gangeszig terjedtek.

bezötyögtek egy temetőn keresztül a belső városrészekbe, a romos paloták, a mecsetek és medresszék közelében ugyanazokat az agyagból és fából készült, alacsony, komor lakóházakat, girbegurba viskókat találták, mint Perzsia és egész Közép-Ázsia minden más nagyobb településén. A falak itt is vakolatlanok voltak, kipúposodtak, embermagas vályogkerítések akadályozták meg, hogy bárki bepillanthasson az udvarokra vagy magánkertekbe. De az egykori hatalom és pompa emlékei közelről is szépek maradtak.

Vámbéry minden látnivalót alaposan megnézett. Timur egykori nyári palotaját és mecsetjét, ahová negyven széles márványlépcső vezet fel. A szobák változatlan üdeséggel ragyogó zománcberakásait és mozaikmunkáit. Járt Timur Leng elárvult fogadócsarnokában a fellegvár közepén, látta a híres zöld követ, amelyet Brusszából hoztak, és trónusul szolgált egykor a világhódítónak. A roppant kő egy méter magas és három méter hosszú lévén, mindig rabszolgák kucorogtak le zsámolyul a tatár kán lába alá.

A legjobban Timur nyolcszögletű, kupolás sírkápolnája tetszett Vámbérynak. Káprázatos azúrkék háttérből kiemelkedő aranyozott arabeszkjeivel hasonlíthatatlanul szebbnek találta, mint később Napóleon sírját az Invalidusok dómjában. Timurnak fejjel Mekka felé néző kőkoporsója mellett Vámbéry idejében még éjjel-nappal váltva egymást, szüntelenül a Koránt olvasta fennhangon két-két nogaj-tatár. A hagyomány kívánta meg, hogy ebből a törzsből válasszák ki a nagy kán nyughelyének molla őrizőit. Felkereste Vámbéry Timur unokájának, a kiváló matematikus fejedelemnek 1440-ben épített s valaha az egész mohamedán világban híres csillagvizsgálóját is, de már csak romokat talált. A legtöbb régi mecset és medressze ugyancsak pusztult lassacskán, vagy néhol már be is omlott. Az enyészetnek e fájdalmas képeivel szemben a hadzsik előnyben részesítették a városnak kertekben gazdag környékét, ahol a fasorok árnyékában az augusztusi hőség sem kínozta őket.

Ilyen kirándulások közepette telt az idő, amíg az emír meg nem rendezte diadalmas bevonulását országának harmadik városába: Szamarkandba. Az uralkodó a díszmenet élén lovagolt. A sok vakítóan fehér turbán, a szivárvány minden színében játszó selyemköntösök meg a szoknyabőségű, földet verdeső bugyogók inkább Verdi Nabucco című operájának női kórusára emlékeztették ugyan Vámbéryt, mint mongol–török harcosok felvonulására, de a győzelem örömére elrendelt ingyenes birkasütés élvezeteiben azért szívesen osztozott az őslakosokkal.

Másnap a nyilvános audiencián Resid szintén megjelent hadzsi-barátainak társaságában. Meglepetésére a mehter rögtön félrevonta, és közölte vele, hogy őfelsége kívánja fogadni. Vámbéry rossz sejtelmekkel tele várakozott jó másfél órát az egyik belső udvaron, míg végül az emír színe elé vezették. Az uralkodó vörös kárpitozású díványon hevert, magasra púpozott könyv- és irathalmok között.

– Hadzsi – szólt Vámbéryhoz –, úgy beszélik, azért jöttél közénk, hogy a turkesztáni országok szent sírjait felkeressed. – Élesen a vendég szemébe fúrta tekintetét. – Csak nem akarod velem is elhitetni, hogy semmi más célod nem volt, amikor ily távoli tartományba látogatsz?!

A vendég nyugodtan azt felelte, hogy nem volt. Már régóta vándorderviskénti él, s mint *dzsihángeste*, világjáró ismerkedik az igazhitűek országaival.

– Mit? – nevetett fel fémes hangon az emír. – Te, a béna lábaddal, dzsihángeste lennél?! Ez aztán valóban különös!

– Uram, bocsáss meg, de a dicsőséges ősöd – béke legyen vele! – ugyanilyen testi hibában szenvedett, s nemcsak világjáró volt, hanem még *dzsihángír*, világhódító is! Miért nem akarsz akkor nekem hinni?

Az emír elgondolkozott. Enyhültebb hangon kezdte kérdezgetni a sztambuli hadzsit úti tapasztalatairól. Resid

ügyelt rá, hogy az arabul jól beszélő emírnek adott válaszaiba művészien szője bele az arab Korán-idézeteket meg a perzsa költészet drágagyöngyeit. Húszperces beszélgetés után a fejedelem előszólított egy szolgát, valamit a fülébe súgott, és intett Residnek, hogy kövesse az embert. Míg a vendég mély hajbókolások között kihátrált a szobából, a fejedelem mosolytalanul, eltűnődve nézte.

A szolga különböző termeken, folyosókon és udvarokon vezette át a rettegő Resid-Vámbéryt, majd kinyitotta egy ablaktalan szoba ajtaját, és helyet mutatott az egyik párnán az idegen utasnak. Kisvártatva bejött egy másik, tagbaszakadt ember is, jól szemügyre vette Vámbéryt, aztán odalépett hozzá, s gondosan megtapogatta a mellét, vállát, hátát, végül pedig a nyakát.

– Jó vastag nyaka van! – szólt elismerően a társának.

Ezután a két szolga kiment. A magára hagyott Vámbéryt ellepte a hideg veríték. Majdnem bizonyos volt, hogy az, aki megtapogatta, az egyik hóhér lehetett csak. Remegve várta az újabb ajtónyitást, a kínzószerszámok behozását. De amikor az ajtó ismét kinyílt, a beömlő világosság a szolga kezében tartott összegöngyölt csomagra esett. Az emír kegyes ajándékát rejtette magában: egy pompás selyem díszöltönyt és némi pénzt útravalóul!

A több mint szerencsés mértékvétel után Vámbéry még egyszer elzarándokolt Timur Leng mauzóleumához, hogy köszönetet mondjon „védszentjének" a sántaságáért.

Különben sem az emír volt az egyetlen, akinél tapasztalhatta, hogy a sánta embert általános tisztelet övezi Szamarkandban. Bár végtére Vámbéry tisztában volt azzal, hogy nem annyira lábának bénasága, mint inkább nyelvének mozgékonysága járult hozzá ismételt megmenekedéséhez. Minduntalan tapasztalhatta, mennyire beválik az ő esetében a régi latin mondás igazsága: „Az ember annyit ér, ahány nyelven beszél."

Ismervén az emír szeszélyes természetét, Bilál meg Szalih a jól végződött kihallgatás után mégis azt tanácsolta Residnek, tűnjön el minél előbb Szamarkandból. Elérkezett a döntés órája. Megkísérli-e vagy sem, hogy Marco Polo egykori útvonalát követve, az újkor egyik legnagyobb szárazföldi felfedező utazásaként átkel a Pamírfennsíkon, majd a gyors Tarim felső folyása mentén lejut az észak-kínai Hszincsiang tartomány kasgari részébe s Bilálnak az orosz határ mellett fekvő szülővárosába, Akszuba. Bilál és Szalih oltalmában a hatalmas útnak ez a része egyáltalán nem lett volna kockázatos. De hogyan jut vissza? Pénztelenül, egyedül! Hiszen Peking meg a Sárgatenger öble mérhetetlen távolságban fekszik a kasgari Akszutól!

– Kelet-Turkesztán földjén még elboldogulsz – mondta Szalih –, de onnan kezdve, ahol már nem laknak muzulmánok, nem számíthatsz segítségre. És azt sem vállalom, hogy a kokandi kánságon keresztül küldjünk vissza más hadzsik társaságában, amíg a háború keltette zavarok miatt fejetlenség uralkodik arrafelé. Majd egy más alkalommal, drága Residem.

Szalihnak igaza volt. Vámbéry eltörődött a hosszú útban, a veszély parancsolta örökös önfegyelem közepette, de még nyomósabb érv volt visszafordulására az, hogy komoly politikai változások közeledtét érezte meg Közép-Ázsiában, s feltétlenül az első akart lenni, aki erről hírt ad a világnak.

Fájt a szíve, amikor el kellett búcsúznia Biláltól és Szalihtól. Sokáig vívódott magában, elárulja-e nékik együttlétük legeslegutolsó órájában a titkát. Már-már célzásokat is tett rá, de aztán mégsem jött ki ajkán a leleplező szó. Sok formában találkozott vallási képmutatással életében, annál jobban megbecsülte tehát, ha valakinél igazi mély vallásosságot tapasztalt. Sehogy se vitte rá a lelke, hogy pusztán az igazság érdekében keserű csalódást mérjen a százszoros próbát megállt jó barátra, a tiszta életű Szalihra. És Bilált is sajnálta.

Kettejük végső szolgálata az volt, hogy Residet olyan szeretettel ajánlották néhány Mekkába zarándokló muzul-

mán jóindulatába, mintha édestestvérük lett volna. A bokharai emirátus második nagyobb településéig, a Karsi városáig bérelt kocsik már a szamarkandi bástyafalak előtt várakoztak az új útitársakkal. Szalih meg Bilál idáig kísérte ki Residet és ifjú kungrádi tanítványát, Iszhakot. Lement a nap. Indulnia kellett... Búcsúzni kellett.

Sírtak mind a hárman, régi barátok. Aztán Resid kiszakította magát az utolsó ölelésből, és felszállt a kocsiba. A lovak ügetni kezdtek a nyugati égalj irányába. Resid visszsza-visszanézett. Barátai mozdulatlanul álltak egy helyben; kezüket az ég felé emelték, hogy Allah áldását kérjék a távozóra. Amikor Resid-Vámbéry utolszor tekintett visszsza, már csak Szamarkand zöldes kupoláit látta a felkelő hold sápadt fényében.

Karsi tömött bazárjában árulták Közép-Ázsia legjobb arany- és ezüstnyelű késeit. Vámbéry vett néhányat emlékbe, megmaradt pénzén pedig egy szamarat vásárolt és tűket, fonalat, üveggyöngyöt, bokharai zsákszövetet, főként azonban az Indiából behozott, meglepően olcsó karneolköveket, hogy ezeknek fokozatos eladogatásából éljen majd az afgánok között. Hallotta ugyanis róluk, hogy bármennyire fanatikusak, a fatiháért meg a nefeszért mégsem adnak egy fityinget sem. Egyébként Közép-Ázsiában régtől fogva a dervisek töltötték be a vándorkereskedők szerepét. Most Vámbéry szintén erre adta a fejét. A pénze azonban a kiszámítottnál sokkal hamarabb fogyott el, mert attól kezdve, hogy a karaván a bokharai emirátust elhagyta, a perzsa határig nyolc különböző helyen vámolták meg a legcudarabbul az utasokat meg málháikat.

Az, ami ma egységesen Afganisztán vagy Türkmenisztán déli része, Vámbéry utazásának idejében még nyolc törpekánságra oszlott. A bokharai emirátus utolsó állomáshelye Kerki volt, a megerősített határváros az Amu-Darja partján. Itt sokáig vesztegeltek, amíg összegyűlt akkora karaván, mely védelmet nyújthatott a Karakum sivatag körüli pusztákról kicsapó türkmén portyázók ellen. Vámbéry a várakozást nagy kirándulásokra használta fel, járt az erzári és az alieli türkmén törzsek sátortáboraiban, s megnézte az ókori Baktra (ma Balkh) városának romjait. A maimanai kánság határánál búcsút vett az utolsó üzbég nomádoktól, akikkel útja során találkozott. Ez a búcsúzás Iszhak szívét természetesen még jobban megrendítette, mint Resid-Vámbéryét.

A nyolcszáz tevét számoló nagy karaván útja Maimanától kezdve állandóan sziklás, vad hegyek között vezetett. Messze-messze, jobb kéz felől a Kara-kum sivatag tátongott szürkéssárgán; irdatlan távolságban balról a Hindukus hegylánc havas csúcsai sejlettek. A hegyek közt erősen hűvösödött az idő. Október vége volt már.

Útjuk legnehezebb, de leggyönyörűbb szakaszának érezték, amikor egy rendkívül meredek és keskeny hágón átvergődve eljutottak a rohanó Murgab hegyi folyó világoszöld, áttetsző habjaihoz. A szamarak jobban félnek a víztől, mint a tűztől. Vámbéry bölcsen az egyik teve hátára rakta azt a tarisznyát, amelyben utazása legértékesebb zsákmányát: a régi keziratokat őrizte. A Murgabon ugyanis át kellett a karavánnak kelnie; Vámbéry megriadt szamara ledobta magáról az iramló víz közepén utasát, úgyhogy az jéghideg reggeli fürdőt vett abban a folyóban, amely később némi jelentőségre tett szert életében.

A Murgab az afgán Gur-hegységben ered, északnyugati irányban vágtat le a magasból, aztán lelassúdva szétterül a tekke-türkmének pusztaságain, hogy végül Merv városa után belevesszen a homoksivatagba. Vámbérynak elmondták útitársai, hogy nem messze innét, a Felső-Murgab szépséges völgyétől, Pjandzsdeh afgán határvároskánál lép ki a folyó a hegyek közül a pusztákra. Vámbéry ezt is feljegyezte, noha nem gyanította, hogy Pjandzsdeh kerek húsz év múlva főcím lesz az európai újságokban, és a saját személyi presztizsét meg fogja növelni ismeretsége ezzel a regényes tájjal.

Herat csak annyiban különbözött más történelmi városoktól Kelet-Ázsiában, hogy itt a régi romokhoz soksok új romépület társult. A perzsák ellen vívott ostrom mindössze pár hónapja fejeződött be az afgán erők győzelmével. Egész városnegyedek pusztultak el. Az akkori afgán fejedelem tizenhat éves fiát, Jakub herceget küldte át helytartóul a visszahódított Heratba. Mivel Vámbéry anyagiak híján már csak a koldusbotjára, illetve koldusfokosára támaszkodhatott, elhatározta, hogy az ifjú hercegtől kér egy kis pénzmagot további utazásához. Jakub egy elromosodott palotában lakott. A négyszögletű, tágas udvaron afgán katonák gyakorlatoztak zeneszó mellett, őrmesterük hibátlanul elhangzó angol vezényszavaira. A helytartó legénike az egyik első emeleti ablakból figyelte őket.

Oldalán Iszhakkal, Vámbéry is megállt az udvaron. Egy kicsit nézte a jó növésű, jó tartású katonákat. Aztán üzbégjével együtt a fogadóteremhez vezető lépcsőfeljárathoz ballagott. A dagadó turbános két dervist mindenki előreengedte. A fogadóterem egyetlen karosszékén a fiatal herceg ült. Angol szabású egyenruhát viselt, magas állógallérral, de a fejét ugyancsak turbán fedte. Jobbján párnákon helyezkedtek el a tisztjei, balján a mollák. Resid-Vámbéry egyenesen a hercegecske felé tartott, s kissé félretolva az afgán főparancsnokot, lekuporodott közvetlenül melléje, majd elmondta az ilyenkor szokásos köszöntő imádságot. Az ámen elhangzása és a mindenkire kötelező szakállsimogatás után kicsit kuncogva és kicsit álmélkodva megszólalt Jakub herceg:

– Allahra esküszöm, hogy ön angol!

A teremben mindenki harsány kacagásban tört ki, oly furcsának látszott a fejedelem fiának ötlete. De a nagy nevetés nem zavarta meg a serdülőkorú helytartót. Felkelt karosszékéből, a kuporgó Vámbéry elé állt, s oly jókedvűen, mint egy különleges bogárra lelt gyermek, tapsolva mondta:

– Valld be, hiszen nem bántalak! Ugye, álruhás angol vagy?

Vámbéry nem szívesen rontotta el a kedves, naiv fiú örömét, de nem kockáztathatta, hogy a vakbuzgó afgánok megtudják valódi kilétét. Most leplezze le magát, alig pár napi járóföldre Perzsiától? Nem teheti.

– Hagyd abba – szólt rá a dervisekre jellemző pökhendiséggel a hercegre –, hiszen bizonyára ismered a mondást: „Aki egy igazhitűt, akár csak tréfából is, hitetlennek vél, az maga válik gyaurrá!" Inkább adj valamit az áldásomért, hogy továbbutazhassam Mekkába!

Jakub megszégyenülten ült vissza a helyére, és mentegetőzni kezdett. Vámbéry felmutatta a szultán fermánját és pecsétjét, amire az ifjú herceg valósággal bocsánatot kért, s néhány pénzdarabot csúsztatott a sztambuli hadzsi tenyerébe.

A sors számtalan viszontagsága várt még a balcsillagzat alatt született Jakubra. Tizenöt évvel Vámbéry látogatását követően örökölte apja fejedelemségét, de kevéssel trónralépése után a kabuli zavargások oda vezettek, hogy az indiai brit erők fogságába esett. Le kellett mondania az uralkodásról, és élete végéig Indiában maradt, félig-meddig fogolyként. Egy angol ezredes húsz évvel Vámbéry herati napjai után megkérdezte Jakubtól, hogyan jött rá a nagy utazó inkognitójára.

– Amíg az ablakból néztem katonáim díszszemléjét, észrevettem az udvaron egy turbános embert, aki a lábával verte a taktust a zenéhez. Mindjárt tudtam, hogy csakis európai lehet, mert ázsiai ezt sohasem teszi. De aztán nem akartam túlságosan erősködni, hisz csakugyan nem lett volna biztos az élete a felzaklatott Heratban, ha igazi mivolta kiderül.

Warburton ezredes elcsodálkozott. S hüledezett Vámbéry is, amikor két évtizeddel herati látogatása után megtudta, hogy a zene lett árulója! Hónapokon és hónapokon át dervistársai nem jöttek rá a valóságra, sem imádságnál,

sem áldásosztásnál, sem étkezéseknél, sem a szent mosakodásoknál. És a legvégén ilyen apróságra nem vigyázott! De hát a két éve nem hallott európai dallamok elfeledtették vele nyomorúságát és óvatosságát egyaránt. Öntudatlan boldogságban verte ki lábával az ütemet...

A háború csapásaitól ínségbe taszított Heratban elég sokáig kellett időzniük, míg a keletperzsa Mashhadba induló nagy karaván össze nem gyűlt. Gonoszul megkínozta őket az éhség meg a hideg, talán éhen is vesztek volna, ha Vámbéry nem keresi fel hébe-hóba Jakub herceget egy kis szórakozásért és pár garasért. A fiatal helytartó kötötte magát ezekhez a látogatásokhoz, mert megkedvelte az álhadzsit. Iszhak, a kungrádi üzbég pedig egyenesen meghatóan gondoskodott a mesterének és gazdájának érzett útitársáról. Iszhak rendkívüli tudományszomja és ragaszkodása Vámbéryt is mindjobban fellelkesítette, úgyhogy titkon elhatározta, ha lehetséges, magával viszi ezt a fiút a messzi Európába. Várakozásuk sanyarúságai közepette folyton biztatta, hogy amint Iránba érnek, megfordul majd sorsuk. Iszhak ártatlanul csodálkozott. Ugyan hogy is mehetne jobban két jámbor szunnitának a dolga az eretnek síiták földjén? De lassanként mindent elhitt már Residnek, és oly kevéssé firtatta szavainak igazságát, mint a Koránét.

Mashhad, a perzsa Koraszán tartomány székhelye valóban csodákat tartogatott Iszhak számára. Szinte felfoghatatlan csodákat. Amint megérkeztek, Vámbéry megtudakolta, hol lakik Dolmage ezredes, egy angol tiszt, aki fontos tanácsadóként működött a kelet-iráni országrész Murád Mirza nevű kormányzója mellett. Az egész tartományban Dolmage volt az egyetlen európai. Vámbéry még teheráni napjaiból ismerte.

Amikor mashhadi háza elé érkeztek, a szolga nem akarta beengedni a két koldusgúnyájú, piszkos bőrű, turbános látogatót, de az idősebbik egyszerűen félrelökte, és

becsörtetve az egyik szobába, erélyesen követelte, hogy azonnal hívja oda az ezredest. A derék Iszhak pedig hamarosan újabb érthetetlen jelenségeknek vált szemtanújává.

Mert mi történt?

A tudós hadzsi Resid először az örömtől szinte elzsibbadva rámeredt az asztalra, majd végigsimította egy karszék támláját. Iszhak számára a berendezési tárgyak mind nagyon furcsák voltak, s nem sejthette, hogy „gazdája", hadzsi Resid efendi nem először lát ilyesmit, hanem a viszontlátás öröme csillan meg szemében. Resid ezután még különösebb dolgot művelt. Az asztalon egy köteg papírlap feküdt teljesen ismeretlen fekete ákombákomokkal, amelyekről Iszhak sejtette, hogy frengi írásjelek lehetnek. De mi üthetett Residbe, hogy két könyökére támaszkodva szinte elmerül ebben a papírkötegben, és úgy tesz, mintha olvasna? A türk–tatár Közép-Ázsiában akkor még fogalmuk sem volt a embereknek az újságok létezéséről vagy egyáltalán a nyomtatott betűkről. Iszhak nem értette a dolgot, Resid pedig fel sem pillantott. A Konstantinápolyban megjelenő, angol nyelvű Levantei Híradó ugyanis minden figyelmét lekötötte, hiszen hosszú ideje nélkülözte már az európai híreket. Olvasás közben megfeledkezett Iszhakról, sőt azt sem vette észre, hogy Dolmage belépett a szobába, és meredten bámulja a furcsa hadzsikat. Resid-Vámbéry csak arra rezzent fel, hogy Iszhak a vállára teszi kezét. Talpra ugrott, de Dolmage nem ismert rá. Ám alighogy Vámbéry angol szóra nyitotta a száját, rájött, hogy voltaképpen ki áll előtte. A két férfi a viszontlátás örömében átölelte egymást, ami alkalom volt arra, hogy Vámbéry a tetveinek egy részét kegyesen átengedje a brit ezredesnek... De alkalom volt arra is, hogy Iszhaknak tátva maradjon a szája.

Szellemi mestere, útitársa, barátja, a jámborságában feddhetetlen dervis egy hitetlen frengivel barátkozik! Hogy lehet ez?

Dolmage először is bőségesen megvendégelte őket, s ez megint nagy lelki tusát okozott Iszhaknak. Csak nem

fogadhatja el egy tisztátalan házában a tisztátalan ételt? Visszahőkölt, de Resid azonnal költött egy csodaszép „Korán-idézetet", amit Iszhak valódinak vélt, s úgy szólt, hogy a sok sanyarúságot látott utasembernek el kell utasítania a bálványimádóktól felkínált falatokat, de elfogadhatja azokat Mózes vagy Jézus fiainak kezéből. Noha Iszhak szentül hitte, hogy Dolmage az első frengi, akit valaha is látott, el kellett ismernie: olyan vendégszerető, mintha üzbég lenne, és mindenképpen derék emberre vall a viselkedése. Ám Iszhak mégis nagy haragra gerjedt, amikor addigi útitársaik rebesgetni kezdték, hogy hadzsi Resid sem egyéb átöltözött frenginél. A vádat bosszúsan utasította vissza, de szívét kikezdte a kétely.

Ekkor mutatkozott meg igazán Iszhak vele született mély tapintata és gyengédsége. Vívodott, vívódott magában, de útitársaik vakmerő állításai felől egyetlen kérdést sem intézett a bámulva tisztelt Residhez. Ezt tolakodásnak és neveletlenségnek érezte volna...

Koraszán kormányzó hercege szintén kitüntető jóindulattal fogadta több alkalommal Resid-Vámbéryt, aki Mashhadban új erőre kapott. Előszedte addig féltve dugdosott aranyait, Dolmage is megajándékozta jelentős pénzösszeggel, a hátralevő utat tehát Resid meg Iszhak urasan folytathatta Teheránig. Indulásuk előtt még mindketten elzarándokoltak Harun al Rasid és a nagy síita szent, Riza imám pompás síremlékéhez, és felkeresték Firdauszának, a híres perzsa költőnek örök pihenőhelyét is. Vámbéry felöltötte a bokharai emírtől kapott díszruháját, két jó lovat vásárolt, ellátta magukat cukorral, liszttel, zsírral, kitűnő európai fegyverekkel, s miután a karácsonyt még megünnepelte Dolmage társaságában, 1863. december 26-án búcsút mondott Mashhadnak, a nagy zarándokvárosnak.

Indulás előtt azonban Vámbéry nem mulaszthatta el, hogy megírjon egy levelet Jakub afgán hercegnek Heratba. Négy hét alatt már erősen szétfoszladozott „residi" inkognitója Mashhadban, s nem akarta, hogy a rokon-

Hadzsi Resid efendi

Átkelés az Oxuson

Udvari parádé Szamarkandban

Vámbéry és Iszhak

szenves kis trónörökös a karavánnak Heratba visszatérő tagjaitól tudja meg a valót. Így inkább maga sietett Jakubnak gratulálni az éleslátásához, s egyben megköszönni az iránta tanúsított jóságát.

Hogy ezt is elintézte, vidáman lovagolhatott Iszhakkal Teherán felé. A két utas a nishabori termékeny síkság szélén, az értékes türkizbányákban dús hegyek lábánál nagy hóesésben haladt előre. Hol volt már a sivatagok sárgásvörös izzása? Éjjel-nappal süvített-bömbölt az északi szél, s az egyes postaházak oly messze feküdtek egymástól, hogy 14–15 órás lovaglásba is beletellett, míg egyik szálláshelyről a másikra értek. Félúton Mashhad és Teherán között, a kereskedelméről nevezetes Shahrudban találkozott Vámbéry a második európaival perzsa földön: egy Longfield nevű, fiatal birminghami gyapotvásárlóval, aki pár hónap múltán rablógyilkosság áldozatául esett. De Shahrudban még vidáman beszélgetett angolul a turbános, bokharai öltözékű Residdel. Ez már annyira mardosta Iszhak lelkét, hogy nem bírta tovább a hallgatást. Óvatosan pedzeni kezdte, mit beszéltek a galád útitársak a nemes hadzsi Residről Mashhadban.

– Iszhak, látom, hogy kérdezni szeretnél valamit, de nem mersz előhozakodni vele – válaszolta Vámbéry jókedvűen. – Majd Teheránban felelek neked arra, amit meg sem kérdezel, csak kerülgeted. Addig arra kérlek, legyél türelemmel, és bízzál bennem.

Vándorlásuk utolsó napjaiban Vámbéryt akkora vidámság töltötte el, hogy kedvenc zeneszerzőjének, Verdinek áriáit fütyörészte és dalolta folyvást. Meglepő módon ezek a dallamok Iszhaknak is nagyon tetszettek. Gyanakvását inkább eloszlatták, mint megerősítették szeretett Residjének korábbi szavai, és így most jóhiszeműségének teljes naivitásával kérdezte a mestert:

– Ugye, Mekkában ezzel a kísérettel éneklik a Koránt?

Vámbéry 1864. január 20-án érkezett vissza Teheránba. Hajdár pasát és a megértő Bimsenstein doktort már nem találta a török követségen, de a többiek ragyogó képpel

fogadták. Rég halottnak hitték volt, s most elhalmozták minden jóval. A többi követség tagjai sem maradtak el mögöttük. Vámbérynak a turkesztáni kánságok után úgy rémlett, hogy az egykor lenézett Teherán a nyugati civilizáció teteje.

Iszhaknak megérkezésük másnapján megmondta a valóságot, helyesebben annak egy részét. Vámbéry óvatosan adagolt. Egyelőre nem fedte fel a titkot, hogy sohasem járt Mekkában, és nem igazi hadzsi. Ennélfogva még azt sem vallotta meg rögtön Iszhaknak, hogy nem muzulmán. Először csupán annyit közölt vele, hogy „Frengisztánban" született, és egy olyan néphez tartozik, amely rokonságban áll a türkökkel, s történelme során többször keveredett különböző türk–tatár törzsekkel. Még azt is hozzáfűzte, hogy ennek a népnek, a magyarnak, nincsenek más rokonai Európában. Iszhak így különösebb megrendülés nélkül esett át mesterének első vallomásán, amely amúgy sem érte egészen váratlanul.

Az első két napon Resid-Vámbéry és Iszhak nem győzött eleget gyönyörködni a teheráni bazár „fényűzésében", és a fiatal kungrádi üzbég elragadtatással nézte a frengisztáni áruk tömegét.

A második lépés, amikor mestere átöltözött frengi nadrágba és zakóba, már nem is szolgált meglepetéssel Iszhaknak, de annál inkább meglepte magát Vámbéryt, hogy mennyire szűknek, kényelmetlennek érzi régi viseletét. A haját is növeszteni kezdte, és folyton csodálkoznia kellett azon, hogy a serkedő, majd lassan göndörödő hajszálak határozottan nyomják a fejét. A török követség emberei azzal csúfolták Vámbéryt, hogy még a szeme vágása is tatárossá változott az úton...

Két hónap alatt kigömbölyödött Teheránban. Álomnak látszott már, hogy még a nyáron a Szamarkand közelében levő „Tíz fűzfa" zarándokhelyen együtt ordítozott és az ájulásig táncolt az üvöltő dervisekkel. Nagyon messze tűnt ez mind.

De mellette volt az élő tanúbizonyság: Iszhak. A fiatal kungrádi előítélete a frengik iránt napról napra oszladozott. Élt Teheránban akkor egy Szántó nevű magyar szabó, aki nadrágot varrt Iszhaknak, és öltögetés közben sokat mesélt neki a magyarokról és országukról. Iszhak újra tusakodni kezdett magában. Egyelőre csak annyit mondott, hogy szeretné Residet – noha az nem is Resid, hanem Vámbéry – legalább Sztambulig elkísérni.

Így is történt.

Vámbéry pontosan annak a napnak évfordulóján hagyta el a perzsa fővárost, amikor elindult volt közép-ázsiai útjára. Nagy kényelemmel utazott Iszhakkal Trapezuntig, és onnan Lloyd-hajón Konstantinápolyba. Mindössze három órát akart ott tölteni, annyira sarkallta a türelmetlenség, hogy mielőbb hazatérjen. A kikötőben egy csomó pénzt adott át Iszhaknak, és sűrű köszönetek között búcsúzkodni kezdett tőle. De Iszhak szemét ellepték a könnyek, és mint egy kölyök, felzokogott:

– Efendim, ne hagyj itt engem magamra! Már nem akarok Mekkába menni! Ha minden frengi csak félig olyan rendes ember, amilyen te vagy, akkor nem félek többé Frengisztántól! Szívesen követlek ezentúl, bárhova mégy is. Legföljebb majd egyszer később, sokkal később visszatérek ide meg a hazámba, de most hadd mehessek veled! A te hazádba, kedves Resid.

Így került a kungrádi Iszhak Európába. Az ő története külön nagy regény. Itt élt Budapesten, családot is alapított. Beutazta Vámbéryval fél Európát. Csizmát és sarkantyút, zsinóros magyar ruhát viselt pesti életének első évtizedében. Dús fürtök göndörödtek valaha simára borotvált kobakján. Tette a szépet a fátyoltalan magyar nőknek, és szívvel-lélekkel meghonosodott nálunk. Mekkába nem jutott el ugyan soha, de hamar megtanult magyarul írni és beszélni, s megtanulta a németet, a latint meg a görögöt is. Szilády Áron és Budenz József igen megszerették, s magyar vendégszeretetükkel keltek versenyre az üzbég

vendégszeretettel. Aztán amint kellő jártasságra tett szert Iszhak nyelvünkben, alkalmazták az Akadémia könyvtárának keleti osztályára. Ott forgatta a filozófia, a világi és egyházi történet vastag fóliánsait, böngészte napestig a keleti kéziratokat.

Ez dióhéjban a kungrádi Iszhak története. Vámbéry világhíres „tatárjáé".

Az Ezeregyéjszaka meg a ripszkanapé

Az ingyenjegyet Konstantinápolytól Budapestig ismét Eötvös jóvoltából kapta meg Vámbéry. 1864. május 29-én kötött ki hajója a Lánchíd pesti hídfőjénél. Oldalán a rengeteg látnivalótól szinte elkábult Iszhakkal, tüstént a szemben levő Európa-szállóba sietett. Örömének első fellobbanásában észre sem vette, hogy nem várja idehaza senki. Láthatóan a kutya sem törődött megérkezésével. Csak a hotelszobában döbbent rá magányára; szorongása akkora erővel fogta el, hogy rögtön hírt küldött Eötvösnek, akiben ezúttal sem csalatkozott, mert legalább ez az egy jó ismerős mentől előbb látni kívánta a hazaérkezettet.

A világraszóló utazás akkoriban nem érdekelt senki mást Pesten. Közép-Ázsia messze volt, Ausztria közel. A magyar értelmiség előtt minden egyebet árnyékba borított az a kérdés, hogy sikerül-e az országnak kiegyezést

találnia a császári hatalommal, s visszanyernie önállóságának régi látszatát.

Ami pedig Vámbéry akadémiai megbízásást illeti, távollétében nagyot fordult a világ. Csakhogy ő ezt nem foghatta fel nyomban. Három évvel azelőtt, amikor hazáját elhagyta, a filológusok között még a török–magyar nyelv testvériségének eszméje uralkodott, ám 1861-től 1864 nyaráig Hunfalvy Pál és a német földről Magyarországra áttelepedett Budenz József nyelvész búvárkodásai, továbbá Reguly Antal hátrahagyott gyűjtéseinek részleges feltárása s kiadása szinte vitán felül állóvá tették nyelvünk finnugor eredetét, szoros rokonságát a vogul meg az osztják nyelvvel. A szaktudósok közül a felfedezés nagy hevületében kit érdekeltek jelenleg a törökök, Vámbéry dédelgetett csagatájai? S ha legalább értékes keleti kéziratokat hozott volna magával, ahogy elindulásakor ígérte. De a várakozáshoz képest nem lapult elég a tarsolyában. Más egyéb sem igen akadt abban, mert pénz dolgában ismét rosszul állt. Igaz, hogy a teheráni angolok elhalmozták londoni előkelőségekhez szóló ajánlólevelekkel, így hát leginkább ezt a csomagot nevezhette tőkéjének. Eötvös szintén rábeszélte, hogy induljon mihamarabb Angliába, mert a tervezett útleírásra ott kaphat a legkönnyebben kiadót. A Keletről hozott kéziratokat zálogul visszatartva, néhány száz forintnyi előleggel Dessewffy Emil, az Akadémia elnöke ugyancsak hozzájárult – barátjának, Eötvös Józsefnek kérésére – Vámbéry londoni útjához.

Így esett, hogy közép-ázsiai, páratlanul vakmerő utazását követően alig egy hónappal már megint nekivágott a világnak. Az itthon tapasztalt közömbösség okozta mély levertségéből rögtön felocsúdott, amint elhagyta a magyar határt. Már a bécsi lapokban értesült arról, hogy kalandos felfedező útjának híre kelt egész Európában. A Rajna partján: Kölnben interjút csináltak vele, s attól a perctől kezdve, hogy Dover sokszor megénekelt fehér sziklái alatt partra tette a lábát Angliában, szinte diadalmenetben jutott el Londonig. Az angol főváros társasági idényének szenzációja azon a nyáron meg őszön a magyar Vámbéry Ármin volt. Egyszerűen nem akadt olyan ajtó, amely ne tárult volna ki előtte sarkig.

Kolduló dervisből hetek alatt vedlett át egzotikus világfivá, kastélyok és klubok szívesen várt s megcsodált vendégévé. Egyenrangú félként beszélgetett vele Sir Henry Rawlinson, Ázsia legjobb ismerője, a babilóniai és óperzsa rovásírások megfejtője, Asszíria történetének tudós kutatója. A nemzetközileg is roppant nagy tekintélyű angol Királyi Földrajzi Társaság elnöke, Sir Roderick Murchison örült, hogy a legtágasabb előadótermet bocsáthatja az utazásáról beszámoló Vámbéry rendelkezésére. És ez a terem úgy megtelt, hogy még a karzati erkélyek balusztrádjain is lovaglóülésben szorongtak az izgatott hallgatók.

Vámbéry útirajzait John Murray kötötte le, akit a „kiadók fejedelmének" tartottak. Megállapodásuk alkalmával Murray így szólt új szerzőjéhez:

– Folyószámlám terhére tetszése szerint utaltathat magának pénzt.

A frissen szerzett jóakarók azonban siettek megmagyarázni a tapasztalatlan idegennek, hogy ezt a nagyúri kiadói gesztust nem szabad korlátlanul készpénznek venni, és Murray udvariasságával nem lesz illendő visszaélnie. De anyagi gondjai mégsem voltak Vámbérynak, hiszen csak június legvégén érkezett Angliába, és a „Közép-ázsiai utazások" című könyve már szeptemberben megjelent Londonban. Fél év múltán ezt az elsőt követték a német és a magyar kiadások. A könyvnek igen nagy közönségsikere volt.

A legendás Kelet szürke szegénységével, kisemmizett népeinek nyomorúságával, zsarnokainak rettegett önkényével Vámbéry épp elég közelről megismerkedhetett, s most egyszeriben a brit szigeteken talált rá az Ezeregyéjszaka káprázatos mesevilágára. Mert néki az volt...

A legerősebben talán akkor fogta el ez az érzés, amikor Aumale hercegnek Richmond mellett levő kastélyában

töltötte a hagyományos hétvéget. Lord Clarendon külügyminiszter és néhány más magas rangú előkelőség élvezte vele együtt a ház vendégszeretetét. Pompás vacsora után a társaság férfitagjai a kényelmes dohányzóba mentek át konyakozni, szivarozni, adomázni. Éjféltájt onnan vonult vissza ki-ki a maga hálószobájába egy-egy lakáj kíséretével. Vámbéry részben befelé kuncogva, részben mégis megilletődve sántikált a két hatalmas, többágú gyertyatartóval világító lakáj nyomában. Ez nem is hálószoba, hanem „ágyasház" – gondolta, amint a rizsporos parókájú, vérvörös selyem térdnadrágba bújtatott inas kitárta előtte az ajtót. Mikor udvarias határozottsággal elhárította annak ajánlkozását, hogy segítségére lesz a vetkőzésnél (ugyan miért szorulna egy felnőtt ember ebben segítségre? – ütődött meg magában), s a „végre egyedül!" érzésével visszahajtogatta a takarót meg a brokáthuzatú pehelypaplant az óriási ágyon, eszébe jutott a Három Dob utca és cingár hálópajtása, a szegény szabólegény.

Sok minden szorító nyűg volt Angliában, és sok minden eladdig álomban sem elgondolható szabadság. És jóindulat. Vámbéry látta, hogyan fogadták Livingstone-t, a nagy Afrika-kutatót, aki az idő táját tért másodízben haza a fekete kontinensről. Összehasonlította ezzel a maga érkezését Pestre és nagy elhagyatottságát. Livingstone-nal barátságba is keveredett; jól megértették egymást, mert mindketten ugyanolyan vonakodással viselték el Ázsia pusztáinak vagy Afrika őserdeinek szabad életmódja után az angol szokások és illemszabályok zsarnoki megkötöttségeit.

Vámbéryt meglepte, hogy legújabb jó ismerősét, a huszonhárom éves Edward walesi herceget közös klubjukban a többi tagtárs szemrebbenés nélkül hagyja egymagában üldögélni szódája és whiskyje mellett, miközben a legtöbben úgy tesznek, mintha észre sem vennék jelenlétét. Ugyanakkor azonban ezek a gátlásosan szenvtelen úriemberek felháborodnak azon, ha valaki London

kavargó utcai sokadalmában az omnibusz tetején utazik, mert ez „shocking" – vagyis megbotránkoztató. Látszólag mindenki azt teheti, amit akar, de annyit már mégsem akarhat, hogy felmászik a nehéz lovak vontatta piros omnibuszok emeletes részébe, hiszen ezzel kirekeszti magát a „jó társaságból"!

Mindenre és sok száz más, láthatatlan szabályra Anglia teheráni követe, a szabadságát otthon töltő Sir Justin Sheil meg a felesége oktatta ki a tájékozatlan magyar fiatalembert, a szalonok újdonsült arszlánját. A ruha színe és szabása a váltakozó napszakokban életbe vágóan fontos volt, valamint az is, hogy melyik boltból valók a kalapjai, az esernyője meg a sétapálcái. A világon mindennél fontosabb azonban, hogy melyik klubnak a tagja! Nos, ezzel nem volt baj, Vámbéryt az értelmiség legkiválóbbjainak közéleti otthona: az Athenaeum Club vette fel tagjai soraba – ma is ott áll a Pall Mallen a klub palotája –, és ez akkoriban éppúgy, mint ma, belépést jelentett bárhová.

Sokszor ebédelt az Athenaeumban Dickens társaságában, és szórakoztatta az emberiség egyik legnagyobb szórakoztatóját a turáni és iráni puszták történeteivel. Másszor őfelsége miniszterelnöke, Lord Palmerston, az ázsiai anekdoták szívbéli kedvelője, hívta meg Vámbéryt házába vagy klubjukba estebédre. A kapuit csupán éjfél után megnyitó Cosmopolitan Club helyiségeiben a walesi herceggel beszélgetett olykor egy kicsit, és furcsa volt neki, hogy a legnagyobb birodalom trónjának városmányosa semmiféle hódolatot nem vár tőle, amikor pedig – esztendeje sincs még – akármelyik tatár pasára vagy kánra úgy kellett tekintenie, mintha rögtön elolvadna az imádattól.

A walesi herceget megnyerő modorú fiatalembernek tartotta, bámulatot viszont nem érzett iránta. Ilyesforma érzés csak akkor fogta el, ha tudósok és felfedezők körében lehetett. Örült, amikor Livingstone így szólt hozzá:

– Igazán kár, Vámbéry, hogy nem Afrikát választotta tevékenysége színhelyéül.

Még kellemesebben érintette, hogy Lord Strangford, a kiváló orientalista, akit még követségi titkári minőségben ismert meg Konstantinápolyban, és most lépten-nyomon érezhette segítő kezét, egyszer sok ember előtt megjegyezte:

– Egyelőre egész Európában csak mi ketten, Vámbéry meg talán én magam, vagyunk kissé járatosak a csagatáj nyelvben és irodalomban.

A mondatban a „talán"-ból meg a „kissé"-ből – ami az angolok között kívánatosnak tartott szerénység, a szokásossá vált alábecsülés megnyilvánulási formája volt – mindenki értette, hogy Vámbéry töröktudása messze meghaladja az orientalistáknál megkövetelt mértéket.

Azt is boldogító tréfának érezte, ahogyan Lord Houghton házában ismerkedhetett össze Richard Burtonnal, a nagy utazóval. Burton éppen akkoriban tért vissza észak-afrikai küldetéséből Londonba. A vendéglátó kieszelte, hogy Vámbéry bújjon el az ajtószárny mögé, és adandó jelre kezdje moszlim átmenetekkel szavalni a Korán első szúráját. Burton belépett, leült, s az ajtó mögött rejtőző magyar vendég rázendített az első szúrára. Az angol utazó meglepetten kapta fel a fejét, s már mondta is:

– Ez csak Vámbéry lehet.

Hosszú időre szóló barátság szövődött ezzel közöttük. Az ilyesfajta élmények szépek voltak, de a sok csillogás, szereplés, siker, a szüntelen társas élet egyben fárasztotta is Vámbéryt. Kissé a láp lidércfényének érezte mindezt, és szeretett volna szilárd talajt tudni a lába alatt. Írta már ugyan a második útibeszámolóját, mégis tisztán látta, hogy pusztán a könyveinek jövedelméből nehéz lenne a látszatot megóvni e gazdag társaságban, ahol kastélyok és földbirtokok uraival kellene lépést tartania.

Fáradt volt. Nem akart a percre sem csillapuló verseny, a felcsigázott teljesítmények, a leplezett, de könyörtelen tülekedés világában élni. Visszasírta azt a földet, ahol

nincs verseny. Ahol kényelmesen el lehet nyújtózni akár ítéletnapig, ha az ember úgy kívánja. Holott ez sok is lett volna. Csak pár esztendőre szeretett volna megpihenni. Hazavágyódott.

A londoni osztrák nagykövetre nem maradt hatástalan az az ünneplés, amellyel a brit tudósok és politikusok Vámbéryt fogadták, s egyben maguk közé befogadták. Amikor tehát a magyar orientalista, akinek egyébként ismeretesek voltak kapcsolatai a Kossuth-emigrációval Törökországban, kéréssel kopogtatott be Ausztria nagykövetéhez, az hajlandónak mutatkozott a segítségre. Úgy vélte, a magyarságot lehetőleg meg kell engesztelni, a szabadságharc menekültjeinek a világ minden táján szétszórt csoportjai pedig amúgy sem veszélyesek többé. Ferenc József osztrák császár londoni képviselője ennélfogva készségesen adott ajánlólevelet a Burgba, hogy őfelsége kabinetirodájának rendelkezésére nevezzék ki Vámbéry Ármint a budapesti tudományegyetem keleti nyelvoktatójává.

A keleti nyelveknek akkor még nem volt Magyarországon tanszékük. Repiczky János 1852-től 1855-ig tanított törökül a pesti egyetemen; s Vámbéry szintén tőle vett néhány magánórát első konstantinápolyi útja előtt. De tíz esztendeje a közel-keleti nyelveknek vagy irodalomnak nem akadt oktatója nálunk. Az, hogy Magyarországon a keleti tudományokkal való foglalkozás a múlt század második felében egyáltalán gyökeret verhetett, hogy szárba szökkent és megerősödött az orientalista tudományág, kétségtelenül Vámbéry Árminnak úttörő és személyes érdeme.

A maga módján missziót vállalt, amikor visszajött Pestre. És ezen nem változtat semmit, hogy pillanatnyi elfáradása a társasági élettől vagy viszolygása a nyugati világ túl erős versenyétől váltotta-e ki elhatározását.

Ferenc József a kinevezés előtt audiencián fogadta Vámbéryt. Valamennyire őt is érdekelték a meglepő hír-

névre szert tett, rejtélyes dervis utazásának részletei, azonkívül pedig jó taktikának látta, ha a londoni legmagasabb társaság hősét a maga részéről is szívesen juttatja be a kért csekélyke állásba. Pusztán egyetlen aggálya volt: ha még Bécsben sem igen akad, aki keleti nyelveket tanulna, ugyan ki fog nekivágni az orientalista tárgyaknak Pesten?

Vámbéryt az indokoltnak nevezhető kérdés percig sem ejtette zavarba:

– Ha nem lesznek hallgatóim, Felség, magam tanulok majd.

Bár 1866-ban történt kinevezésével egyelőre csak *lector publicus*, vagyis nyilvános előadó lett, az egyetem tanári karában a Burg urának döntésére nagy ribillió támadt. Először is magyar egyetemen mindaddig sohasem tanított olyan ember, aki zsidónak született. De ez még hagyján! Az áttérés eleve feltétele volt a kinevezésnek. Ám arra a professzorok közül senki sem számított, hogy Vámbéry nem kereszt*ény*, hanem kereszt*yén* hitre fog áttérni. Pedig ez az aprónak látszó kiejtésbeli eltérés akkor még két szemben álló tábort takart. A keresztények katolikusok, a keresztyének azonban protestánsok. A Nagyszombatról Pestre helyezett és kitűnő tehetségű ellenreformátorról, Pázmány Péterről elnevezett tudományegyetemet alapításától fogva színkatolikus intézménynek szánták, s mindössze az orvoskarra engedtek be legújabban két lutheránus professzort, de a többi karon zárva maradtak a sorompók. Ami pedig a bécsi Burgot illeti, az ősidők óta a katolicizmus egyik fellegvára volt. Nem csoda tehát, hogy az egyetemi tanárok elképedtek, mikor meghallották: a császári óhajra kinevezett, homályos származású előadó reformátusra merészelte magát kereszteltetni. Zúgott az egyetem. Hová süllyednek még az erkölcsök, ha ez lehetséges?!

Vámbéryt minden, amit addig átélt és tapasztalt, arra bírta, hogy közönnyel szemlélje az egyház aklait és nyájait. Ha egy ember, úgy, mint ő, belülről ismeri az ortodox

és reformista zsidók, a pápisták, lutheránusok, kálvinisták, görögkeletiek, koptok, szunniták, síták, parszik, babiták, fehér lovat áldozók tanait és szokásait, akkor óhatatlanul viszonylagosnak érez minden vallást, s az emberiség agresszív, kártékony gyermekkorához tartozónak minden felekezeti gyűlölködést. Ebből a szempontból tekintve akár mindegy is lehetett volna neki, hogy melyik felekezetet választja, ha már feltétlenül választania kellett. És mégsem volt mindegy. Legalábbis emberileg nem volt az.

Legközelebb a református barátai állottak hozzá, legjobban az ő szellemükhöz vonzódott. Ifjúkorának Kecskeméten töltött ideje, a szívélyesség, amellyel a nagykőrösi református tanári kar fogadta, felejthetetlen emléke maradt. Még Törökországban is a zömök, hajdúböszörményi kálomista Szilágyi Dániel lett a legjobb barátja, talán mert ő is orientalista volt, és szenvedélyesen gyűjtötte Sztambul keleti kéziratait és könyveit. A másik perai jó pajtás, a bújdosásból már hazatért Ván István ugyancsak törzsökös református volt, éppúgy, mint a már közeli barátnak érzett Szilády Áron, a nagy tudományú, nagy szakállú halasi lelkész. De nem csupán ezek a személyes érzelmek estek Vámbérynál latba, amikor választott.

Konstantinápolyi évei az emigránsok között az átlagosnál elevenebben őrizték meg benne a 48–49-es függetlenségi harc emlékeit s indulatait. Ez egész későbbi pályafutásán nyomot hagyott. Olyannyira, hogy ez volt az a pont, amelyben Vámbéry nem alkudott soha. Ez határozta meg szembefordulását a cári udvar külpolitikájával és mélyen gyökerező idegenkedését a németségtől. Jóllehet hibátlanul tudott németül írni és előadni, egész életén át keményen elutasította, hogy őt a germán tudósok visszapereljék a magyar tudományos élettől – csupán öröklött családi neve alapján. Idegenkedését az is megerősíthette, hogy a pedantéria, sőt sajnálatos módon a rendszeresség volt leggyengébb oldala. Német tudóstársainak ezek az

erényei egyenesen ingerelték. Bár ez furcsának látszik, de ingerelte még a német nyelv is, főként pedig korának uralkodóan germán, unalmas, száraz tudományos stílusa. A maga részéről bármely tárgyról mindig színesen, mozgalmasan írt, kicsit „jókaisan", és a mázsányi, agyonlábjegyzetezett germán értekezésektől enyhe gyomorgörcsöt kapott. Meg is mondta:

– Tapasztalataim szerint az egy óra hosszat tartó angol íróskodás többet ér hat óra hosszáig folytatott német irodalmi tevékenységnél.

Egyszóval, a „Bamberger"-Wambergernek született Vámbéry nem akarta, hogy bárki németnek higgye, és nem akarta a szellemi alkatához közelebb álló protestantizmus helyett a római katolikus egyházat választani. De ki érthetné ma már meg, hogy akkoriban mily nagy terheket vállalt ezzel magára?

Volt az egyetemen egy tudóscsoport, amely vallásválasztását soha nem bocsátotta meg neki. Azt talán még el lehetett volna viselni, ha reformátusnak születik. De így?... Már az egyetem rektora ezzel fogadta a bemutatkozó látogatáson Vámbéryt:

– Ne gondolja, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleme felől. Tudjuk jól, hogy gyenge lábon áll a keleti nyelvekkel, s hogy tanszékre való hivatottsága nagyon is vitatható. De hát őfelsége óhaja, ugyebár... Kényszerhelyzetben vagyunk.

Hogy törökül így-úgy eldadog, abba beletörődtek, de azt, hogy perzsául tud, már el sem hitték. Amikor Pesten híre terjedt, hogy a babilóniai rovásírások megfejtője, Rawlinson első találkozásukkor született perzsának vélte Vámbéryt, az egyetemi tanár urak legyintettek:

– Mesebeszéd!

Mivel azonban ezt a kétkedő legyintést aligha lehetett összeegyeztetni Vámbéry rendkívüli utazásának eseményeivel, ellenségei utóbb már addig vitték elvakultságukban, hogy sugdosni kezdték: mesebeszéd az egész

utazás is, sohasem járt ez a Vámbéry Konstantinápoly falain túl!

A gyűlöletből fakadt pletykák messze meghaladták a gügyeség határát, hiszen Vámbéry elég sok emberrel találkozott útja során ahhoz, hogy a tanúknak tucatjait állíthassa maga mellé. De inkább titkolta, mennyire megsebzi az irigyek szájjártatása, amivel csak a török közmondást szegezte szembe: „A kutya ugat, a karaván halad." Arról, hogy a kutya meg is marta, sokáig hallgatott.

Akadtak természetesen vigasztaló hangok is a gyűlölködő lármában. Deák Ferenc ezzel vágta el a rágalmazók szavát:

– Hagyjátok Vámbéryt! Ez az ember messzebbre ért a másfél lábával, mint nagyon sokan a két lábukkal!

Jókai szintén vonzódott Vámbéryhoz. Szép cikket írt róla az Üstökösben. Történt pedig tíz év múltán, amikorra már Vámbéry kerek tucat új művel jelentkezett, s azoknak majdnem fele a nagyközönségnek szólt, hogy az egyik újság Jókainak is feltette karácsonyi körkérdését:

– Melyek a legkedvesebb olvasmányai?

A legnépszerűbb magyar író így felelt:

– A Biblia, Shakespeare és Vámbéry.

Az összeállítás tagadhatatlanul meglepő, de annyi kiviláglik belőle, hogy Vámbéry tudott írni, és volt is mit elbeszélnie.

Vámbéry keleti útja előtt növesztette a későbbi képeiről ismert tojásdad alakú körszakállát s lecsüngő, dús bajszát. Ez előnyére vált, mert erőteljesen formált álla túl hosszú volt, a szakáll pedig eltakarta az arc csontszerkezetének aránytalanságát. Máskülönben Vámbéry vonásai kellemesek voltak, szemöldöke egyenes metszésű, szeme a korához képest mélyen árkolt, kicsiny, s hébe-hóba olyankor is ravasz vagy szomorú, ha e szempár gazdája látszólag nyíltan és vidáman beszélgetett.

Lehet, hogy tekintetének időnkénti fátyolosságát a tömérdek írás meg olvasás idézte elő. Vámbéry szívós munkakedve a legmagasabbra ugyanis végleges pesti megtelepedésének első éveiben csapott. Kezdetben nem volt valami sok a biztos jövedelme, de annyit rögtön elért, hogy férfikorának delelőjén berendezhette végre a saját otthonát. Lakása kétszobás volt, az egyikben ő maga tanyázott, a másikban a munkatárssá nevelődő Iszhak. A bútorokat Vámbéry válogatta össze, s mikor először helyezte magát kényelembe ripsszel bevont kanapéján, nagyobb örömet érzett, mintha a perzsa sah legszebb gyémántjának jutott volna birtokába.

A Lipcsében közzétett csagatáj nyelvtanulmányainak és az addig megjelent két útikönyvének akkora sikere volt, hogy irigyei nem gáncsolhatták el többé idehaza. Egyetemi működésének második évében megkapta a rendkívüli tanári címet, és 1870-ben a keleti tudományok első tanszékét Magyarországon. Hamarosan megillette a „méltóságos úr" címzés. Hat év múlva az Akadémia rendes tagja lett, utóbb pedig számos külföldi tudományos intézmény tiszteletbeli tagja.

Közvetlenül azután, hogy nyilvános rendes tanárrá lépett elő, nagyobb lakásba költözött, és feleségül vette az elég jómódú Arányi-Reinitz család leányát. 1872. február 29-én megszületett egyetlen gyermeke: Rusztem. A perzsa mondahős nevét adta e fiúnak, akire egész életén át büszke volt.

Ugor–török háború

Attól kezdve, hogy Vámbéry először kereste fel a szigetországot, pályafutása három ágra oszlik. Életének sora kissé úgy alakul, mint Flammarioné, a múlt század nagynevű csillagászati írójáé. A hivatásos csillagászok mindig siettek elismerni, hogy Flammarion kitűnő író, és az írók azt, hogy kitűnő csillagász. Valamennyire így áll a helyzet Vámbéryval is.

Hol nyíltan, hol lappangva, száz éve teszik némelyek kérdésessé, hogy valóban nyelvtudós volt-e Vámbéry, míg mások határozottan leszögezték: annak tekintik. Ez a maguk legszűkebb szakterületére szorítkozó tudósok vitája, s méghozzá olyan vita, amelyet máig is – több mint fél évszázaddal Vámbéry Ármin halála után – átszíneznek bizonyos szakmai és nemcsak szakmai elfogultságok. Annak, aki képzettsége szerint nem hivatásos orientalista, aligha lenne illendő az ilyen vitában állást foglalnia.

Vannak azonban bizonyos pontok, amelyeknek eldöntéséhez nem kell semmiféle különösebb szaktudás. Az első pont az, hogy Vámbéry kivételesen nagy nyelvtehetség volt. Tehetségét olyan szintre tudta emelni, ami az emberiség történetében ritkán fordul csak elő.

Nyelvzseni és nyelvtudós körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint az elkáprázató számolóművész a saját elméletet kidolgozó matematikushoz. A legtöbb matematikus jól számol, de távolról sem mindegyik. És egyáltalán nem biztos, hogy jó matematikus lesz-e a bravúros számolóművészből. Vámbéry a rá jellemző szívós becsvággyal képezte magát rendkívüli nyelvtehetségből nyelvtudóssá. Hogy elért-e céljához, főként pedig mekkora mértékben sikerült becsvágyát megvalósítania – ez az, amiről idestova száz éve vallanak más-más véleményt a kortárs kollégák és utódok. Ha a tudomány alapjának és egyben mindig elengedhetetlen kellékének tekintjük a szigorúan következetes módszerességet, úgy a kérdésre lényegében nemleges választ adhatunk csak. A legkiválóbb tehetségű autodidaktánál is, tehát olyan embernél, aki nem részesül rendszeres oktatásban, hanem egyedül tanítja önmagát, a hozzáértőknek gyakorta könnyű lesz felfedeznie, hogy az alapok nem elég szilárdak, s az összefüggések ismerete hézagos maradt. Ez Vámbérynál sem volt másként. Valójában a vita akörül folyik, hogy mennyire sikerült azt megközelítenie. Az egykori társadalmi elfogultságok máig hullámzó utórezgéseit figyelmen kívül hagyva, úgy kell higgyük, hogy a nézeteltérések Vámbéry nagy eredményeiből és a párhuzamosan fellépő nagy tévedéseiből fakadnak. Ilyen esetekben csakugyan nehéz igazságot tenni.

Mivel érdeklődése erősen néprajzi, társadalom-lélektani és politikai természetű volt, őt elsősorban az egyes nyelvekben megnyilvánuló kollektív lelki jelleg foglalkoztatta, vagyis a népek nyelvalkotó pszichológiája. A mai nyelvtudósoknak igen tekintélyes része kutatja – többnyire elektronikus gépek segítségével – az úgynevezett idiómákat, egy-egy nyelv és azon belül egy-egy társadalmi réteg szóhasználatait, szópárosításait és kötéseit, mindazt, amiben a sajátos közösségi alkat tükröződik. Vámbéry ebben is úttörő volt idehaza, de köztudomású, hogy az úttörőket inkább tüskével, mint babérral szokták koszorúzni. Korának tudósai az alapokat rakták le; őket még szinte kizárólagosan a szóeredetek izgatták, és nem a szóhasználatok. A szóeredetek kutatása pedig, főként a régi körülmények között, a nyelvészetnek legnehezebb ága volt, és talán máig is az maradt. Nagy türelmet, minden részletre kiterjedő következetességet és hibátlan módszertani alkalmazást követel meg. Természetszerűen – mint minden korban minden tudomány – bizonyos ötletességet is. Vámbérynak ebből az utóbbiból a maga tudományágához a kelleténél több jutott, az előbbiekből viszont a kelleténél kevesebb.

Tagadhatatlanul írt három olyan nagyobb lélegzetű tudományos munkát, amelyeknek nem csupán az irodalmi, hanem a nyelvészeti része is évtizedekig jelentékeny volt. Olyan anyagot tárt fel, amelyet, legalábbis ekkora kiterjedésben és bőségben, nem ismertek Vámbéry előtt Európa nyelvészei. Csagatáj nyelvtanulmányai az üzbégek, türkmének és a Kínában élő tatár törzsek nyelvjárásairól adtak áttekintést, a mellékelt szótár pedig minden alkalommal az élőbeszéd alapján közölte a kiejtést. Itt mutatkozott meg, hogy egy kivételes nyelvtehetség gyakorlati ismeretei mily nagy hasznára lehetnek az elvontabb tudománynak is. Ahogy Vámbérynak szintén hasznára volt, hogy hű munkatársa, Iszhak bármikor segítségére sietett a kiejtésnek vagy az élőszóban fennmaradt tatár és közép-ázsiai költészet hiteles hagyományainak fogas kérdéseiben.

Meglepő türelemről és a rá jellemző ihletett találékonyságról tett Vámbéry tanúságot „Az ujgurok nyelvem-

lékei" címen megjelent második művében. 1868-ban ugyanis az Akadémia közbenjárására megkapta a bécsi udvari könyvtárból a „Kutadgu Bilig" („Boldogító Tudomány") nevezetű s akkor éppen 900 esztendős kéziratot, amelyet nesztoriánus keresztények vetettek különös formájú betűikkel pergamenre. Az ujgur-törökök nyelvén írt régi kézirat érthetően megviselt, sok helyütt olvashatatlan volt. A „Boldogító Tudomány"-nak semmiféle más leírását, variánsát nem ismerték akkor még a világon sehol: megfejtésre várt mind a tartalma, mind a nyelve. Nem akadt egyéb kulcs ehhez a talányhoz, mint pár sorközi jegyzet, amelyet a kéziratnak későbbi olvasói a saját korukban már elavult vagy érthetetlenné vált szavakhoz magyarázatul, esetleg fejtőrőül írtak hozzá perzsa vagy csagatáj nyelven, arab vagy ujgur betűkkel. Ebből a néhány kommentárból kellett az egész kéziratot felgöngyölíteni, némiképpen ahhoz hasonlóan, ahogy Napóleon idejében Champollion fedte fel a hieroglifák titkait.

„Egy évnél is tovább, napról napra, órákon át meresztettem szemem a szibillai jelekre, míg végre sikerült helyenként elolvasnom és meg is értenem a kéziratot – így emlékezett vissza öregkorában Vámbéry a 1869-es évet betöltő nagy munkájára. S még hozzáfűzte: – Örömöm határtalan volt."

Feltehetően azért is, mert úgy érezte, bizonyságát adta, hogy az ember leleménnyel és türelemmel úttörő munkát végezhet a nyelvészet területén még akkor is, ha nem tartozik az iskolázott nyelvészek sorába. Érzése annyira helytálló volt, hogy műve kerek negyven éven át forrásmunka maradt. A „Boldogító Tudomány"-nak csak 1910-ben jelent meg Radloff tollából egy teljesebb és szakszerű kiadása, ám azzal a különbséggel, hogy időközben több ujgur leletet találtak, sőt a „Kutadgu Bilig" egyik arab betűs átírásának ugyancsak nyomára jöttek. És mégis!

Radloff sokszor igénybe vette Vámbéry megfejtéseit. „Csak csodálkozhatunk azon, hogy kettejük megfejtései rendszerint egyeznek – írta Munkácsi Bernát, az ismert finnugor nyelvész két évvel Vámbéry halála után, 1915-ben –, hiszen az első megfejtőnek úgyszólván sötétben tapogatózva sikerült a helyes olvasást és értelmezést eltalálnia."

Meglehetősen jó munkája még Vámbérynak a török–tatár nép ősi műveltségéről szóló tanulmánya, melyben először próbálkozik meg a nyelvészetnek, a néprajznak és az őstörténetnek egybeolvasztásával.

Kisebb vagyonába került a saját költségén kiadott Seibaniász, a 4500 párversből álló üzbég hősköltemény. Ennek egyetlen hiánytalan kéziratát szintén a bécsi Burg könyvtára őrizte, és bocsátotta a magyar tudós rendelkezésére, hogy az néhány vakációja alatt lemásolhassa. Az eredeti kézirat 1510-ből származik, és a megelőző két évtized üzbég hadieseményeit énekli meg. A Seibaniász lantpengető költője ugyanúgy dolgozott, mint egy mai haditudósító. Elkísérte fejedelmét, Seibani Mohamed Salih herceget a Bokhara ellen vezetett hosszú hadjáratba, szemtanúja volt a történéseknek, és frissiben foglalta versbe. Közép-Ázsia török–mongol seregeinek belső életéről, harcmodoráról ez az ismeretlen kobzos mond el legtöbbet a kései korok számára. Noha Vámbéry sokat áldozott a Seibaniász kinyomtatására, végül mindössze hatvan példány kelt el a könyvből, mert a világ kevés orientalista intézete akkoriban még szűkében volt a pénznek. Vámbéry mégsem bánta meg vállalkozását. Egyébként a Seibaniászt barátjának, Fraknói Vilmos történésznek, Akadémiánk akkori főtitkárának ajánlotta. Sorsuk nem nélkülözte a rokon vonásokat, mármint annyiból, hogy Fraknói szintén felvidéki és morva, szegény sorsú rabbik leszármazottja volt. Fiatalon katolizált, majd püspök lett belőle. De azért baráti társaságokban szívesen elemlegette,

hogy a gólemet* készítő prágai csodarabbit nevezheti ükapjának...

Az előbbiekben felsoroltuk Vámbéry nyelvészeti munkálkodásának számottevő eredményeit tanári kinevezésétől kezdve a századfordulóig. Tévedéseinek története bonyolultabb ennél, és sokkal nagyobb nyilvánosságot kapott, mint a tudományos sikerei valaha is.

Ezek a tévedések egytől egyig a magyarság, vagyis nyelvünk eredetének kérdése köré sűrűsödnek. Ha teljesen mellőzzük ezúttal a hiúságban gyökerező makacsságot, mely a tudósokra éppoly jellemző lehet, mint a nem tudósokra, elmondhatjuk, hogy Vámbéry tévedéseinek emberi eredői egészen egyszerűek. Ő fiatalon a magyar nyelv kutatására indult el, a mai nyelvünk bölcsőjét a turáni pusztaságokon vélte fölfedezni. Ha a magyar nyelv nincs rokonságban a türk nyelvekkel, akkor ő rossz helyen kutatott és nem oda utazott, ahova célja rendelte volna. Kolumbusz módjára mást keresett, mint amit talált. Mivel azonban ezt sokáig konokul tagadta, nem tudta kellően felmérni és rendszerezni azt sem, amit valóban birtokba vett.

Mire Vámbéryt egyetemi nyilvános rendes tanárrá kinevezték, már megjelent Budenz Józsefnek a magyar és

* Legendás, kétszeres embernagyságú agyagfigura, a máig is csupán elképzelésben élő, úgynevezett „robotember" egyik őstípusa. A prágai monda szerint a gólemet a XVII. század elején készítette el a cseh főváros zsidó negyedének egyik legismertebb rabbija, aki járatos volt a régi görögök számtani és mértani tudományát a középkoron átmentő titkos zsidó tanban: a kabbalában. A legenda úgy meséli, hogy a gólem alkotója a hatalmas agyagfigura szájában egy, csupán a beavatottak előtt ismert, „csodatevő" számkombinációt helyezett el, és ezek a számok tették a gólemet képessé arra, hogy agyaglábain járjon, és a kezével különböző egyszerű munkákat végezzen el. Állítólag a mesés agyagfigurát II. Rudolf császárnak is bemutatták 1605-ben. Egy este a rabbi elfelejtette a gólem szájából eltávolítani a papírra felírt számrendszert, mire az agyagember dührohamot kapott, törni-zúzni kezdett, és magát is darabokra törve, élettelenül terült el a földön. A legendás „gólem" egy kicsinyített mását napjainkban is láthatjuk a prágai régi zsinagógában.

finnugor nyelvek szóegyezéseiről írt nagy műve, s ez végérvényesen megalapozta azt a felfogást, hogy nyelvünk finnugor eredetű, és a legszorosabb rokonságban a vogullal áll.

Vámbéryt ez a tétel valóságos csapásként érte. Budenz felfogását előbb a magyar és török–tatár szóegyezésekről összeállított, bő anyagot felölelő, de kusza és hevenyészett munkájában próbálta meggyengíteni. Elismeri ugyan a magyar nyelv *alaprétegének* túlnyomóan finnugor eredetét, de egyúttal kijelenti, hogy a török–tatár nyelvekkel is rokonságban állunk, noha ez a kapcsolat csupán másodfokú. A magyarság ősi történetének második szakaszában létrejött rokonság csak – ha úgy tetszik – „beházasodás". E későbbi keveredés révén nyelvünk, a történelmi átalakulások sodrában, mégis szinte egyformán vált ugor *és* török jellegűvé.

Hadra kelt ez állítás hallatán a finnugor nyelvészek egész akkori csekélyke tábora. Budenz ízekre szedte Vámbéry szóegyeztetéseit. S ezt oly hevesen, akkora haragos lendülettel tette, hogy hozzávetőleg fél évtizednyi időre el is vette ellenfelének kedvét a nyelvészeti munkától. Később aztán Budenz a porrá csepült Vámbéry szóegyeztetéseinek anyagát használta fel saját munkájához, amely a magyar nyelv török jövevényszavainak első *hiteles* jegyzékét tartalmazta. Vámbéry anyagából kereken negyven százalékot igazolt és fogadott el ekkor Budenz. Az utánuk következő nemzedékhez tartozó Munkácsi Bernát azt írja, hogy napjainkig tartó érvényességgel nem maradt fenn sokkal magasabb arány Budenznek eredeti munkájából sem, amely először vetette módszeresen egybe a magyar és finnugor nyelvek bizonyos szótöveit. De ebben a Vámbéry megítélését bizonyos fokig helyrebillentő nyelvtudósi megállapításban is ott rejlik, hogy Budenz tudományos módszerességgel vizsgálta a szavakat, míg turkológus ellenfele csak ötletszerűen.

Vámbéry az életét végikísérő és sokszor megkísértő témának 1882-ben fogott ismét hozzá, tizenkét évvel a magyar és török–tatár nyelv szóegyezéseinek megjelenése után. „A magyarok eredete" című művének alapgondolata változatlanul az, hogy a magyarság finnugor és török néptörzsek vegyüléke, ugyanúgy, mint a török–szláv keveredésből eredt bolgár nép vagy a Hindukus hegység völgyeiben élő hezare törzs, melyet Timur Leng telepített át India legészakibb szögletébe és a mai Afganisztán keleti részébe. A hezarék eredetileg mongolok voltak, így is beszéltek, de perzsa nyelvterületen élve, a századok leforgása alatt felcserélték eredeti nyelvüket a perzsával. Vámbéry tehát a magyarsággal kapcsolatban sorra megvizsgálja a hunok, avarok, bolgárok, kazárok, besenyők eredetét, a korabeli arab és bizánci írók idevágó tudósításait, s nem fogadja el egykori patrónusának, Hunfalvy Pálnak azt az érvelését, hogy azért, mert a magyar nyelv finnugor eredetű, a népnek is feltétlenül annak kell lennie. A nyelv mint csak egyik mozzanat jöhet tekintetbe a népek „családi hovatartozásának" megállapításánál – mondja.

A magyar népet különböző történeti és néprajzi bizonyítékok alapján Vámbéry túlnyomóan török eredetűnek véli, s megvádolja Budenzet és Hunfalvyt azzal, hogy a finnugor szókincset sokkalta nagyobb figyelemre méltatták a török–tatárnál, ennélfogva elhamarkodottan ítélkeztek. Most ő tapogatja ki Budenz magyar–ugor szóösszehasonlításainak gyenge pontjait, de ismét válogatás nélkül harcol éles és rég kicsorbult pengével egyaránt, csakhogy bizonyítani tudja: a magyarság igen távoli korszakban lehetett csupán része az akkor még egy területen élő finnugor törzseknek, amelyek azóta földrajzilag messze szétszóródtak. De már a művelődés legelső korszakaiban török elemekkel vegyültek el az ősi magyarok. Állítja, hogy a honfoglaló magyarság uralkodó osztályát főképpen török eredetű törzsek alkották, és

megismétli azt is, hogy a magyar nyelv iráni, tehát árja elemei közvetlen érintkezés folytán kerültek nyelvünk vérkeringésébe abban az időben, amikor, véleménye szerint, a régi magyarok a Kaukázustól északra eső vidéken tanyáztak, és huzamosabb összeköttetésben álltak a perzsákkal.

A könyvet a nagyközönség meg a sajtó elragadtatott ünnepléssel fogadta. A nemzeti hiúságot igen kellemesen bizsergette meg az a tudat, hogy a magyarok harcos türk törzsektől származtathatják magukat, ezekkel tartják a rokonságot, nem pedig mindenféle morzsányi, primitív népecskékkel Szibériában. A török sógorság előkelőbb dolognak látszott a szamojéd, jukakir, osztják–vogul unokatestvérségnél. Az olvasók és a hírlapírók szűnni nem akaró éljenzésbe kezdtek, a nyelvtudósok viszont szűnni nem akaró pfújozásba. Szenvedélyes „le vele!" kiáltásoktól zengtek a nyelvészek tisztes csarnokai honunkban, s a nagy zaj Vámbérynak részben valódi, részben csak vélt tévedései körül sehogy sem akart csitulni.

A gyakran teljesen eldurvult stílusú „ugor–török" háború jó öt esztendőn át tartott. Köztudomású, hogy az „ugor" haderők győzelmével végződött, de mint a valódi háborúknál is általában – nem maradéktalan győzelemmel. A finnugor nyelvészeti elmélet lényegében állta a sarat, de egyben-másban az azóta eltelt idő mérlegének nyelve Vámbéry felfogásának helyességét mutatja.

Így például ma már senki sem tagadja, hogy a finnugor nyelvcsalád keleti ágából, az ugorságból kiszakadó „előmagyarok" az egyik, valószínűleg egy csuvas, türk törzzsel keveredtek össze, és mire hazánkba érkeztek, egybeolvadásuk folyamata már igen előrehaladott volt. A keveredés során az eredetileg vadászó-halászó-madarászó, erdei, gyalogos ősi magyarok átvették a türk nép életformáját: marha-, ló-, birkatenyésztő, lovas, harcos nomád néppé alakultak át. Ennek volt a következménye, hogy amikor a mai Dél-Ukrajnában éltek az ugor és török ma-

gyarok, az egykorú bizánci meg arab szerzők egyaránt török népnek vélik az egész magyarságot. A régi források szerint ez a magyarság két nyelven beszél: az urak törökül, a köznép pedig magyarul.

Ehhez hozzátehetjük, hogy az Anonymusnál előforduló csaknem 270 nemzetségnév kivétel nélkül türk eredetű, így a hét vezér neve is. A korai finnugor nyelvészeink jól ismerték ugyan Anonymust, de nem tudták eredetiben olvasni az ősi magyarságról megemlékező arab forrásmunkákat, sőt talán a létezésükről is alig hallottak. Vámbéry viszont ismerte ezeket, és gyakorta hivatkozik is rájuk.

A magyarság teljes nyelvi egybeolvadása már csak a Duna–Tisza közén, az új hazában következett be. A nemzet nyelve a finnugor eredetű magyar lett, de nyomot hagyott rajta a türk is. Mai nyelvünk jövevényszavai közt legnagyobb számban a török – zömükben a honfoglalás előtti – jövevényszavak szerepelnek. Kisebb arányú a török jövevényszavak második, ún. kun–besenyő, valamint a harmadik, a hódoltság korabeli rétege, bár nem minden esetben lehet biztos határvonalat húzni e három réteg között.

Ilyen értelemben az újabb és ma már talán megállapodottnak mondható tudományos felfogás bizonyos fokig igazolta Vámbéryt. Ami pedig a tényeket nélkülöző állításait illeti, ezek nem egyedül őnála fordultak elő az „ugor–török" háború legforróbb időszakaiban. A Budenz –Hunfalvy-iskolának ugyancsak akadtak heveskedő túlzói, akik például Vámbéry okfejtésének megdöntésére a hunokat, az avarokat, sőt még a bolgárokat is finnugor népeknek nyilvánították.

Ám a tudományos kérdések tisztázásával oly gyakorta együtt járó kezdeti túlzások és tévedések sem változtatnak azon, hogy adott esetben a finnugor nyelvészek elmélete volt alapvetően helyes. Éppen ezért vált általánosan elfogadottá. Legföljebb az fordul elő néha, hogy egyes külföldi orientalisták – mint például a Párizsban élő és szótárkészítési munkája folytán hazánkban is jó nevű Sauvageot professzor – árnyalatokban vagy talán valamilyen fontosabb kérdésekben is közelednek Vámbéry Árminnak a maga idején kereken elutasított nézeteihez. Annak, hogy ezek a nézetek eleinte még akkor is heves ellenállásba ütköztek, ha egyes részletkérdésekre vonatkozóan helyes megállapításokat tartalmaztak, legfőbb oka magában Vámbéryban rejlett. Szenvedélye és hiúsága elragadta. Nézeteit szertelenebbül és kevésbé megbízhatóan képviselte annál, semhogy tudóstársai hajlandók lettek volna a részletekre vonatkozó igazát elismerni akkor, amikor tényleg igaza volt.

Egyébként az indulatosság nemcsak őt jellemezte ebben a harcban. Főként Budenznek egyik leghívebb tanítványa, Simonyi Zsigmond támadta Vámbéryt oly éles hangon, hogy ezzel kettős eredményt ért el. Egyfelől az érvek pergőtüze alatt álló Vámbéry lassacskán maga is kénytelen volt megtagadni eredetileg téves felfogását, másfelől azonban a vitának szidalmakig való elfajulása okozta, hogy azontúl inkább tevékenységének másik területén keresse az elismerést meg a pénzt.

Aztán 1891-ben meghalt Hunfalvy, és egy évre rá Budenz. 1894-ben pedig Vámbéryt Tudományos Akadémiánk igazgatósági tagjává választották. Közeledtek az ország ezeresztendős fennállásának, a millenniumnak ünepségei.

Vámbéry nem bírt ellenállni a kísértésnek, hogy ez alkalomból ismét hozzá ne nyúljon a magyarok eredetének tüskés kérdéséhez.

A millenáris ünnepségek küszöbén megjelent „A magyarság keletkezése és gyarapodása" című munkája már teljesen elismeri a magyar *nyelv* alaktanának és alapszókincsének javarészt ugor jellegét, a magyar nép kialakulására vonatkozóan pedig hol érdekes és találó, hol csapongóan vad és műkedvelő jellegű ötletek garmadáját

veti fel. Jó néhány legendás, vagyis hagyományos felfogással szembeszáll. Nem hiszi, hogy a honfoglalók a Kárpátok hágóin keltek volna át, hanem azt vallja, hogy az Etelközből az Al-Duna felől nyomultak be Pannóniába. A székelyeket az avarok leszármazottainak tartja, s nem Attila hun ivadékainak. Végső összegezését úgy ejti meg, hogy a mai magyarság talán a legtarkább népvegyülék földrészünkön. Kertelés nélkül kimondja: „A magyarok mai nemzedékének ereiben az 'ősmagyar vérnek' egyetlen cseppecskéje sincs meg."

Az ötletes, de rendszertelen művet a történészek érthető bírálattal fogadták, a közönség pedig megrökönyödéssel. Nem elég, hogy a nemzet ezredévét ünnepelték, s Európában a nacionalista hullám majdnem tetőzött, de már növekedni kezdtek azok a fajelméleti palánták is, amelyeket Gobineau, a Wagner Richárd vejeként feltűnt Houston Stewart Chamberlain, Lueger bécsi polgármester és mások oly gondosan ápolgattak. Ilyen körülmények között ki óhajtotta volna tudomásul venni, hogy a magyarság – hasonlóan Európa minden más nemzetéhez – összevissza rázott népkeverék? „Nem vagyunk mi cigány népség!" – méltatlankodtak az emberek. Amivel rögtön tanúságot tettek arról, hogy a fajelméletek szajkózása nem tételez fel semmiféle ismeretet, hiszen földrészünkön a viszonylag „legtisztább" árja fajt a cigányok alkotják.

Vámbéryt elcsüggesztették a történészek jogos bírálatai, de még inkább kedvét szegte az olvasók megütközése. Elhatározta, hogy nem szól többé hozzá a témához. Inkább megújult lendülettel vetette magát másik két munkaterületére. Régóta elismert publicista volt külföldön, és politikusok, államférfiak barátja meg afféle házi tanácsadója ázsiai kérdésekben. Okosabbnak látta, ha főként ezzel foglalkozik.

Tengerektől tengerekig

Egy élelmes, nagyeszű, béna lábú emberke ült a Duna mellett, és erről a helyről figyelte, tudta, tőle telhetően át is gondolta, hogy mi történik a Csendes-óceán ázsiai partjaitól egészen az Atlanti-óceán európai partvonulatáig. Vagyis akár népességet, akár területet nézve a földnek nagyobbik felén.

A különös dolgok különös tudója egyébként nem csupán képletesen ült a Duna mellett. Attól fogva, hogy jobban, sőt kifejezetten jól ment a sora, ott is lakott. A Ferenc József rakpart* 24. számú ház első emeletén bérelt tágas, kitűnő lakást. Berendezésére bármelyik felületes újságíró ráakasztotta volna volna a jelzőt: „nagypolgári". Talán annak is látszott, ha valaki csak fél szemmel nézett oda.

* Ma Belgrád rakpart

Nagypolgárok lakásaiban aligha lehetett ennyi könyvet, folyóiratot, ilyen tornyosodó újság- és papírhalmokat találni, de cédrusfa szelvényeket és ritka egzotikus famintákat, keleti préselt virággyűjteményt, vízipipát, perzsa zománcmunkákat, turkesztáni agyagtálakat és sok más egyebet sem.

Ha ennek a Duna-parti otthonnak gazdáját éjszaka felverték volna jóízű álmából, s megkérdik tőle, milyen iskolák vannak pillanatnyilag Taskentban vagy Szamarkandban; hány tanuló látogatja ezeket, és mi a nemzetiségi megoszlásuk; mennyit költött az orosz kormány az utolsó tíz évben vasútépítésre, csatornázásra, közoktatásra; mekkora a jakutok, burjátok, lebedinek, altajiak lélekszáma Szibériában; milyen újságok jelennek meg Indiában; mennyi rizs, juta, pamut, tea termett az utolsó öt évben ezen a területen; mi a buddhisták, brahminok és mohamedánok arányszáma; hányan beszélik a hindi, a tamil és a gudzserát nyelvet; mikor tiltották el az angolok a megözvegyült asszonyok elégetését a hinduk között, és mikor a leánycsecsemők meggyilkolását; hányan élnek mohamedán tatárok a kínai birodalomban; s kik a főiskolát végzett, első tudósok meg írók Algériában – valószínű, hogy minderre és még tucatnyi hasonló kérdésre kielégítően, esetleg egész pontosan felelni tudott volna.

Ennyire szerteágazó tudás sokakat zavarba ejtett. Vámbéryt nem lehetett egyetlen kartotéklapon „elkönyvelni". Melyik rekeszbe gyömöszöljék, ha egyszer mindegyikből kibújt, illetve egyikben sem fér el? Orientalista? Etnográfus, vagyis mai szóval: néprajztudós? Nyelvész? Politikus? Politikai író? Kis színes cikkeket közreadó riporter? Egy vagy talán két nagyhatalom titkos megbízottja? Különc? Zseni? Fezőr? Vagyis olyanfajta ember, aki mindenbe belekap, és semmihez sem ért? De hát hogyan lehetne ekkora tekintélye külföldön, ha nem értene ahhoz, amiről ír és beszél? Rejtély, rejtély...

Pedig nem is volt akkora rejtély, mint a hazai pályatársak gondolták. Természetes adottságait és a világeseményeket számba véve, Vámbéry pályafutása szinte magától alakult úgy, ahogy alakult. Valóban sokoldalú érdeklődés kellett hozzá, de semmi boszorkányság. Ahhoz ugyanis, hogy egy kivételes tehetségű embert már a maga korában értékeljenek – s ne csak holta után –, nem elég tehetségesnek lenni, hanem „soron kell lenni". Ez a tétel különösen tudósokra és művészekre áll. Pusztán a tehetség nem elég. Hogy éppen soron van-e, vagy sem, nem az illető tehetség szabhatja meg egyedül. Sokkalta inkább a körülmények alakulása. Más szóval ezt úgy is mondják, hogy szerencse. Olyasmit kell csinálni, amire az adott pillanatban a világnak éppen szüksége van, és úgy kell csinálni, ahogyan az akkori világ érdeklődését felkeltheti, vagy lekötheti és kielégítheti.

Vámbérynak abban rejlett a szerencséje, hogy a múlt század harmadik harmadában az ő – nem szorosan vett nyelvészeti – munkaterületein éppen a magafajta tehetség és érdeklődésmód, nagyjából még a magafajta szemlélet is volt a közvetlenül soron következő. Vámbéryt ugyanis kora fiatalságától élete végéig majdnem egyenlő mértékben foglalkoztatták a nyelvek, a népek szokásai és a körükben uralkodó nézetek, a társadalmi szerkezetek, a nemzetközi hatalmi és eszmei vetélkedések, legfőképpen pedig az európai civilizáció rendeltetése és sorsa.

S mindehhez akadt egy véletlen időbeli egyezés, ami politikai vagy tán inkább közírói pályájának megadta a felfelé röpítő kezdősebességet. Ő volt az első európai, aki bejárta Közép-Ázsiát, és épségben, egészségben került onnan vissza. És ő volt az utolsó európai, akinek egy közép-ázsiai utazás minden órájában az életéért kellett reszketnie. Azt, amit ő látott, nem láthatta utána már senki más. Meg aztán olyan kapcsolatai voltak az egész mohamedán világgal Kasgartól Konstantinápolyig, mint rajta kívül sem előtte, sem utána egyetlen európainak

sem. De talán mindez együtt sem lett volna elég a világhíréhez, ha az események nem játszanak kezére.

Közép-ázsiai utazása alatt éber és mindig rendkívül kombinatív érdeklődése még a történések menetrendjét illetően is meglepő pontossággal mérte fel, hogy Oroszország rövidesen birtokba fogja venni azokat a területeket, amelyeken ő végighaladt. A Királyi Földrajzi Társaság vendégeként tartott legelső londoni előadásában tüstént figyelmeztette nagy, de mégis válogatott közönségét a hamarosan bekövetkezendő eseményekre: arra, hogy a cári orosz expedíciós erők a Szir-Darja mentén előrenyomulva, az általa felvázolt sorrendben fogják megszállni előbb Taskentot, majd Szamarkandot, a bokharai emirátust, a hivai kánságot, a türkmén pusztaságokat, s előreláthatóan az afgánok országának északi tartományait is, úgyhogy a cári birodalom közvetlenül határos lesz a brit fennhatóság alatt álló Indiával. Kifejtette, hogy ő ebben veszedelmet lát Angliára, mert az orosz terjeszkedés előbb-utóbb India birtoklását, végső soron pedig a brit hatalom egész ázsiai pozícióját fenyegetheti.

Palmerston, az akkori miniszterelnök részletes memorandumot kért Vámbérytól, hogy ugyan mire alapítja jóslatait és feltételezéseit. Többször beszélgetett is az ünnepelt magyar utazóval, de általában tréfára vette szavait, s megjegyezte:

– Sok víz folyik még le a Temzén, amíg a kozákok az Oxus vizében itatják meg lovukat.

Nem kellett éppen oly sok víznek lefolynia a Temzén...

Vámbéry 1864–65 telén volt London egyik legérdekesebb embere. És már 1865. június közepén Csernajev orosz tábornok 1501 emberrel meg 12 öreg ágyúval megtörte a 15 000 főnyi kokandi katonaság, valamint a 90 ezer főnyi lakosság részleges ellenállását, s taktikailag pompásan megtervezett, vakmerő rohammal bevette Taskent városát. Vámbéry jövendölésének első pontja fél év alatt igazolódott. Tekintélyét Angliában ez természetszerűen megszilárdította, s ettől kezdve Közép-Ázsia első számú szakértőjének tartották. Hozzávetőleg még tizenöt éven át valóban az is volt.

A Taskent bevételét követő négy esztendő leforgása alatt az egész kokandi kánság, továbbá a bokharai emirátus a cári Oroszország fennhatósága alá került. 1873–74-ben Verjovkin tábornok meg a Vámbéry részéről is igen nagyra tartott Kaufmann tábornok a hivai kánság ellen vezetett sikeres hadjáratot, s ezután már csak rövid idő kellett ahhoz, hogy a türkmének lakta sztyeppvidék véges-végig az orosz birodalom részévé váljék. A lelkes civilizátornak bizonyuló Kaufmann tábornok 1867-től 1882-ig viselte Turkesztán első kormányzójának tisztét, és sokat tett azért, hogy a zömében nomád őslakosságot minél simábban vezesse át a korszerű életformába.

Eddig a pontig szinte hónapról hónapra úgy ment minden, ahogy azt Vámbéry eleve megmondta. Még azt is megjósolta, hogy a tekke-türkmének meghódítása lesz a legkeményebb dió az orosz birodalomnak a déli-délkeleti irányú terjeszkedése során.

A múlt század utolsó évtizedében aztán az európai nagyhatalmak ázsiai politikájának fővonalait illetően sokban tévedett, de tájékozottsága a részletkérdésekben ekkor is kivételesen jó volt.

Érdeklődési köre az egész mohamedánságot felölelte. Ezt a világot minden hibájával együtt szerette, aggodalmasan latolgatta fejlődésének eshetőségeit, és már-már féltékenyen őrködött jobb jövője felett. Ez persze nem a tárgyilagos tudós magatartása, hanem egy színes és minden életrevalósága mellett kissé érzelmes kedélyű emberé.

Úgy állt a dolog, hogy az évek múlásával inkognitóutazásának Közép-Ázsia lakosai között is híre kelt. Néhány turkomán talán sajnálta, hogy elmulasztotta a zsíros váltságdíjat, de később ezek is megnyugodtak, hallván, hogy ez a frengi „Timur Leng" igen szegény ördög volt. A leg-

megkapóbb legendák a kínai birodalomhoz tartozó Kelet-Turkesztánban szövődtek Vámbéry köré. Hiszen derék zarándoktársainak nagy része onnan való volt. Az, akinek életét köszönhette, s akire mindig a legbensőbb barátsággal gondolt: hadzsi Bilál, a karaván feje, még a hetvenes években is többször ellátogatott Mekkába és Medinába. Noha ilyen alkalmakkor nemegyszer értésére adták, hogy „Resid efendi" álruhás frengi volt, hadzsi Bilált nem lehetett megingatni. „Igazhitű jó moszlim az én barátom – mondogatta. – Ám az meglehet, hogy álruhát öltött, mert így akar a frengik közé férkőzni. Azok meg elhiszik."

Hadzsi Bilál nem maradt egyedül ezzel a véleménnyel. Sok mohamedán hitte Vámbéryt még a múlt század végén is igazi dervisnek, aki azért álcázta magát európainak, hogy így lehessen az iszlám javára. Mert hogy javára van, azt sok mindenből érezték. Ha mohamedán ember átutazott Budapesten, akár tatár volt, akár török, perzsa, afgán vagy indiai, ritkán mulasztotta el, hogy Vámbéryt fel ne keresse. A Gül Baba sírjához zarándokló dervisek pedig mindig szívesen látott vendégei voltak. Terített asztalt és vetett ágyat találtak nála. Néha még pénzt is rájuk tukmált. Gül Babához Tobolszkból és Kasmírból is jöttek a zarándokok, a hosszú vándorlástól lesoványodott, rongyos, hivő, alázatos had. Gül Babát minden igazhitű mohamedán nyugodtan tisztelhette, mert sohasem derült ki, hogy szunnita volt-e vagy síita; Naszreddin sah éppúgy rendbe akarta hozatni a sírját, mint a szultán.

Amikor már a „Rózsák Atyjának" egy-egy elcsigázott afganisztáni, tobolszki vagy kasmíri zarándoka jóllakott Vámbéry asztalánál, nekibátorodva megkérdezte:

– Tiszteletre méltó, nagyságos efendim, meddig időzöl még a hitetlenek országában? Nem parancsolja-e még neked Allah, hogy térj vissza az igazhitűek közé?

Vámbéry nem ábrándította ki őket:

– Gondoljatok Szádi sejkre, Shiraz bülbülszavú dalnokára – mondta –, hiszen ő is igazi dervis volt, s mégis

mennyit vándorolt, mily sok nép között élt, és mily különböző vallású emberek között. Azért tette, hogy jobban megismerkedjék a világgal, és legvégül, mint ember, a maga örök emlékezetét hagyja a világra. Ne féljetek az idegenektől ti sem.

Ebben valahogy megnyugodtak. Egy perzsa vándorköltő pedig ily módon összegezte egyszerűbb honfitársai véleményét:

– Valóban merész lelkű ember ez a *Bambera* – így ferdítették el Vámbéry nevét Perzsiában –, ez a perzsául beszélő keresztény dervis! Olvasta a világ összes könyveit, és járatos minden tudományban. Bizony, méltó ember ő a padisah barátságára!

Ennyi jóindulatot tapasztalva nehéz lett volna annak a „perzsául beszélő keresztény dervisnek" nem szeretnie az ő zarándok koldus barátait.

Londoni első nagy ünneplésétől számítva Vámbéry három uralkodócsalád otthonában fordult meg. A későbbi VII. Edward még mint trónörökös, majd mint angol király is többször látta vendégül sandringhami kastélyában. Ott ismerkedett meg Vámbéry Viktória királynővel, akit kedvenc politikusának, Disraelinek kormánya megajándékozott az „India Császárnője" címmel. Viktória, egész Európa minden dinasztiájának nagyanyja, igen büszke volt erre a címre, s hetvenedik életéve felé hindiül kezdett tanulni. Minden másodnap házi feladatot írt egy kockás füzetbe, Vámbéryval pedig megbeszéléseket tartott nyelvtanulmányairól. A királynő a polgári erények és a burzsoá biztonság eszményeinek szolid megtestesülése volt, olyannyira, hogy nevéről korszakot neveztek el. De tán éppen ezért vonzódott a színes, kissé kalandos életű emberekhez, akik regényalakokra emlékeztették. Vámbéry is ennek köszönhette érdeklődését.

Az öreg, eltestesedett királynőnek nehezére esett már a járás, így hát egy pár csacsi vonta fogatocskán sétakocsi-

zott a park sóderes útjain. Előtte két nagyturbános, festői palástba öltözött indiai szolga járt, mellette pedig Vámbéry sántikált. Egy-egy ilyen alkalommal a két öregedő ember kölcsönösen elkápráztatta egymást rendkívüli emlékezőtehetségének fitogtatásával.

III. Napóleon francia császár udvarában Vámbéry csak egyszer járt. Akkortájt, amikor közép-ázsiai útleírásának francia kiadása készült. A császár először úgy fogadta, mint „író az írót", mert Napóleonnak épp márciusban jelent meg Julius Caesarról összeeszkábált műve, amelyen három évig akkora becsvággyal dolgozgatott éjszakáról éjszakára, hogy pillanatnyilag nem is érdekelte más, csak ez a könyv. A audiencián nehézkesen közeledett Caesar idejéből a jelenhez, mely a fenyegető porosz–francia háború árnyékában több gondot tartogatott számára a császári rang névadójának koránál. Sehogy sem hangolódtak össze Vámbéryval. A fiatal utazóra szánandó benyomást tett a „hitvány testű, petyhüdt képű, fehéresen fakó színű férfi". Gyenge embernek ítélte. A császár igyekezett kedveskedni, és a maga értékskáláján az egyik legmagasabbra helyezett tulajdonságot dicsérte meg Vámbéryban:

– Ön csodálatos színjátszó képességnek adta jelét.

A bókot Vámbéry helyénvalóbbnak érezte a „mi, írók, egymás között" hangnál. Végtére ha III. Napóleon valamihez mégiscsak értett, az kétségtelenül a színjátszás volt...

Még két alkalommal találkoztak. Vámbéry véleményét a császárról így összegezte: „Szófukarságával és komoly arckifejezésével adta a mély gondolkodót, de mesterkélt beszédmódja csakhamar elárulta a kalandort, akit egy nagy név öröke és egy nemzet könnyelműsége rendkívüli állásba juttatott."

Nem csupán a Tuileriák ura, de annak pompája is hidegen hagyta. Egyébként sem szerette a párizsi társaságot. Idegen talán sehol sem boldogulhat Európában oly nehezen, mint ezek között – gondolta.

Az európai képzőművészet majdnem megközelíthetetlen maradt Vámbérynak. Akit pedig épületek, szobrok, képek nem érdekelnek, az aligha fogja Párizst örök mágnesnek érezni. Vámbéry csak mint átutazó turista fordult meg a város kövei között olykor-olykor.

Annál gyakrabban tért vissza az angol szigetországba, ahol barátjainak java része élt, s ahol három-négy évenként előadó körutakat tartott. Az Egyesült Királyság szinte valamennyi nagyobb városát felkereste különböző alkalmakkor. Az angolok százféle dologról kérdezgették. Birminghamben és Manchesterben, a textilipar központjaiban például felszólították: mutassa be Közép-Ázsiában vásárolt ruhadarabjait, hogy a gyárosok megismerkedhessenek az ottani viselet színeivel és kelméivel. Kevéssel ezután valóban el is kezdték az exportot Afganisztánba meg Bokharába.

Volt még egy hely külföldön, ahová rendszeresen ellátogatott: Konstantinápoly. De ide már csak az öregkor küszöbén, 1890 felé tért vissza először. Nem ok nélkül történt, hogy majdnem negyedszázadig késlekedett viszontlátni azt a várost, amelynek annyit köszönhetett. Nem akarta, hogy jelenlétét esetleg felhasználhassák Sztambul akkori urai a megkörnyékezésére, hiszen az ottomán birodalomban túl sok fájdalmas esemény játszódott le Vámbéry távolmaradásának évtizedeiben ahhoz, hogy még egyszer közvetlen kapcsolatba kívánt volna jutni a török politikával. Mint a későbbiekben kiderült, elővigyázatossága indokolt volt, és talán okosabban teszi, ha egyáltalán nem tér vissza soha többé Sztambulba. De túlságosan szerette a törökök fővárosát és magukat a törököket is. Kíváncsisága csalta vissza.

De még mielőtt újból ellátogatott volna a Boszporusz partjaira, sokszor és mindig barátian írt a törökökről. Nemzetközi újságírói rangja lehetővé tette, hogy védelmére keljen a gyakran igazságtalanul „eláztatott"

török népnek, és számos nyugati véleménnyel szemben kifejtse: nem a nép alkalmatlan a korszerű gazdasági és kulturális fejlődésre, hanem csak a vezető rétege.

Áli pasa, a nagyvezír, s Vámbéry igaz barátja: Fuad pasa, a legeurópaibb török államférfi, még a hetvenes évek küszöbén halt meg, s attól fogva Abdul Aziz szultán ledobott magáról mindent, ami féken tarthatta volna. Jog, ok és ítélet nélkül végeztetett ki embereket, be- és kiszámíthatatlannak bizonyult. A török értelmiség legjava kénytelen volt külföldre szökni előle. Így alakult meg emigrációban az „ifjúottománok" titkos társasága azzal a céllal, hogy fordulatot készítsen elő Törökországban. Midhat pasa otthon maradt, és hazulról dolgozott együtt az „ifjúottománokkal", akik egyébként Vámbéryval is kapcsolatban álltak.

1876-ban sikerült detronizálni Abdul Azizt, s az lemondása után pár nappal öngyilkos lett.

Klinikai elmebajosként nyilvántartott öccse és utóda csak pár hónapig uralkodhatott, s a kor szerint következő fivér került hatalomra: II. Abdul Hamid, aki 1876-tól 1908-ig volt a török birodalom szultánja. Csak azzal a feltétellel léphetett trónra, hogy azonnal kihirdeti az új török alkotmányt, amelyet Vámbéry egykori francia tanítványa, a szerény efendiből nagy befolyású pasává emelkedett Midhat fogalmazott meg a polgári forradalomból kinőtt francia alkotmány mintájára.

Abdul Hamid színleg elfogadta a kikötést, de hat hét múlva szétzavarta a parlamentet, és száműzte Midhatot. Ugyanekkor a bolgár lakosságot kiirtással fenyegette meg, úgyhogy Oroszország a görögkeleti vallású bolgárok védelmében hadat üzent a Portának. Románia csatlakozott a hadüzenethez, míg az osztrák császár – ámbár alig harminc éve a cári segítség húzta ki a pácból – semleges maradt. Az orosz haderő mind a kis-ázsiai Anatóliában, mind a Balkán-félszigeten iszonyú vereséget mért a török csapatokra. 1878 nyarán Anglia a béketárgyalásokon felajánlott „jó szolgálatai" fejében elvette Törökországtól Ciprus szigetét, s három évvel később elfoglalta az addig ottomán fennhatóság alatt álló Egyiptomot.

Ennyi külső kudarc után Abdul Hamid úgy gondolta, tanácsos lenne valami elrettentő példával megfélemlíteni nyugtalankodó alattvalóit. Hamis ígéretekkel hazacsalogatta a korábban száműzött Midhat pasát, aztán merőben koholt vád alapján pert indított ellene. A tárgyalást nem is a bíróságon folytatták le, hanem a szultáni palotában. Majd a halálra ítélt Midhatnak a szultán nagy gesztussal megkegyelmezett, kisvártatva pedig megfojtatta a legjobb szándékú török reformert Mekka közelében levő tömlöcében. Így lett Midhat az oszmán történelem utolsó nagyvezíre, akinek életét a szultáni selyemzsinór oltotta ki. Még a pertárgyalásokkal egyidejűleg a legszorosabbra csomózott cenzúra- és besúgóhálózat borult a szerencsétlen Törökországra.

A korlátlan egyeduralomhoz ragaszkodó Abdul Hamid azonban ravasz és eleven értelmű ember volt. Két útonmódon próbált kimászni a romlásból. Egyrészt ápolta a barátságot a németekkel és személyesen az imperialista kardot csörtető II. Vilmos császárral, másrészt bízott a pániszlamizmus politikai fegyverében. A világ egész hívő mohamedánságát meg akarta nyerni, és lehetőleg csatasorba állítani a bomladozó török birodalom megtámogatására. Úgy gondolta, hogy hasznos lesz e célból Vámbéryval barátkoznia, hiszen az a mohamedánságnak tudós szakértője, s egyúttal értékes kapcsolatokban sem szűkölködik.

Vámbéryt oly sok idő után a Boszporuszt Ankarával összekötő vasútvonal megnyitásának ünnepsége csábította le ismét Konstantinápolyba. Neki, aki annyi nehézség között utazott valaha Kis-Ázsiában, izgalmas volt a gondolat, hogy ezeket a területeket nemsokára vasútvonalak szelik át, és nem mulaszthatta el, hogy az első vasútszakaszt saját szemével ne nézze meg. Régi barátai közül

azonban alig talált valakit is életben, és a várost ugyancsak megváltozottnak érezte. Mint a legtöbb öregedő ember, aki visszatér ifjúsága színhelyére. Ami nem változott Sztambulban, az a hatalom gyakorlásának formája volt csupán.

A szultán tudott Vámbéry rövid látogatásáról, de ekkor még nem kereste vele a találkozást. Pár hónap múltán azonban személyes vendégeként hívta el Konstantinápolyba az egykori Resid efendit. Fejedelemnek kijáró fogadtatásban részesítette. Vámbéryt udvari hintó vitte fel a perai kaptatón a legelőkelőbb szálloda elé, útján testőrtisztek kísérték, és a legdrágább lakosztályban a főszertartásmester tisztelgett előtte.

Így kezdődött hozzávetőleg tíz évig tartó, furcsa, ellentmondásos, gyűlölködő és elismerő, csatázó és megbékélő kapcsolata a szultánnal. Kétségtelenül ez volt a legszabálytalanabb, legcsodálatosabb közjáték mindkettejük életében. Vámbéry megint egyszer olyan szerepet töltött be, mint egyetlen idegen sem őelőtte. Kétéltűsége talán most mutatkozott meg a legerősebben. Egészen török volt, és egyáltalán nem volt török. Már első beszélgetésükkor meglepte és kissé bűvöletbe is ejtette a véres, veres, idegbajos, gyanakvó szultánt.

– Jól emlékszem Felségedre tizenkét éves korából. Elfelejtette volna, hogy hányszor ült mellettem a mabeinban*, amikor Felséged nővére, Fátima hercegnő, aki akkor már Ali Galib pasa felesége volt, franciául tanult tőlem?

Egy árnyalatnyi melegség lopózott Abdul Hamid szemébe. Azonnal intézkedett szolgálattevő kamarásának: hagyják őket magukra. Ez ellentétes volt az udvari szertartás előírásaival, mely úgy rendelkezett, hogy a szultán nem maradhat négyszemközt külföldivel. Különben is Abdul Hamid a nővére leckeóráin agyába rögződött

* Az a helyiség, amely a háremet elválasztja a férfiak lakta szelamliktól.

néhány francia szón kívül nem tudott semmiféle idegen nyelven, rászorult tehát a tolmácsok jelenlétére. Még az irodalmi török nyelvet sem ismerte jól, így amikor Vámbéry, aki talán kissé hencegni akart a tudományával, előkelő stílusfordulatokat használt, kedvesen rászólt:

– Kérem, beszéljen inkább közönséges török nyelven. Nekem ez a másik túl nehéz.

Mindketten rágyújtottak. Mohamed földi helytartója, az „isten árnyéka" saját kezűleg adott tüzet Vámbérynak. Abdul Hamid apjáról, a néhai Abdul Medsid szultánról beszélgettek, rég halott közös ismerősökről, és gondosan kerülték, hogy kiejtsék Midhat pasa nevét...

– Mindig képmutatók és tányérnyalók vesznek körül – mondta egyszerre a szultán. – Lelkemből utálom már az örökös dicshimnuszt, a folytonos csúszás-mászást. Le tudnám köpni őket! Azért hívattam, mert kell nekem legalább egyetlenegy ember, aki nyíltan beszél velem. Fulladás fenyeget enélkül. Ön gazdagabb nálam az évek számában és tapasztalásban, ön egyformán otthonos Nyugaton és Keleten, s én nagyon sokat tanulhatnék öntől. Alig akadt még ember, akire akkora szükségem lenne, mint Vámbéry professzorra. Azt hiszi, nem ismerem az udvaroncaimat? Fájdalom, túlontúl jól ismerem valamennyit! De honnan vegyek megbízható embereket? El vagyok zárva ebben a palotában a világtól. És kell nekem egy ablak, ahonnan kiláthatok a világra. Önt választottam ablakomul, professzor. A maga szemével szeretném látni, hogy mi történik kint Nyugaton, és milyenek ténylegesen a birodalmam határain kívül élő iszlám viszonyai.

Így kezdődött. Amilyen szokatlan beszéd volt ez egy keleti hatalmasság ajkán, oly szokatlanul alakult elég hosszú időre szólóan majdnem barátságnak nevezhető kapcsolatuk és politikai összeköttetésük.

Többen hitték, hogy különleges helyzete Vámbéryt mesés kincsekhez juttatja, de erről nem volt szó.

Kétségtelenül békebeli milliós vagyonra tehetett volna szert, ha eladja függetlenségét. Csakhogy épp ezt nem tette meg. A nagyhatalmak követségei a Fényes Portánál nem nagyon számolták volna a pénzt, ha ezen az áron megtudhatják, miről beszélget a szultán Vámbéryval gyakori magányos együttléteik alatt, s még kevésbé számolják, ha befolyást nyernek arra, amit a professzor mond vagy elhallgat. Ilyenformán azonban sem tolla, sem szava nem volt eladó. Egyedül a maga ura maradt mindig, úgy, ahogy fiatalon akarta. S a maga véleményét írta meg, nem a másokét. Már-már naivitásba hajló lelkesedéssel csodálta a kereskedelem és a tengerek urát, Angliát, melyet kora legkülönb politikai szervezetének tartott; részvéttel színezett barátságot érzett a törökök iránt; s végigkísérte életét ifjonti megrendülése Pozsony város utcáján. Ha úgy hozta az alkalom, keményen megbírálta a cári Oroszország néhány intézményét meg a szabadelvűség eszméivel szemben mutatott áthatolhatatlan elzárkózását. Sok szempontból elfogult, részrehajló ember volt Vámbéry – amit egyébként a legtöbb szenvedélyes természetről el lehet mondani –, de megvesztegetni nem hagyta magát.

Így aztán a viszony közte és Abdul Hamid között is mindinkább megkeseredett. Hiába fogadta a szultán Vámbéryt oly szép szavakkal, könnyebb az ördögnek szentté változnia, mint egy zsarnoknak demokratává. Amint Vámbéry óvatosan magyarázgatni kezdte, hogy a szultán legsajátabb kényúri rendszere akadályozza meg jóravaló köztisztviselők hivatalba lépését, vagy célozgatott rá, hogy az uralkodó nem tűr meg maga mellett tehetséges államférfit, Abdul Hamid elkomorodott. Ha pedig Vámbéry a próféta intelmével hozakodott elő: „Tanakodjatok egymással!" – a szultán úgy tett, mintha meg se hallotta volna. Elhessentette magától a figyelmeztetéseket a német császársággal kötött barátság veszedelmeiről, s noha sok mindent megbeszélt Vámbéryval, a tanácsait

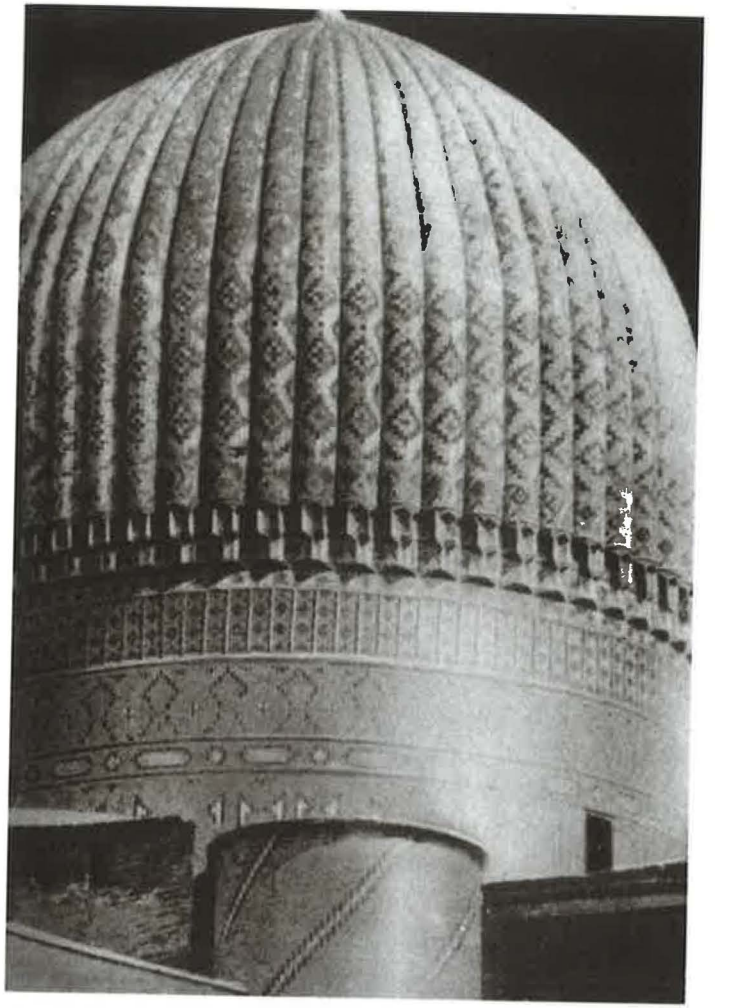

Timur Leng sírboltja Szamarkandban

Vámbéry Teheránban, közép-ázsiai utazása során

A Kirakodó tér (ma Roosevelt tér) a pesti Duna-parton. A középső házban szállt meg Vámbéry, amikor hazatért nagy útjáról

Ázsiai utazók Lóczy Lajos lakásán 1903-ban. Az első sor balról jobbra: Sven Hedin, Vámbéry Ármin és Lóczy Lajos

Vámbéry hetvennégy éves korában

elengedte a füle mellett. Ellentéteik szaporodásával azonban egyre inkább ragaszkodott Abdul Hamid ahhoz, hogy magyar bizalmasa török állami szolgálatba lépjen. Nagy rangot és vagyont ígért ennek fejében.

– Értse meg, nem nélkülözhetem. Ön jobban ismeri országunkat, mint mi magunk. Kegyességemben mindig megbízhat. Maradjon közöttünk végleg!

Vámbéry mégsem bízott. Megérezte, hogy furcsa párharcukban a szultán így fölülkerekedhetnék, a végén pedig talán Midhat sorsát szánná neki is. Ígéretekkel nem hagyta magát megszédíteni, és gondosan ügyelt arra, hogy csak időnként látogasson le néhány hétre, esetleg hónapra Sztambulba, de változatlanul fenntartsa pesti otthonát, állását és kapcsolatait azoknak a lapoknak és szemléknek szerkesztőségeivel, amelyek szívesen tartottak igényt cikkeire.

A légkör már nagyon lehűlt Vámbéry meg a szultán között, amikor a – részben külföldről szított – örmény zavargásokra Abdul Hamid a birodalmában élő örmények tízezreinek lemészárlásával felelt. Ettől kezdve Európában általában így beszélnek róla: „a nagy gyilkos", „az átkozott Abdul", „a vérvörös szultán". Vámbéry oly híven számolt be a külföldi közvéleményről, hogy a szultán lábszárai vitustáncot jártak bő nadrágjában, a keze rángatózott, s kapkodva szedte a lélegzetet.

A szakítást végül Vámbérynak Párizsban, az 1898-as év közepén kiadott brosúrája idézte elő. „Törökország ma és negyven évvel ezelőtt" című írása bátor és határozott volt. Negyven év fokozatosan gyorsuló hanyatlásának történetét tárta fel, a bajok okát a rossz kormányzatban, a szultán önkényuralmában, udvarának felelőtlen érdekszövetségében jelölte meg. És ami még súlyosabb volt: egyértelműen kiállt az „ifjúottománok" helyébe lépő „ifjútörökök" reformista mozgalma mellett. A brosúrának számos példányát sikerült becsempészni az ottomán birodalomba. Vámbéry népszerűsége még inkább meg-

növekedett a törökök, de nem úgy a szultán és kegyencei előtt.

Abdul Hamid azonban elég okos volt ahhoz, hogy átlássa: fölényét ezek után csak egyetlen módon mutathatja ki Vámbéryval szemben. Újból lehívta tehát magához Sztambulba, és gördülékeny mondatokban köszönte meg neki a korábbi írásaival meg a Párizsban közreadott, legújabb brosúrájával a törököknek tett jó szolgálatait. De a szultán szeme mást mondott, mint a szája.

Ez volt Vámbéry búcsúlátogatása. A kihallgatás után azonnal szállására sietett és csomagolt. Az első vonattal elutazott.

Soha többé nem látta viszont Abdul Hamidot – az „átkozottat".

Visszatekintve erre a történetre, Vámbéry az egészet egy mondattal zárta le:

– Író nem lehet udvaronc, és nem is szabad, hogy azzá legyen.

Angliában Vámbéry befolyása – mint szakértőé, előadóé s politikai íróé –, 1885 tavaszán érte el tetőpontját. Ez volt a pjandzsdehi válság ideje. Az a történelmi pillanat, amikor úgy látszott, csakugyan valóra válnak bizonyos jövendölései, és Oroszország meg Nagy-Britannia háborúba keveredik egymással Ázsiában.

Afganisztánt, a magas hegyláncok közé zárt s hegyekkel borított ütközőállamot India meg Oroszország között, Vámbéry jól ismerte, hiszen területének egy részét be is utazta. A brit hatalom a múlt század negyvenes éveitől kezdve felismerte, hogy a tádzsikok, üzbégek, türkmének lakta perzsa, pastu és török nyelvű Afganisztán fölött ellenőrzést kell gyakorolnia, mert az északnyugati szárazföld felől ez az ország India védőpajzsa. Hogy minél biztosabbak legyenek a dolgukban, a britek többször be is hatoltak afgán területre, és az Indiához közel eső, két jelentékenyebb várost: Kabult meg Kandahart 1879-től kezdve megszállva tartották. Az orosz kormány pár alkalommal úgy nyilatkozott, hogy Afganisztán nem tartozik a cári birodalom érdekkörébe, ennélfogva hozzájárulását adja ahhoz, hogy az Amu-Darja (régi nevén: Oxus) felső folyása alkossa az orosz–afgán határvonalat.

Vámbéry nem hitt e nyilatkozatokban. Szilárd meggyőződése volt, hogy az orosz haderő előbb-utóbb Afganisztánon keresztül igyekszik megközelíteni Észak-Indiát. Még akkor is kételkedett, amikor 1884-ben brit–orosz megegyezés jött létre, hogy közös tiszti bizottság fogja pontosan kijelölni az orosz–afgán határt. De miközben a következő tavaszon az afgán emír éppen Indiában tartózkodott, cári csapatok szállták meg az afganisztáni területen levő Pjandzsdeh határvároskát s környékét. Az Egyesült Királyság konzervatív rétegei, a brit impérium legfőbb őrzői felindultan fogadták a hírt. Pár héten át csakugyan fenyegetőnek látszott a helyzet, Vámbéry pedig úgy érezte, hogy korábbi kételyei igazolást nyertek.

Nyomban előadó körútra indult Angliába, és ott minden addigit meghaladó mértékben ünnepelték. Röpke húsz nap alatt megírta angolul „A közelgő küzdelem Indiáért" című munkáját, melyet haladéktalanul lefordítottak öt másik nyelvre is. A könyvecske alaposan felkavarta az érzelmeket, de viszont ezek az érzelmek nagyon különbözőek voltak. Már ekkor megmutatkozott, hogy kiterjedt gyarmatbirodalmukról a brit szigeteken élők nem vélekednek egyöntetűen. Számos levélíró közölte Vámbéryval, hogy ne ártsa magát Anglia dolgaiba, mivel ezekhez semmi köze. Szemére vetették, mennyire értelmetlen és igazságtalan eljárás Angliának pénzt meg vért áldoznia idegen népek meghódítására, míg saját földjén a polgárok tízezrei nyomorognak, mi több: éhínség szedi közülük áldozatait.

A gyarmatpolitika – írták – csak a gazdagokat teszi még gazdagabbá, a munkások viszont csupán a hatalmában megnövekedett tőke fokozódó elnyomását érzik ebből.

Vámbéry meglepődött. A mohamedán világ gazdasági adatait figyelemmel kísérte ugyan régóta, de közgazdasági elméletekkel nem foglalkozott, és a levélírók szemszögéből sohasem nézte még a dolgokat. Igen újszerűnek tűnt fel előtte a gondolat, hogy egy ország népének esetleg javára válhatik, ha idegen birtokairól lemond, és piacait nem a fegyveres hódítás jogán próbálja meg biztosítani. Tapasztalnia kellett, hogy nemcsak ünnepléssel találkozik Angliában, hanem az ilyenféle eszmeáramlatok erős ellensodrával is. Hiszen maga Lord Lytton, India akkori alkirálya figyelmeztette rá. Lytton azt írta neki, hogy Anglia mostani uralmát Keleten az a halál fenyegeti, amelytől még az istenek sem tudják megóvni kegyeltjeiket: az öngyilkosság. Vannak jó néhányan Angliában – folytatta Lytton –, akik a megtérésnek arra az útjára léptek, amely nem végződhetik mással, mint a nagyhatalomnak kishatalommá való átalakulásával.

Vámbérynak mindez újdonság volt. Két évtized kellett hozzá, hogy valamennyire észrevegye: ezekből a levelekből vethetett először pillantást egy más formájú új világra, amely a természet rendelése szerint már nem lesz az övé.

Feltételezhetjük, hogy előadó körútját követően viszontlátta ismét Perzsiát és talán Afganisztánt is. Erről az útjáról azonban mélyen hallgatott, mivel titkos megbízással járhatott Keleten, hogy a helyszínen tájékozódjék, sőt valószínűleg tárgyalásokat is folytasson. Hozzáférhető írásos nyoma nem maradt ennek az utazásnak, s meglehet, soha nem került volna napvilágra, ha nem ismerkedik meg Perzsiában egy húszéves, nagyon szegény, névtelen vándorral, akivel hol annak svéd anyanyelvén beszélgetett, hol pedig németül, mert az ifjú utazó nemcsak az uppsalai egyetemen hallgatta a természettudományokat, hanem Berlinben és Hallében is.
Vámbérynak az elméletekhez nem volt érzéke, de az emberekhez igen. A svéd fiatalember eléggé érdekelte

ahhoz, hogy sokat elmondjon neki a maga küzdelmes múltjából, és oktassa a közép-ázsiai ismeretekre. Azt viszont mégsem sejtette akkoriban, hogy legnagyobb utódjával hozza össze a véletlen, és még kevésbé tudhatta, hogy ez az utód mindig őt vallja majd mesterének s példaképének.

A fiatal svédet Sven Hedinnek hívták.

Estély a Nemzeti Kaszinóban

Három magyarországi „királylátogatás" története fűződött össze Vámbéry nevével. Az első Naszreddin perzsa sahé volt 1889-ben. Európai körutazásairól tömérdek anekdota keringett, ám a magyaroknak hízelgett, hogy nem elégszik meg a bécsi Burggal, hanem Budapestet is felkeresi. Ki akartak tenni magukért a fogadásnál, hiszen – Vámbéry kivételével – ki látott nálunk valaha eleven perzsa királyt?! A hajóról egyenesen az Akadémia oszlopcsarnokába vezették, ahol az akadémikusok és miniszterek félkaréjának közepén Vámbéry köszöntötte. Akár találkoztak négy évvel azelőtt Teheránban, akár nem, a sah mindenesetre meglepődést mutatott és megkérdezte:

– *In kiszt*? Ki ez?

– Felség, ez az a dervis, akit egyszer réges-régen fogadott a teheráni palotájában.

– Csakugyan! Vámbéry! Vágta rá Naszreddin. És rögtön közölte franciául a magyar miniszterekkel: – A professzor úgy beszél perzsául, hogy nehezen találhatnánk olyan született shirazi szónokra, aki állni tudná vele a versenyt.

Mivel így ismét megerősítést nyert az, amit idehaza némelyek mindig csak vonakodva akartak elhinni, a kormány megkérte a professzort, töltené a sah társaságában a budapesti látogatásra szánt három napot.

Vámbéryt valamennyire mulattatta, de telhetetlen kérdezősködésével egyben fárasztotta is Naszreddin. A sah nyugodtan hagyta órákon át álldogálni magas színe előtt, talán azért, mert az egykori dervist félig-meddig keleti embernek érezte, és a saját környezetében senkinek sem volt szabad az uralkodó jelenlétében leülnie. A professzort feszélyezte egy kósza pletyka is, mely Angliából jutott el hozzá. Azt suttogták, hogy a Buckingham-palotában valami nagyon kínos dolog történt, mialatt a sah ott vendégeskedett.

Naszreddin egyik délelőtt szörnyű haragra lobbant, mert a borbélya rosszul borotválta meg. Alattvalójáról lévén szó, nem sokat teketóriázott, hanem parancsot adott a testőreinek, öljék meg a borbélyt. A hulla eltávolítása körül némi bonyodalmak támadtak. Az öreg királynő előtt feltétlenül el kellett titkolni az ügyet, a londoni rendőrség hivatalosan szintén nem vehetett róla tudomást. A legkülönösebb az volt, hogy a sah láthatóan nem értette, miért a nagy izgalom. Természetesnek tartotta, hogy hanyag borbélyának akkor csapatja le a fejét, amikor akarja. A kényelmetlen s kissé szokatlan esetet végül csak Edward walesi herceg közbelépésével lehetett eltusolni.

Vámbéry nem forgott ugyan abban a veszélyben, hogy Naszreddin a fejét véteti, de haragját magára vonta, valahányszor másképp gondolkodott valamiről, mint a fejedelem. A kincseit ismerte már a teheráni palotából, és ízléstelennek érezte most a fitogtatásukat, bár a pesti

népet elbűvölték a drágakövekkel telehintett ruhák, hisz épp ezt várta a perzsa sahtól. Naszreddinnek pedig kedve telt a bámulatban. Közel engedte magához az embereket, holott odahaza a szolgák hosszú sora zavarta el sétakocsikázásai vagy kilovaglásai alkalmából a járókelőket az útjából. Az ajtókat ilyenkor be kellett zárni, az ablakokat lefüggönyözni, hogy nagyobb biztonságban érezhesse magát. A keleti zsarnokok módjára ő is folyvást rettegett az életéért, s talán azért költött annyit az európai utazásaira, mert itt nem kellett félnie.

Végül a leggondosabb elővigyázat sem tudta megóvni Naszreddin életét. 1896. május 1-jén orgyilkosság áldozatául esett fővárosában. Trónját a fia örökölte, Muzaffareddin. A trónon meg az atyai drágaköveken kívül más öröksége nem is volt, mert a kincstár pincéjében a vaspántos ládákat mind üresen találta. Még a palota szolgáit és hivatalnokait sem tudta kifizetni. A londoni kormányhoz s az angol bankokhoz hiába fordult kölcsönért; némi könyörgés után a cár segítette ki pénzzavarából. A segítség csak rövid időre enyhített a válságon, mert az akkori Perzsia állandósult csődben tengette életét. Kereskedelmi útjain mind sűrűbben tűntek fel a portyázó, fosztogató tekke-türkmének, vasútja pedig egyáltalán nem volt. Ki csodálhatta volna ilyen körülmények között, hogy az új sah a kölcsönpénzek egy részét meg az elzálogosított gyémántokért kapott összeget európai utazásokra és gyógykezeltetésre költötte? Így hessegette el magától az otthoni gondokat. 1900-ban hazánkba is eljött.

Vámbéry harmincnyolc éve ismerte. 1862-ben, első perzsiai útja kezdetén, Tebrizben találkozott az akkor kilencéves Muzaffareddin herceggel, akit éppen beiktattak trónörökösi tisztségébe, s az ország második legnagyobb városában adták rá szertartásos ünnepélyességgel a királyi díszruhát: a *khalát*ot. A kisfú vézna, sápadt, beteges külsejű volt, koravén komolykodással rendezte el magán a nehéz királyi köntös redőit, s Vámbérynak nevet-

hetnékje támadt, amikor az ünnepség udvari költője ezt a satnya gyereket hatalmas hősnek nevezte versében, olyannak, aki fényével elhomályosítja a napot, egyetlen csapással semmivé teszi az ellenséges haderőket, pillantásával megreszketteti a hegyeket, és dühének izzásával kiszárítja a folyókat.

Most Budapesten egy negyvenhét éves, megtört, gyógyíthatatlan öregembert látott viszont, és szívéből sajnálta. Az új sah, alighogy leszállt a Nyugati pályaudvaron a vonatról, máris azt kérdezte:

– *Vámbéry kudsaszt*? Hol van Vámbéry?

József főherceg, a Habsburgok Magyarországon élő családtagja hátranézett a miniszterek mögött álló tudós-politikusra. Rögtön előreszólították, Muzaffareddin kezet szorított vele, s kérte, kísérje el a szállására. Ez a sah jobban ismerte az európai szokásokat az apjánál. Nem keringtek rála olyan legendák, hogy Ferenc József asztalánál a kézmosó tálkából kihörpintette volna a vizet, amire a császár udvariasan követte a példáját.

A leszopogatott spárga csutkáját sem dobta maga mögé a fényes parkettre, mint Naszreddin tette volt első látogatásakor a walesi hercegnél, aki ugyancsak tüstént feltalálta magát, s intett vendégeinek, hogy hajítsák hátra mindannyian a maradékokat.

Ez a sah barátságos, jól nevelt, gyámoltalan és félénk ember volt. Vámbéry hosszú előadásokat tartott neki Perzsia újjászervezéséről. Vasutakat kellene építeni – mondta –, gyárakat meg iskolákat alapítani, az utakat rendbe hozni, és a türkménekhez közel eső vidékeken katonákkal őriztetni őket. A sah tudta, hogy mindez tömérdek pénzbe kerülne, s honnan venné hozzá a szakembereket! Mereven nézett maga elé:

– Úgy van. Sok minden kellene Perzsiának...

A szó hirtelen messzire mutatott, mint egy jó versnek a vége. „Sok minden kellene a világnak" – gondolta Vámbéry. Ő is hallgatott. A sah csak akkor rezzent össze,

amikor erőszakos, korrupt nagyvezíre, aki nyilván az ajtó mögött hallgatózott, s a némaságot nem tudta mire vélni, belépett a szobába. A professzor látta, hogy a megrokkant uralkodó retteg saját nagyvezírétől, fél háremének intrikus asszonyaitól, legfőképpen pedig a néptől. Az önkényuralom is apai öröksége volt, de a beteg ember csak a terhét érezte, örömet nem adott ez neki.

– Majd egyszer, majd egyszer, ha lesz valamink, jöjjön el újra Perzsiába, professzor. Akkor is, ha én már nem élek – szólt csendesen a sah. A szeme tele volt szomorúsággal.

„Haj, haj – merengett el az idős professzor –, mi szükségem van ezekre a búvalbélelt perzsákra? Azok voltak a szép idők, amikor Edward jött le Pestre élni, mulatni, vadászni! No meg úgy mellékesen engem 'megdicsőíteni'..."

Vidáman nekiiramodtak gondolatai. Az ember szíve joga, hogy körörömet érezzen irigyei fölött, s erre akkor bőven megvolt az oka.

Egyszerű, de a régi Magyarhonban szokatlan esete volt a walesi hercegnek Vámbéry Árminnal. A néhai pestiek a leggyakrabban ezt emlegették, ha Vámbéry neve holta után itt-ott fölmerült, nem pedig a harminc-egynéhány könyvét.

Épp az idő tájt, amikor a nevezetes „ügy" megesett, Angliát ismerték és tisztelték a világ legnagyobb hatalmaként. A világ tengerei fölött uralkodó Albion trónjának várományosa félhivatalosan jött ugyan Magyarországra, de a fogadására mégis nagy ceremóniával készülődtek.

A magyar arisztokrácia klubja, a Nemzeti Kaszinó, akárcsak a Montsalvaton a Grál, elérhetetlen magasságban rejtezett a közönséges halandók felett.

A grófok és hercegek a walesi herceg tiszteletére a Nemzeti Kaszinóban adtak fogadóestet. Edward megérkezett, nyájasan kezet rázott ezzel-azzal, körülnézett.

– Vámbéry még nem jött meg? – szólt árnyalatnyi csodálkozással hangjában. – Csak nem történt valami?

Megitták az aperitifeket, asztalhoz tessékelték az angol trónörököst. De a vendég továbbra is nyugtalankodott:

– Ne haragudjanak, uraim, nyilván eltört Vámbéry professzornak idejövet a lába. Semmiképp nem késne, ha ilyesmi nem akadályozná. Baleset érte, attól tartok. – Diszkréten előcsúsztatta a zsebóráját. – Elnézésüket kérem, de úgy hallottam, a professzor közel lakik. Nem küldhetnénk-e át valakit, megtudakolni, hogy mi történt?

Mit tehettek volna a főúri vendéglátók? Mondják a walesi hercegnek, hogy nekik lidérces álmaikban sem jutna eszükbe egy „Wamberger-Vámbéryt" meghívni a Nemzeti Kaszinóba? Nem, ez nem megy.

Ketten közülük sebtiben átkocsiztak Vámbéry lakására. A professzor már ágyban volt.

– Kérjük méltóságodat, jöjjön el velünk a Kaszinóba. Edward királyi herceg látni óhajtja. Legyen szíves, öltözzön fel.

– Most? Ne-em. Ő királyi felsége meg én amúgy is találkozunk, azonkívül nem szoktam olyan helyre elmenni, ahová nem hívtak meg.

– Méltóságos uram, rendkívül kínos a dolog. Valami adminisztrációs mulasztás történt... ö-ö... ha lenne szíves...

– Ugyan már, uraim! Mire való ez?

A „küldöttek" visszatértek, és közölték, hogy Vámbéryt egy kis enyhe rosszullét ágyhoz kötötte.

De akkorra a vendég átlátott már a helyzeten. A fogadóest vége felé kedvesen mondta házigazdáinak:

– Pompásan éreztem magam. Minden nagyon kellemes volt. Örülnék, ha mához két napra én láthatnám önöket vendégül, s legjobb lenne, ha éppen itt. Gyorsan megszoktam a klubjukat, mert nagyon otthonos. Majdnem olyan, mintha Angliában lennék. Majdnem...

Amikor két nap múlva sor került a Nemzeti Kaszinóban Edward viszonzási estélyére, az angol trón váro-

mányosa hazájának vendéglátó szokásaihoz illően a lépcsőfeljáró tetején állt, hogy fogadja az érkezőket. Karonfogva állt ott egy szakállas úrral. És a mélyen meghajló hercegeknek, grófoknak, főhercegeknek egyenként mondta az arcába ugyanazt a szöveget:

– Engedje meg, hogy bemutassam *önt* kedves barátomnak, Vámbéry professzornak.

Azt beszélik, hogy pontosan így történt. Annyi kétségtelen tény, hogy Vámbéryt a walesi herceg látogatásától fogva a Nemzeti Kaszinó tagjának tekintették, és ezzel egyszeriben az akkori magyar társadalmi ranglétra tetején találta magát. Kívülről jött, furcsa és szándéktalan áttörés volt ez, egyedi eset. De ha már úgy alakult a dolog, hogy Edward berakta Vámbéryt a mágnások kaszinójába, a tagoknak nem esett nehezükre megkedvelniük a professzort mint közéjük való csudabogarat és szórakoztató társalgót. Bár Vámbéry megnézte, hogy kivel ereszkedik le beszélgetni a grófok közül, s az angolosan berendezett klubot főként a gazdag könyvtára miatt látogatta csupán.

Rangsorban a Nemzeti Kaszinó után az Országos Kaszinó következett. Az egyetemi tanárok, ha a származásuk „jó" volt, beléphettek oda, s a Semmelweis meg a Kossuth Lajos utca sarkán álló bérpalota klubhelyiségeiből olyan sóvár, tiszteletteljes pillantásokat vethettek a százlépésnyire, a Kossuth Lajos meg a Szép utca sarkán emelkedő Nemzeti Kaszinó klasszicista, nyugodt stílusú épületére, mintha legalábbis hét világtenger választotta volna el őket egymástól. Vámbérynak bármiféle eredményét, bármekkora anyagi boldogulását könnyebben elnézték volna pályatársai annál, hogy ő a Nemzeti Kaszinóba járhat, míg a többiek csak az Országosba!

Mindezt a második világháborút követő nemzedékkel már meg sem lehet értetni, és fel sem foghatják, milyen volt az elmúlt világ. A Nemzeti Kaszinó porrá égett Budapest ostroma alatt.

Viktória – nem sokkal uralmának „gyémántlakodalma" után – meghalt, és fia, Edward foglalta el 1901-ben az angol trónt. Elég nehezen böjtölte ki a mama mellett meglehetősen hosszúra nyúlt várományosi idejét. Hatvanegyedik évében járó, enyhén pocakos öregúr volt már, amikor nekifoghatott tervei megvalósításának. Tudta, mit akar, és mitől kell tartania. Elsősorban nénje fiának, II. Vilmos császárnak német birodalmától. Elég jól ismerte a saját unokaöccsét.

VII. Edwardnak legfontosabb dolga az volt, hogy összehozza a nagy koalíciót a porosz szellemtől áthatott, feltörekvő, gyarmatokra áhítozó, versenytársként jelentkező Németországgal szemben. Bizonyos körülmények hozzá is segítették Edwardot terveinek könnyebb megvalósításához. Az 1905-ben véget ért orosz–japán háborúban elszenvedett vereség és a nyomában kitört forradalom kijózanító hatással volt a cári vezérkarra, s meggyöngítette befolyását az orosz kormányzatra. Edward a történtek után kisebb erőfeszítéssel tudta megteremteni az „entente cordiale", a baráti egyetértés nevű szövetséget Nagy-Britannia, Franciaország és a cári Oroszország között. Az első világháborúban ez a koalíció győzte le a német császárságot.

Az antant létrejöttének egyik előfeltétele volt, hogy Nagy-Britannia és a cári birodalom kiegyezzenek egymással az addig még vitás kérdésekben. Így sikerült megállapodást kötniük az ázsiai érdekterületeikre vonatkozóan is 1907-ben. Perzsiát illetően az ország északi részét az orosz gazdasági szférához tartozónak nyilvánították, a délit a brithez. Mindkét nagyhatalom kötelezte magát, hogy Perzsia (a mai Irán) határait tiszteletben fogja tartani. Ezen az ázsiai alapmegegyezésen nemigen változtatott még az sem, hogy Dél-Perzsiában századunk első évtizedének végétől kezdve mindjobban feltárták a dús olajmezőket, s nem változtatott a későbbi idők sok egyéb fejleménye sem. VII. Edward meg lehetett elégedve

személyes művével. Ázsiai megegyezésük körvonalait revali (mai nevén: Tallinn) találkozójukon tisztázta a cárral. Így esett tehát, hogy az egykor életvidám „Bertie"-ből „nehézsúlyú" uralkodová lett VII. Edward, a nagy jóakaró és már-már barát, cáfolta meg leghatékonyabban Vámbéry számos feltételezését, politikai jövendölését. Az öreg tudós ráébredt, hogy eljárt fölötte az idő.

Utolsó társadalmi és politikai jellegű munkájában, a „Nyugat kultúrája Keleten" című könyvében Oroszország és Anglia civilizáló befolyását állítja párhuzamba, valamint az iszlám jövőjéről elmélkedik. A mai Türkmén, Üzbég, Kirgiz és Tádzsik köztársaságok és Karakalpak ősi népeinek, lakosságának helyzetét, fejlődését tanulmányozza. Ezek között a népek között járt valaha, és sorsuk most sem hagyja hidegen. Sok változásnak észreveszi első moccanását, gyakran helyesen is értékeli, de nem tudja elképzelni mai kialakulásukat. Valljuk be, ez bárkinek meghaladta volna akár a fantáziáját, akár a logikai erejét.

Ha akkor valaki Vámbérynak azt mondja, hogy utolsó politikai műve megírása után fél századdal Türkmenisztánban nem találhatnak majd egy árva nomádot sem, a professzor kedvtelten idézett mondásával torkolta volna le: „Könnyebb lenne a földhöz szegezni minden egyes porszemet, mint a turkománt nyugalmas életre bírni." Ha a jós még mindig nem hallgat el, s azt mondja: Türkmenisztánban ötven év múlva több egyetemi hallgató jut minden ezer lakosra, mint Franciaországban, a professzor harsogva nevetett volna a már nem is bárgyú, hanem egyenesen idióta jövendölésen. S ha a továbbiakban azt hallja, hogy a népesség számához viszonyítva orvos szintén több lesz az egykori türkmén puszták lakóinak ivadékai között, mint például Angliában, majd gyors egymásutánban alig-alig felfogható szavak ütik meg a fülét, olyasmik, hogy: kétszáz kilométeres földgázvezeték, csatorna a Kara-kum sivatagon át, gyapotkombájngyár, erőművek, üzbég operaház, taskenti egyetem, röntgen-

radiológiai klinika... s végül még ez is: Taskenti Múzeum, benne Vámbéry-szoba..., akkor...

Akkor a professzor elájult volna.

Akárhogy is, Vámbéry egy rejtélyes jós nélkül sem tapogatózott egészen vaktában, amikor elképzelte magának, s leírta másoknak Ázsia néhány népének jövendőjét. Nagy vonalakban előre látta Japán nem közönséges tudományos és technikai fejlődését, előre látta, hogy az ottomán birodalom pár évtized alatt egy sokkalta kisebb, de egyöntetűbb török nemzeti állammá alakul át, előre látta valamilyen önálló mohamedán ország létrejöttét Indiában, előre látta, hogy a nyugati hatalmak ázsiai gyarmatai az idő gyors sodrában ki fogják vívni függetlenségüket, előre látta, hogy Európa politikai befolyása csökken, de civilizációja mindjobban elterjed, és a szokások, viselet, művelődés fokozódó hasonlatosságára vezet szerte a világon.

Ha így vesszük, felbecsülhetetlenül többet látott előre a korabeli politikusoknál és államférfiaknál. Számításain azonban majd mindig kívül hagyta Amerikát, mintha ennek a világrésznek dübörgően súlyos előretörését észre se vette volna. Nyilván azért, mert arrafelé kevés a mohamedán. De annak sem lelni nyomát, hogy ezt a nemzetközi méretekben gondolkodó, okos öregembert valaha is elfogta volna a sejtelem: Európa népei egy világháború szakadékának pereme felé botorkálnak. Olyan mély, olyan „biztonságos" béke volt! Hogyan gondolhatott volna ilyesmire? Hihetetlenre a XX. században...

Sorsa kegyes volt hozzá. Ezt már nem érte meg. Tíz hónappal a világháború kitörése előtt halt meg.

Vámbéryt az ifjútörökök földalatti tevékenységéről egyik tanítványa is informálta olykor. A fiatal turkológusban az öreg professzor hamar megérzett valami rokon-

lelkűséget, pedig eleinte Germanus Gyulát sem fogadta másként, mint a jelentkező hallgatókat általában:

– Minek tanul maga keleti nyelveket? Lehet becsületes ember anélkül is, hogy egy kukkot tudna törökül. Ha csak az a szándéka, hogy az indexét aláírjam, megteszem én, de ne zavarjon!

Akkoriban már nagyon megelégelte az olyan hallgatókat, akik csak az autogramját akarták a magukénak mondani, és nem a tudását. Miért vesződjön velük? Az egyetemre sem igen járt be többé.

Ez a Germanus azonban nem tágított. Eldadogta, hogy magától megtanult már törökül, a perzsával viszont nem boldogul.

Vámbéryban felébredt az érdeklődés. Végigmustrálta a jelentkezőt. Mindig kedvére volt, ha valaki egyedül is meg tud tanulni egy nyelvet, és nem szorul a mások gyámolítására. A fiú elé rakta az egyik sztambuli kórház évi jelentését:

– Olvassa, fordítsa!

A különös vizsga sikerült. A professzor átvette Germanus indexét; odaadta Szádi Gulisztánját.

– Ebből jól megtanulhat perzsául. Ha elakad valahol, majd kisegítem.

Nehéz lett volna kiszámítani, mennyi volt a ravaszság, mennyi a könnyed nagyvonalúság a professzor eljárásában. Módszerével ugyanis rászorította az első éves hallgatót, hogy először tanuljon meg angolul, másképp nem használhatja a Gulisztán megfejtésére szolgáló perzsa–angol szótárt. Vámbéry szerint a jó orientalista kellékeihez a főbb európai nyelvek ismerete is hozzátartozik. Eredményes tanítványaitól sokat követelt, a többieken átnézett.

Mivel kitűnő stiliszta és előadó volt, egyénisége a katedrán sem tévesztette el hatását. Művészien megformált, eleven tudást adott át, mi sem állt tőle távolabb a betűrágásnál, a száraz adatok ólomszürke felsorolásánál. A

tohonya embereket, a szellemileg resteket nem szívlelhette. „Talán a legszerencsétlenebb ember az, aki unatkozik" – szerette mondogatni. Tényleg nem értette ezt a fajtát. Az élet lehet ilyen, az élet lehet olyan, de unalmas?! Azt már nem! Mivel ő maga nem szokott unatkozni, a tanítványait sem untatta. Előadásában emberek, népek, vidékek, társadalmak keltek életre, nem csupán egy-egy keleti nyelvnek a szavai.

Germanus Gyula a professzor lakására járt fel. Vámbérynak mindenféle török sajtótermékből küldtek tiszteletpéldányokat; a külföldön dolgozó ifjútörökök éppúgy, mint az otthon maradt ótörökök. Ennyi nyomtatványt átnézni sem ért rá. Egy használatból kikopott fürdőkádba dobta azt, ami nem érdekelte különösebben. Tanítványai ebből a tisztes méretű újságtartóból halászhattak kedvükre. Germanus szintén így ismerkedett meg az ifjútörök politikai irodalommal. Mozgalmuk hívéül szegődött, konstantinápolyi évei alatt még börtönben is ült miattuk. Az osztrák–magyar főkonzul szabadította ki nagy nehezen a Monarchia alattvalóját a török tömlöcből.

De aztán 1908-ban győzött az ifjútörökök tábora. Abdul Hamid előbb meghátrált, majd szavát megszegve, csapataival legyilkoltatta a reformerek sok hívét. Erre az akkor még török fennhatóságú Szalonikiból megindultak a forradalomhoz csatlakozott katonák Sevket pasa és a többi ezredtiszt vezetésével. Bevették a fővárost, elfogták a szultánt, és kitöltötték bosszújukat az udvar haszonélvezőin.

Abdul Hamidot száműzték. Utóda az öccse lett, a hajlott korú Mehemed Resád, aki élete javát ugyan nem ketrecben, de harminc évig tartó házi őrizetben töltötte. Ennyi időn át járt-kelt fogolyként kényelmes palotabörtönében. Törődött volt, félénk, beteg. Nem készült fel – nem is készülhetett – a hatalom gyakorlására. A külpolitikát bátyjától örökölte mindenestül, beleértve a barátságot Vilmos császárral és a nagyhatalmak első világháborús

összecsapását kiváltó okok egyikével: a messzire tekintő német érdekekért és a német gyámkodás alatt készülő sztambul–bagdadi vasútvonallal. Ami pedig a belső ügyeket illeti, a szultán mindent rábízott az „új emberekre".

Vámbéry az öregek szolidaritásával sajnálta ezt a balcsillagzat alatt született Mehemed Resádot. Akárcsak a népét.

Egyszer erről meg sok más egyébről beszélgetett a fiával, Rusztemmal.

Szavak és csillagok

Rusztem, a fiatal büntetőjogász szakállt viselt, mint az apja. Bólogatva hallgatta az öregurat, s az különösen közlékeny kedvében volt ma. Kissé csapongva, de őszintén elmélkedett, emlékezett:

– Ezzel a szegény padisahhal már nem fogok teázgatni. Tudod, hogy milyen közelről figyelhettem meg a két elődjét. No, úgy érzem, ennek a Mehemednek utódja már nem lesz. Bár... talán futja még egy szultánra, hisz ez bizony elég vén. Olyan, mint jómagam. Furcsa dolog, hogy ami másnak történelem, nekem csak az életem tegnapja. Adatok könyvekben, eleven valóság még az én agyamban. Halottak..., itt állnak előttem. Midhat, Fuad, Hajdár pasa...

Tétova mozdulatot tett. Rusztem a keze után nyúlt. Az öregúr hirtelen megélénkülve folytatta:

– Nem tudom eldönteni, hogy az új szultán két bátyja közül melyik volt a nagyobb lator. De szerencsésebbnek Abdul Azizt tartom. Ő ugyanis valóban elhitte magáról, hogy háromnegyed isten. Züllötten élt, de hát az isteneknek mindent szabad. Nem rettegett örökké, mert nagyon műveletlen volt. Ahhoz, hogy valaki töretlenül higgyen a saját diktatúrájában, jó adag műveletlenség szükséges. Tudod, fiam, minél műveletlenebb valaki, annál kevésbé kételkedik. Legföljebb gyanakszik, de az egészen más. Abdul Aziz például annyira el volt káprázatva önmagától, hogy amikor a kiegyezés évében Európában járt, s hajón vitték a Rajnán Koblenzbe, megkérdezte a folyóról, vajon az ő kedvéért ásták-e ezt a csatornát. – Döccenve felnevetett: – A gőgös barom! Budapestre a Dunán jött le. Persze ott voltam a fogadásánál. Jó barátom, a kitűnő Fuad pasa kíséretében érkezett. A szemem láttára történt, hogy a pesti török konzul, igazi européer és művelt katonatiszt, feszes tisztelgéssel üdvözölte a szultánt, amire az dühösen fordult Fuadhoz: „Miért nem csókolta meg a lábam ez a neveletlen fickó?"

Rusztem udvariasan kontrázott apja kuncogásához. Nem először hallotta ezt az igaz anekdotát, de az öregúr folytatta:

– No, hogy Abdul Aziz lovakat, kutyákat meg kakasokat tüntetett ki rendjelekkel, arról tudsz. Érdekes, hogy Caligula császár ezt már szintén megcsinálta, előtte pedig bizonyára mások is, akik annyira régen uralkodtak, hogy még csak hallani sem hallottunk róluk. Az abszolút hatalom végül is mindig ugyanoda vezet, akárkié legyen, akármikor gyakorolják. Ami Abdul Hamidot illeti, ő már nem volt annyira bolond, mint a bátyja, tehát a rettegést közelebbről ismerte nála. Ám aki félelmében rémuralmat teremt, soha többé nem menekülhet saját rémuralmának karmaiból, és napról napra bizalmatlanabb lesz. Ezt törvényszerűnek vehetjük.

Úgy hiszem, Abdul Hamid egyik alattvalójával sem volt oly bizalmas, mint velem, akit nem sikerült az alattvalójává tennie. Mégis egy este felmérhettem félelme és gyanakvása mélységeit. Szokás szerint kettesben teázgattunk a Csit-kioszkban. A szolga a szomszéd szobában álldogált, a lefüggönyözött ajtó mögött. Én hirtelen kinyújtottam a kezem a szultán előtt levő cukortartóért. A „mindenható" padisah oly riadtan pattant vissza ettől az ártatlan mozdulattól, mint egy bolha. Azt hitte, meg akarom ölni. Nem volt se éjjele, se nappala. Forradalomtól félt, csődtől, gyilkosságtól, amit akarsz. Siralmas látvány volt így közvetlen közelről. Az ilyesféle zsarnokok minden falatnál, minden korty italnál méregre gondolnak, és ha a dolog velejét nézed, igazuk is van. Hiszen az egész életük meg van mérgezve!

Maga elé révedt:

– Sokszor ültem a szultán egyik Jildiz-palotájában késő este, magányosan olvasgatva vagy nyitott jegyzetfüzettel az asztalon. És félóránként hallottam az ablak alatt elvonuló őrjárat tompa, nehéz dobbanású lépteit. Képzeld, hogy örökké katonák őriznek! Elgondolkoztam magamban azon, hogy mi kárpótolhat embert a földön az ilyen borzalmas életért. Az úgynevezett korlátlan hatalom is rossz csere ezért. Hidd meg, az önkényuralom legszánandóbb áldozatai a kényurak maguk.

– Néha sajnálom, apám, hogy belőlem hiányzik a színlelés adománya – szólalt meg Rusztem, és csak azután mérlegelte, hogy szavainak sértő éle is lehet. De ha már egyszer belevágott, végigmondta: – Így gondolkoztál, és közben mégis kettesben teázgattál ezzel az Abdul Hamiddal, kalauzoltad Naszreddint, forgolódtál a hatalmasok között.

– No igen, mert érdekes volt, és imitt-amott valamit használni is tudtam. Volt úgy, hogy a hiúságomat birizgálta. Minek ezt tagadni? De viszont, ha most figyelmen kívül hagyjuk távoli utazásaimnak azokat az időszakait, amikor életveszélyben forogtam, és mindenképpen mentenem kellett a bőrömet, az igazság az, Rusztem, hogy én legföl-

jebb színleltem, játszottam ezt meg amazt, de nem hazudtam. Alapvető dolgokban nem hazudtam! Azt hiszed talán, hogy csűröm-csavarom a szavakat. De nem! Kitapogatom őket. Színház, színlelés, színész, színváltás..., ez mind egy család. Színt játszani, ilyet meg olyat..., felületi dolog, érted? A kutatásaim érdekében vállalt életveszély idejét nem számítva, sohasem színleltem olyasmit, ami már mélyebbre ment, és hazugság lett volna. Itt van az önéletrajzom, ez is tanúság rá! Hazudtam-e azt, hogy vallásos vagyok? Hogy a vallás és a tudomány, a felvilágosultság harcában bármikor is meginogtam volna, s ne vallanék színt – mert ez is van, barátocskám! – Spinoza, Voltaire, Renan és Huxley mellett s mindenféle egyházak összes pápái ellen? Nem, ezt nem hazudtam. Pedig mily kényelmes lett volna! És én mégis nyíltan szembeszálltam az efféle képmutatással. Emberek verik itt a mellüket, hogy ők keresztyének vagy zsidók, hasznot akarnak belőle csiholni, holott legbelül azt sem hiszik, hogy van Isten. Én nem csináltam titkot abból, hogy szégyentelennek, kárhozatosnak és nevetségesnek tartom a vallási marakodást. Azt, hogy embereket szétválasztanak egymástól, mikor pedig az ilyen fajta mesterséges megkülönböztetés nem alapszik máson, mint az örökké kifürkészhetetlen mindenség egyik vagy másik fantasztikus magyarázatán. Valamin, aminek még látszat szerint sincs köze a tudáshoz, a jelenségek valódi kutatásához. Annyira nem titkoltam soha, hogy szabadgondolkodó vagyok, hogy téged is következetesen és nyíltan annak neveltelek.

– Ez igaz.

– Azt hiszed, nem kaphattam volna én minálunk akár nemesi kutyabőrt is ingyen, ha nem református leszek, hanem katolikus, és tolom az egyház szekerét? Kaphattam volna. De protestáns lettem, mert ha már felekezetnek kell lennie, előnyben részesítem a türelmesebbet és egyénibben gondolkodót a türelmetlenebbel szemben. Mibe került volna nekem egy kis színlelés? Semmibe. De nem hazudtam.

Fújt egyet, és még nagyobb lendülettel folytatta:

– De gyerünk tovább! Mért fütyültem a kutyabőrre? Mert ezt a egész dzsentriskedést a mai Magyarországon tragikomikusnak látom, és még károsabbnak a vallási torzsalkodásnál. Középkor. Középkor a XX. században. Hatvan évvel ezelőtt Pozsonyban kimondták az országgyűlésen a nemesség előjogainak megszűnését. No, hát inkább az volt a színlelés! Ha most is közöttünk lennének azok a tisztelt Karok és Rendek, megtörténhetnék, hogy többségük ugyancsak az életveszélyt hozná fel mentségül. Azt, hogy nagyon megijedtek a forradalomtól. Mert mi történt? Papíron megszületett egy mutatós törvény, ám hatása a társadalomra nagyon csekély maradt. Nem volt itt soha jelentékeny polgárság. Ez a baj, fiam. Meg az, hogy az akkori nincstelen jobbágy ma nem jobbágy ugyan, de nincstelennek nincstelen maradt. Fogja magát, és kimegy Amerikába. Mert *ott* lehet belőle polgár. Itt pedig a polgár nemes akar lenni. Egy kis választási pénzt csurgatnak a pártkasszába, s a kormány máris válogatás nélkül osztogatja a nemesleveleket őfelsége aláírásával. No, Rusztem, te mit gondolsz, hogy az apádnak nincsen pénze? Ma már van. Lehetnék „nemes bambergi Vámbéry Ármin" a pénzemért, de nem akarok. Mert ez már olyan játék, ami alapvetően hazugság lenne. Én nem léptem soha szorosabb kapcsolatba ennek az országnak „felső köreivel". Ha néha mégis, akkor a legfelsőbbekkel. Vagy azért, mert véletlenül tudósok és írók, mint a drága Eötvös volt, vagy esetleg olyan nagy tudós is kerekedik közülük, mint az ő Loránd fia, az én szívbéli barátom, akit te is szeretsz, vagy néha egyszerűen azért, mert ha nem is teremtenek semmit, a látókörük gyakran szélesebb azoknál a középső „felsőknél". A magyar dzsentri? Nem, köszönöm. Nem kérek belőlük. Az a véleményem, hogy amiképpen a testeket sem a hegyükre, hanem a széles alapjukra kell helyezni, ha azt akarjuk, hogy szilárdan megálljanak, úgy egy-egy társadalom nyugalma és fejlődése is csupán a nép kiter-

jedt rétegeiben lelheti meg biztos, szilárd alapját. Így vallom. Pedig melyik dzsentrinek, de akár melyik hazai grófnak vannak olyan angol főnemesi barátai, mint nekem? Egyiknek sem. Eszi is őket a penész miatta. Hát csak egye!

Rusztem, aki már jó ideje mosolyogva hallgatta apja tirádáját, most tele torokkal nevetett:

– Papa, ez óriási! Az egyik pillanatban lepocskondiázod az egész újmódi világot, a másikban hetvenkedsz az angol lordjaiddal. Valójában haragszol azért, hogy neked nem adtak magyar kitüntetést, közben pedig tele van az íróasztalfiókod nagy halom külföldi rendjellel, besöpörted oda, nem viseled azokat, kivéve Edward királyét. Kineveted a filisztereket, az egyetemi kollégáidat, akik telerakják magukat mindenféle rendjelecskékkel; te magasabb fokozatúakat tartasz a fiókodban, rájuk se nézel, és mégis játszod a sértettet, hogy nincs közöttük magyar! Ki tudja ezt megérteni?

– Hát igen, ki tudja az emberi természetet megérteni? – felelte az öreg professzor mosolyogva. – De válaszom azért van egy és másra. Az Edwardtól kapott Viktória-rend tiszti keresztjét azért hordom, mert – az ujjait kibökve sorolta – először is: az angolokat szeretem a legjobban, amint az köztudomású. Mégpedig azért, mert az angolokat felnőtt népnek tartom. Képmutatóknak nevezik őket. Ez lehet, hogy így van, lehet, hogy félreértés. Ám ők maguk nem szorulnak hazugságra. El tudják viselni az igazságot akkor is, ha kényelmetlen, a szemükbe lehet mondani akkor is, ha kínos, és el is várják a saját kormányaiktól. Ezért felnőttek. Másodsorban: Viktóriát ismertem, szerettem, szívesen hordom a róla elnevezett rendjelet. Harmadsorban: a hetvenedik születésnapomra kaptam, és Edward király annyira nem feledkezett meg erről az emberéletben mégiscsak jelentős dátumról, hogy külön táviratban gratulált. Bebizonyosodott, hogy annak a windsori születésnapkönyvnek van értelme, és bele is szoktak nézni. Most pedig rátérhetünk a „lordjaimra".

– Papa, ennyire komolyan veszed a tréfát?

– Hogyne. Mi egyebet vehetne az ember komolyan?

– Szóval mi van a lordjaiddal?

– Hogy tovább soroljam, mint az imént, először is valószínűleg rajtam múlott, Sir Arminius Vámbéry leszek-e vagy sem. Lovag, talán még báró is lehetett volna belőlem. Akkor a halálom után te örökölnéd a bárói címet. Sir Rustem, az angol arisztokrácia tagja, the second baronet,* hiszen jól tudod, hogy ott számozzák, hányadik nemzedék viseli a főnemesi címet.

A fiatal büntetőjogász ismét elnevette magát:

– Fekete talárban mint Sir Rustem védhetném a csirketolvajokat meg a kis sikkasztókat! Inkább egyetemi tanár szeretnék egyszer lenni, papa, ez az a címed, amit szívesen megörökölnék, de ez nem átörökíthető.

– Fiam, te nem szorulsz az én segítségemre, mert nem címet, hanem észt örököltél tőlem. Meg fogod csinálni a magad útját. Hanem az kétségtelen, hogy megkönnyíthettem volna az utadat, ha Angliában telepszem meg. Talán hiba volt, hogy nem ezt választottam. De nem tehettem, mert abban is lett volna valami hazugság. Miért? Ezt már kissé nehezebb lesz kibogoznom, de megpróbálkozom vele. Így az élet vége felé nem árt egy kis számvetés.

A fiára nézett, mint aki valamilyen udvariasan nyugtató ellenvetést vár. Rusztem tüstént elértette:

– Drága apám, viszonylag igazán nem lehet panaszod az egészségedre, a munkabírásod pedig egy ötvenötvenöt éves férfinak is dicséretére válna.

– Talán. De nálam legföljebb a fele annak, amit régebben tudtam végezni. Ez több egy átlagember teljesítményénél, de nekem kevés. No de most arról szólunk, hogy én mért nem lettem kegyelmes úr, illetve valami ehhez hasonló. Rosszkor születtem, rossz helyre, ám ebben pusztán csak annyi az említésre méltó, hogy mégis,

* A második báró

végső soron ragaszkodtam ehhez a rossz helyhez. Miért? Erre szeretnék válaszolni. Ifjúkoromban lelkes hazafiságomon nehezen tehetett volna túl bárki. Ma már ezt a szót, hogy „hazafi", alaposan megutáltatták velem. És az a furcsa, hogy valahol legbelül, szinte a tudatom ellenére, mégis az maradtam. Sokféle ország fiának tudtam magam színlelni, jobban írok angolul, németül, talán törökül is, mint magyarul, sok helyütt otthonos vagyok, sehol sem vagyok egészen otthon, és mégis itthon akartam élni. No, érthető ez?

Rusztem rándított egyet a vállán, és széttárta két tenyerét.

– Sorsom rendkívüli volt, de nem feltétlenül irigylésre méltó – folytatta az öregúr. – Rendjén van, hogy Angliában *distinguished foreigner*, előkelő idegen vagyok, de nem éreztem rendjén levőnek, hogy idehaza sem lehettem egyéb. Idegen maradtam a saját hazámban, s méghozzá csak hellyel-közzel „distinguished". Itt nagyon nehezen, kelletlenül biggyesztik nevem mellé a „kiváló" jelzőt. Amit színleltem, fiam, azt mindig könnyű volt az emberekkel elhitetnem. Amit azonban nem színleltem, hanem hittem és éreztem, vagyis adott esetben azt, hogy magyar vagyok, nem akarták elfogadni. Orrfintorítás volt rá a válasz, gúnyos mosoly, kételkedés, vállvonogatás, lenéző fricskázás. Nem mindenkinél persze, de túlontúl sokaknál. Ha egyszer nem fogadtak be soha igazán, nem ismerték el a valódiságomat, csak a színlelésemet, a józan ész parancsára okosabb lett volna a Temze partján élnem, mint a Duna mellett. Nem butaságból, nem illúziókból választottam, ahogy választottam. Álljunk csak meg! Épp ezt fogalmaztam rosszul. Nincs választás. Ahogy nem választhatod meg a szemed színét, az arcod formáját, úgy nem választhatod meg a hazádat. Csalatkozik és csal, aki azt hiszi, lehet. A haza is veled születik. Ha valaki gyermekfővel szakad ki a szülőföldből, akkor lehet más hazája, de felnőttkorban maradéktalanul sohasem lesz hazája olyan ország, ahol nem volt gyermek.

Kicsit hallgattak mind a ketten.

– Hogy a teljes igazságot mondjam – szólt elgondolkozva a professzor –, talán mégis elmegyek, ha nem mehettem volna el bármikor. No, természetesen ez abszurdumnak hangzik. De képzeld el, hogy valami rejtélyes oknál fogva ide lettem volna láncolva a Duna partjához. Hát mondjuk... – megpattintotta az ujját – mondjuk, mint valaha régen egy jobbágy. Röghöz kötve. Hiszen az a tréfás, hogy előbb magam mondtam ugyanezt. De röghöz csak belülről kötődhetsz, nem külső parancsra. Nagy ritkán előfordult, hogy két évig megszakítás nélkül itthon voltam Magyarországon. Ilyenkor már űzött a vágy. Főként ki, Angliába. Ott a származásom nem lett volna akadálya annak, hogy diplomáciai szolgálatba lépjek. Két ízben fel is ajánlották nekem. Török közhivatalnok pedig annyiszor lehettem volna, hogy ennek alkalmát el se tudnám sorolni. Mindig nemet mondtam. Valószínűleg itthon is ezt tettem volna, de a Monarchiában soha fel sem merült a gondolat, hogy a tudásomat meg az összeköttetéseimet rozoga külpolitikájuk megerősítésére fordíthatnák. 1877–78-ban, az utolsó orosz–török háború idején, amikor a Fényes Porta végleg elveszítette befolyásának maradékát is Romániában, Szerbiában, Bulgáriában, amikor a háborút lezáró San Stefanó-i béke meg nyomában a nevezetes berlini kongresszus teljesen újjárajzolta a Balkán térképét, s olyan fejleményekről volt szó, amelyek hazánk sorsát közvetlenül érinthetik, a kutyának sem jutott eszébe, hogy engem kellene leküldeni a Boszporusz mellé követnek. Vagy legalábbis követségi tanácsosnak. Én mindenkit ismertem. Leküldtek egy grófot, aki senkit sem ismert, és halvány fogalma sem volt a keleti viszonyokról. De grófnak születetett. Pedig akkor a külügyeink élén merő véletlenségből egy okos ember állt. Andrássy Gyula. Persze ő is gróf. De azért a hivatalhoz észt is kapott Allah jóvoltából. Annyit azért nem, hogy felötlött volna benne a gondolat: talán egy ilyen magamfajta dunaszerdahelyi ple-

bejus többet érne a keleti követségeinken azoknál a címeres ökröknél, akiket leküldtek oda. Ugyanez történt, amikor Ausztria–Magyarország első ízben létesített követséget Teheránban. A sajtó mindenfelé az én nevemet emlegette mint jövendőbeli követét. A sah tetszéssel fogadta a hírt. Erre végül én is puhatolózni kezdtem hivatalos helyen, hogy fújja-e a szél a harasztot, és azért zörög-e, feleletül pedig azt kaptam: „Ön még csak szóba sem kerülhetett, hiszen császári és királyi asztalnok rangja sincsen!" Hallottál már ilyet? Asztalnok! Serlegtöltő, körömvágó, fejdögönyöző, mint ő legmagasabb szentsége, a hivai tatár kán udvarában! Hát itt tartunk a Duna mellett a XX. század első évtizedében!

Hümmögve felnevetett.

– Nekem különben nem volt fontos. Jobb így. Őszintén mondhatom, hogy Stein Aurélt is legföljebb annyira irigylem, amennyire az életből kikopó vénember óhatatlanul irigyli az utána következő nemzedéket. Kerek harminc esztendővel fiatalabb nálam. Ennyivel több ideje van is hátra, ha minden a természet általános törvénye szerint megy. Itt született ő is a Duna partján, de viszont ő áttelepedett a Temze mellé. Sokkal több segítséget kapott nálam, kaphatott is, mert nem maradt egy nyomorúságosan szegény ország fia, mint én, de mégsem irigylem. Ő hatezer szanszkrit kéziratot tárhatott fel a világnak a kasmíri maharadzsa könyvtárából. Én boldog voltam, hogy dervisrongyaimban néhány kéziratot magammal hozhattam Bokharából meg Szamarkandból. Ő angol akadémikus, én magyar. Ő a lahorei egyetemen tanított, én a budapestin, de számomra ma is ez a kedvesebb. Ő a brit indiai kormány készséggel megszavazott pénzén kutathatott kilenc évvel ezelőtt meg tavaly Kelet-Turkesztánban, és rengeteg régészeti leletet ásatott föl, én örültem, ha oldalvást pisloghattam kicsit az ősi makedón birodalom romjaira. De minek is folytassam? Őbelőle olyan bizonyosan Sir Aurel Stein lesz, mint amilyen bizonyos, hogy

én most itt ülök veled a könyvtárszobámban. Mégsem bánom, hogy én *itt* ülök. S nem bánom, hogy te nem leszel Sir Rustem, hanem doktor Vámbéry Rusztem magyar büntetőjogász vagy egy a haza kisszámú, de gyökeresen szabadelvű, radikális polgárai közül. Mert arra, fiam, itt ma sokkal nagyobb szükség van, mint ott a Temze partján.

Elégedetten legeltette szemét a faltól falig s az ajtópárkány magasságáig érő tömött könyvespolcokon.

– Ez az én boldog szigetem – mondotta. – És a kincses szigetem. Ha bezárkózhatom a könyveim közé, mindig otthon vagyok. My home is my castle,* nos igen, az én boldog szigetemen álló váramnak olyan magas a tudásból, az írott szóból épült tornya, hogy onnan évtizedek óta beláthattam három világrészt. A munka tett engem mindig áldottá az emberek között. És állítom, hogy minden férfiembert csak az tehet azzá. Emellett azonban igaza van bizonyos mértékben Zrínyinek is. *Sors bona, nihil aliud.* Jó szerencse kell, semmi más. Mert a jó szerencse is bizony elkel. Különös, de ez még az írói műveknél sincs másképp.

Az íróasztala mögött balkézt álló könyvespolchoz bicegett. Azt színültig megtöltötték Vámbéry saját munkái. Eredeti kiadások meg fordítások angol, német, francia, spanyol, svéd, dán, orosz, török, perzsa, japán, hindi és a Kelet-Indiában honos gudzserát nyelvre. A könyvespolc tömör ajtókkal lezárt alsó részében s a csupán létrával elérhető legfelső két polcon tartotta az újságcikkeit és a róla szóló közleményeket. Angliában főként a legtekintélyesebb lapnak, a The Timesnek dolgozott, de ezenkívül 1865-től a század végéig tíz folyóiratban jelentek meg tanulmányai és hozzászólásai. A folyóiratok egy része ma is létezik. Németországban kilenc lap és folyóirat számára

* Az én házam az én váram

írt alkalmi tudósításokat és publicisztikát. E lapoknak három utóda jelenik meg napjainkig. Franciául a Revue des Deux Mondes (Két Világrész Szemléje) közölte Vámbéry munkáit; Amerikában két magas színvonalú folyóirat; Ausztriában a Neue Freie Presse (Új Szabad Sajtó) című polgári liberális lap meg a Keleti Tudományok havi szemléje, végül idehaza a félhivatalos jellegű, elég jól szerkesztett, német nyelvű Pester Lloyd. Ez összesen *huszonhat* hírlap, illetve folyóirat. Vámbéry cikkeinek, szerkesztőségekhez írt leveleinek, kisebb tanulmányainak száma több ezerre rúgott, bár saját maga sohasem katalogizálta munkásságának ezeket a melléktermékeit. Noha nem egy újságíró lehetne elégedett azzal, ha főfoglalkozásként produkál ennyit. A cikkírói rendszeres munkát Vámbéry hetvenéves kora körül hagyta abba. A róla szóló közleményeket a világ különböző tájairól összegyűjtvén, lerakta egy dossziéba. Nagyjából 200–250-re becsülte a számukat.

Rusztem eltűnődve nézte az öreg professzort, amint könyvei között matatott.

Apján most is a megszokott pepita házikabát volt, fekete bársonykézelővel, fiúsan szabott, kerek gallérral, magasan csukódó csontgombokkal. Így, otthon sohasem viselt keményített fehér gallért, nyakkendőt. És odahaza mindig posztó házisapkában járt, akárcsak az öreg Jókai. A tarkója fölött egészen a füléig, koszorú formájában aránylag még erős szálú, dacosan fürtösödő a haja, de a feje búbja régóta tar, és ezért visel otthon is sipkát. Valójában nem sipka az, hanem inkább fezféleség. Van az öregúr ruhatárában cseresznyepiros színű, kakaóbarna meg fekete egyaránt. Magasan a halántéka fölé tolja, így mindig impozánsan hat a fezzel keretezett dudoros-domború homloka. Ha elmegy hazulról, fekete kemény dinnyekalapot hord. A cilindert sohasem szerette.

Öregkorának elnézik azt is, hogy látogatóban nemegyszer fején tartja a kalapot. Bár ilyenkor néha szintén

felteszi a kedvelt sipka-fezt. Veres Pálné leányának, Rudnaynénak kedves irodalmi szalonjában legtöbbször így szokott üldögélni. Ott kötött barátságot Herman Ottóval meg Madách Luciferjének „ősmodelljével", Szontagh Pállal. Kiváltképpen azonban a mérges-tisztességes, nagy kritikussal: Gyulai Pállal. Őhozzá különösen vonzódott, talán mert egyformán kis növésűek mind a ketten. Enyhén zsidóssá teszi apát, hogy nem szeret fedetlen fővel ülni. Ám egyébként inkább valamilyen tiszteletre méltó agg brahminra emlékeztet. Bölcs, törődött, nyugodt arca van. Jó, hogy a humora nem hagyta el máig sem. Pedig hiú. De mennyire!... És érzékeny. Szerencsére tudja magáról, s humorral egyenlíti ki valahogy ezt a két hibát.

Amikor pár év előtt Sven Hedin itt járt, egyenesen apához jött meg Lóczy Lajoshoz. Ez nagyon jólesett neki. Lefényképezték mindannyiukat együtt, az öregúr akkor is magán tartotta a keménykalapját... Hm, kiszedett néhány könyvet a polcról, leteszi az egész halmot, és most körülményes élvezettel rágyújt. A legjobb havannákat szívja... Porto Ricos..., Regalia Media. Előfordul, hogy órákig is elüldögél dolgozószobájának valamelyik zugában, előtte a nyitott könyv, de nem sokat olvas belőle. Szopogatja a szivart, aztán el-elrévedezik hosszan. Vajon a múltat járja meg ilyenkor?

Hát... az volt a legendás, szép idő, amikor itt minden zümmögött, dongott a munkától. Micsoda méhkast épített saját maga köré! A munka volt az otthona, ez igaz. Az „édes otthon"..., no nem... A *valódi*, az inkább savanykás ízű minálunk meg gyógyszerszagú... Szegény mama folyton betegeskedett. Hol az egyik fürdőhelyen kúrálták, hol a másikon. Mama keveset kapisgált apa munkájából, fiatalon sem érdekelte. Mindig csak azzal törődött, hogy fia porszemet se találjon a politúros bútorokon, s hogy jóízű étel kerüljön ki a konyhából. Ha ágyban feküdt, folyton becsöngette a lányokat jelentéstételre, hogy mi történik az ő kis birodalmában. Most,

mióta még inkább ágyhoz kötött, még sűrűbben berreg a csengő. Apa imént azt mondta, három világrészt látott be ennek a könyvtárszobának magasából. Mama, szegénykém, nem látott be soha többet, mint ezt a lakást. De gondot nem ismert a férje mellett. Lehetséges, hogy mióta az eszemet tudom, gyanítottam volna valami szívós, csendes unalmat közöttük? Elég furcsa, de lehetséges. Papa az egész világot érdekelte: Skandináviától Indiáig, Szibériától a Boszporuszig ezrek várták kíváncsian, mit mond, mit ír, mi a jóslata. Mama kicsit magára hagyta... Vagy ő hagyta volna már réges-rég magára mamát, szórakozott-szívélyesen? Amikor mama nemcsak a személyzettel vágyott beszélgetni, mit tehetett volna? Lement uzsonnázni a barátnőivel. A Kuglerhez a Gizella téren,* a Hangliba** vagy néha nyáron, ha balzsamosan meleg volt az idő, propelleren át a Várkert-kioszkba, a nagy lombú fák alá. Hát ennek is vége. Mama hónapokig van távol a fürdőhelyeken, vagy itthon van távol, úgyhogy szinte ki sem mozdul a szobájából. Igaza van apának. Ki tudna eligazodni az emberi természeten? Mamában kibogozhatatlanul keveredett el a kicsinyesség a nagylelkűséggel. Világéletében krajcároskodott, cselédügyeken sopánkodott, s ugyanakkor mindig kész segíteni, pénzzel, ajándékkal, néha csupán odafigyeléssel. Csupán? Apa kevésbé veszi észre az egyes embereket mamánál. Mégis remek fickó apa, ez a drága vén brahmin! Ahogy mondják, százezer ismerőse van. De ha én nem lennék, milyen magányos lenne... Öncsalás? Meglehet, hogy az öregség eleve magányosságra ítél? A „Legfelsőbb Bíró", akiben mi nem hiszünk, a természet, amiben hinni kényszerülünk, megfellebbezhetetlen végítélete minden teremtett lény számára?...

* Ma Vörösmarty tér. A Kugler később Gerbeaud lett, most Vörösmarty cukrászda.

** Csinos kioszk volt, kávézó és vacsorázóhely a Duna-parton a Vigadó előtt.

Tudni kellene, mennyire érzi a magányosságot. Beszélni nem beszél róla. Mindig volt tartása.

Most leül a karosszékébe az íróasztalához. És maga elé pöfékel, mintha megfeledkezett volna rólam. Ha újra szólna, szívesen hallgatnám tovább. Régebben neki nem volt ideje, ma nekem van kevesebb. Ritkán beszélgetünk kiadósan. Régen... Hát mikor is beszélhettünk volna hosszabban? Egy-egy vasárnap. Én tanultam. Elég keményen. Nem hagyhatom szégyenben az öreget. Nyelvész nem akartam lenni. Az ember egy híres apát ne kövessen a pályán. Lehet, azért mentem jogásznak, mert ez a terület mindig idegen marad apa számára. Az örökös magyar közjogi csetepatékon csak mosolyogni tud. Papát más érdekli, más izgatja, mint a hazai urakat. A magyar glóbusz kicsit szűkös neki, ha százszor itthon maradt, akkor is!

Gyermekkoromban még napi tíz órát dolgozott, ha sütött a nap, ha esett a hó. Színházba alig járt. Hangversenyre talán soha. A nagy ivászatokat gyűlölte. Mikor is futotta volna apa idejéből az esti kvaterkázásokra, a sörözésekre a Kis Pipában, a Curia utca söntéseiben? Legtöbbször este kilenckor ágyban volt. Hogy az ördögbe bírta volna másképp? Hiszen még így is nehéz megérteni, hogyan telik ki ily tömérdek munka egyetlen emberéletből. Soha nem tűrt maga felett urat, és a legszigorúbb ura volt magamagának. Rabszolgatartó. *Nulla dies sine linea* – egyetlen nap sem telhet el tollvonás nélkül. Ez volt a jelszava, és ettől nem tágított hetvenéves koráig. Igen, a toll mindig percegett ebben a házban, a patikaszagú falak között. Bár apa szobájának pillanatig sem volt ilyen szaga. Jó cserzett bőrszag, kesernyés füst, könyv és papír szaga itatta át a falakat. Volt úgy, hogy délután kettő meg öt között két-három toll is szántotta a hosszú kutyanyelveket, az árkuspapírokat.

Hajnali hattól tízig dolgozott papa a komolyabb tanulmányain. Akkor jött a villásreggeli, utána kezdődött a

cikkírás. Vagy akkor rögtön beállított az egyik íródeákja – az öregúr ma is így hívja a mellette titkárnokoskodókat –, vagy délután kettő tájt jött egyszerre két-három íródeák is. Azt kellett látni! Az egyik íródeák itt, a másik ott, a harmadik amott. Ő meg közöttük sétált a szoba közepén, s háromféle nyelven felváltva mondta tollba különböző cikkeit. Ide egy angol mondat, oda egy német, amoda egy török... Nem kavarja össze a gondolatmeneteket, pillekönnyen száll egyik nyelvről a másikra. Bűvész...

Emlékszem, túl volt már az ötvenen, amikor egyszer váratlanul azt mondja a vacsoránál: „Ma vértolulásom volt, és még most is fáj a fejem. Pedig nem szokott fájni. Ez vészcsengő. Jó lesz, ha ügyelek rá. Csökkentenem kell a cikkírást. Ezentúl egyszerre csak egy íródeákkal dolgozom." Azt hiszem, a szellemi munkát akkor szállította le napi nyolc órára. Korán vacsoráztunk mindig. Aztán jött a levélírás. Olykor-olykor délelőtt is diktált leveleket a titkárának. Még most is tollba mondja őket. Persze a kézírás már nehezére esik. Akkora postája van, mintha egymagában egész külügyi hivatal lenne! Törökül, perzsául, arabul, üzbégül, kirgizül, németül, franciául, oroszul s nem utolsósorban magyarul folytatja a tenger sok levelezését. Ezt még csak munkának sem veszi. „Így tartom meg az eleven kapcsolatomat a távoli országok életének legapróbb részleteivel is – mondogatja –, és így maradok otthonos a különböző nyelvekben. Nekem ez üdülés!" Ritka kedvtelés. A levélírás mint üdítő foglalatosság! Isten tudja, hogy van az, hogy az ilyen apák miért nem tudják az energiájukat átörökíteni a fiaikba? Nyilván a nyomor, a létbizonytalanság, a teljes ismeretlenség, a „csak azért is" sarkantyúja hiányzik a fiak életéből...

Ejnye. Apa elbóbiskolt. Ilyesmit most tapasztalok nála először. Kimeríthette a nagy lendület az előbb. Itt hagyjam? Iszkoljak el lábujjhegyen? Nem. Várok. Inkább rágyújtok magam is...

– Sors bona, nihil aliud – szólalt meg egyszerre az öregúr.

Mi az, észre sem vette, hogy elszundikált közben? – ütődött meg Rusztem. De nem volt ideje ezen tűnődni, mert a professzor hóna alá kapta a könyvcsomót, és a sarokban álló kerek dohányzóasztal felé tartott, ahol a fia szívta a Khedive nevű egyiptomi cigarettát.

– Szóvá tetted az előbb, miért nem hordom a rendjeleimet – mondta Vámbéry. – Többek között azért sem, mert az én kitüntetéseim a könyveim. Ezt egyébként Edward király legidősebb lánya mondta egyszer nekem, én csak őt plagizálom. Hát erről beszélgetnék kicsit veled. A számvetéshez is hozzátartozik..., meg valamivel kapcsolatban olyan végrendeletszerű óhajom is lenne. Persze nagyon kellemesen érezném magam, ha most azt mondhatnám, hogy az én *valódi* rendjeleim, a munkáim mind első osztályúak. Akadnak köztük, sajnos, majdnemhogy talmiak. Épp elégszer fejemhez vágták, hogy idővel magam is belássam. Annyira azért mégsem, amiként azt felhánytorgatták ellenem. Akármennyit gondolkodom ezen ma már, amikor nem ég örökké a kezem alatt a munka, mindig csak arra az eredményre jutok, hogy akik le akartak engem dorongolni, a megengedettnél vastagabb doronggal hadakoztak. És akkor is ütöttek, ha nem volt igazuk. Vagy mondjuk, nem volt egészen igazuk. Ez a számvetésem. Magammal meg velük.

Kihalászott egy kötetet a nagy csomóból:

– Ide nézz, fiam! Az emlékirataimat nem számítva én ezt tartom a legjobb művemnek. Első osztályú „rendjel"... Persze nagyon büszke vagyok a te képességeidre, de más területen dolgozol, mint én dolgoztam, s nehezen mérheted föl, hogy az én írásaimból mi az érték, mi nem. Világos, nem az útikönyveimről beszélek. Azok a nagyközönséghez szóltak. Több mint harmic esztendeje már, hogy megírtam az utolsót, a „Keleti életképek"-et. De ez itt tudományos tekintetben a maga idején úttörő munka volt. Negyedszázad múlt el azóta, hogy megjelent. – Az

öreg professzor önérzetesen rátette tenyerét a fia elé helyezett könyvre, amelynek címe: „A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben" aranyozott betűkkel csillant ki a széttárt ujjak közül. – Egybegyűjtöttem én ehhez a könyvhöz legkülönbözőbb türk népek között szerzett tapasztalataimat, s mindent, amihez az irodalomban hozzáférhettem. A mondáktól kezdve a régészeti leleteken át a mai időkig, a szokások, ételek, italok, szertartások, mulatságok, bútorok, eszközök, lakóhelyek, tájak leírásáig. Elmondhatom, nem akadt előttem néprajzi író, aki azt a sok-sok nyelven írt forrásanyagot meg a maga szemével látottakat úgy ki tudta volna aknázni, mint én tettem. Mindent összegyűjtöttem a török fajtájú népek életéről, és nem feledkeztem meg a legkisebbekről sem. Még a jakutok is benne vannak és mindenféle néptöredékek. A nagy türk család asztalának morzsái. Minden, minden... A sámánizmus, a népköltészet, a történelem, a nomádság, félnomádság, a mai, helyesebben az akkori gazdasági helyzet, a népek és törzsek statisztikája, a karakirgizek, kazahok, üzbégek, karakalpakok, csuvasok, baskírok, kumükök, karacsajok, nogaj-tatárok, mescserek... Mit soroljam, hisz te legalább elolvastad! De azzal nem volt dicsekedni valóm, hogy a legkülönb könyvemből húsz év alatt sem fogyott el itthon háromszáz példánynál több. Kiadták németül is, ott sem fogyott... Annál is nagyobb csalódásom volt, hogy az istennek sem adták ki angolul, pedig eleget verekedtem érte. Hát ez volt a legtöbbet érő könyvem sorsa, holott igyekeztem érdekesen megírni. Nem csupán a maroknyi orientalistának szántam. S még mondja valaki, hogy a könyvekhez nem kell jó szerencse! Örülnék, ha azzal az érzéssel mehetnék el, hogy halálom után megpróbálod feltámasztani ezt a munkámat. Akármennyire meg is változott a török fajtájú népek világa, ez azért kortörténeti emlék marad és annak mindenképpen pótolhatatlan.

A professzor elvette tenyerét a féltőn szeretett könyvről, megdörzsölt egy kidudorodó eret még mindig húsos és kemény fogású kezén, s elmerengve folytatta:

– Mostanában, Rusztem fiam, nem valami nagy művészet felfedezőnek, orientalistának, néprajztudósnak lenni. Ma már könnyű publikálni... Sven Hedin vasúton utazik a Szir-Darja meg az Amu-Darja vidékén, nem egy büdös teve hátán. – Legyintett. – Így van, és jól is van így. A kedves Lóczy Lajosnak bizony könnyebb volt Széchenyi Béla gróf kitűnően felszerelt expedíciójával járnia a Himaláját, mint Kőrösi Csomának. Mégsem adnám oda semmiért az én tapasztalataimat. Meglehet, túlságba vittem, hogy újat mondjak, újat találjak. Nem kellett volna a fölfedezéseket szinte hajhásznom. Megbánni azért nem bántam meg. Van nekem egy harmadik mottóm is. Azt, ha jól emlékszem, nem írtam le. Magam csináltam, azaz magam forgattam ki: „A járt utat a járatlanért bátran hagyd el!" Ugyan hol tartanánk mi, emberek, ha folyvást csak a járt úton topogtunk volna?

– A járt út kényelmesebb..., és sokkal unalmasabb.

– Ez az! – csillant fel az öreg szem. – Még ha a magam ösvényein gyakran eltévedtem, kerülőket tettem is. Meg aztán, ha konok türk-elméletemmel nem kavarok fel akkora vihart a „finnugrászok" között, nem sok vizet zavart volna a szakkörön kívül nyelvünk eredetének kutatása. De ahol jó hangosan püfölik egymást az emberek, ott hovatovább a nagyérdemű közönséget is érdekelni kezdi, hogy min tört ki a csetepaté. Az életem, Rusztem, ilyen szempontból is szép volt. Ma már, amikor rég elült a nagy vita, tudom, hogy keserűségeim alján megéreztem valami pezsgően éltető ízt. A hosszú életnek az a gyönyöre, fiam, hogy a *folyamatokat* csak akkor érzékelheted, ha sokáig élsz. Ez a megöregedésért járó kártérítés. Nem lebecsülendő. Hisz olyasmit adhat meg az embernek, ami már túl van az okosságon. A velünk

született tulajdonságokat természetesnek tartjuk, de ez a későn szerzett érzékelés – pompás szellemi élvezettel jár.

– Gondold el – folytatta az öregúr –, hogy én majdnem kortársa voltam Kőrösi Csomának. Számomra ő nem legenda. Szegény Reguly pedig sokkal fiatalabban halt meg nálam. Csoma szinte azzal a hittel indult el, hogy Ázsiában olyan fajrokonokra találhat, akik az ő „jó reggelt" köszöntésére „hozta isten"-nel felelnek. Ebben a szent naivitásban volt valami megrendítő. Mire azonban én visszaérkeztem Közép-Ázsiából, vége volt már a gyermekded hiedelmek korszakának. És az Akadémia könyvtárában ott találtam a derék württembergi Budenzet. Azalatt jött ide, míg én először éltem lenn Törökországban. Amíg Fehérvárott tanárkodott, sűrűn váltottunk levelet. Jóban voltunk mi eleinte! Miért is ne lettünk volna, egy Bamberger meg egy Württemberger, no nem? Perzsiáról szóló útikönyvemet neki is ajánlottam, nagy szeretettel. Furcsa, mi? Az ember nem szokta gyanítani, hogy ki fogja ledöfni. Annak idején... – zárt ajakkal hümmögve mosolygott – szóval nagyon régen, amikor te még alig totyogtál, vagy nagy matrózgallérod fölött még iskolatáskát hordtál, s amikor Budenz javakorát élte, felháborodtam azon, hogy neki miért szabad szófejtő bukfenceket vetnie, s néha erőszakosan magyaráznia a nyelvtant, de miért csapnak tüstént az én fejemre, ha ilyesmivel próbálkozom a magam elméletének védelmében. Mérgemben csöppet sem volt igazam. Nekem se lett volna szabad, nekik se, bár végül is az ő bizonyításuk kerekedett felül, a finnugor iskoláé. Budenz számára merőben tudományos kérdésről volt csak szó.

Hirtelen elhallgatott, és kicsit előrehajolt, mintha a nyitott ablakon át utánanézne az elröppent mondatnak:

– „Merőben" és „csak"! A fogalmazásommal árulom el magamat. Mi más érdekelhet egy tudósembert a munkájában, mint *csak* és *merőben* és *pusztán* és *egyes-egyedül* a megoldásra váró tudományos probléma?! Ha történetesen orvostudós, akkor a munkájának gyakorlati

következményei igen üdvösek lesznek vagy lehetnek. De sok tudomány művelői a gyakorlati következményeket harmadrangúnak tekintik. Giordano Bruno, Galilei vagy akár napjainkban Darwin... Mily sok mindent megtakaríthattak volna maguknak, ha gyakorlatiasabbak... Kicsit irigylem őket, mert akár a máglyán, akár a börtönben, akár a szidalmak örök pergőtüzében az ő diadaluk az igazság volt. Én pedig tévedéseim csapdáját semmibe véve, mindig kényelmesen éltem, miközben engem is szidalmaztak, mint korunkban Darwint. Gyakorlatiasabb voltam? Bizonyára. De nem voltam eléggé az. Mert akármiben tévedtem, mégis egész idő alatt a szívügyem forgott kockán. Ezért voltam Budenzéknél erőszakosabb. És gyengébb... Amíg én reszkettem, hogy igazam legyen, ők hűvös elmével bogarászták a szavakat. Nagyon nehezen nyeltem le, hogy csalatkoztam abban, ami sokat ígérő ifjúságomnak betlehemi csillaga volt. Máig sem bírom, vagy nem is akarom igazán elhinni, hogy ez a csillag rossz útra vezetett, és imitt-amott magamat is félrevezetésre csábított. Nem tudatosan! – Pillanatra megtorpant, úgy folytatta: – Általában nem. De néha kihagyott az emlékezetem, az a híres nagy memóriám, vagy ami roszszabb, olyasmire véltem emlékezni, hogy ezt meg azt a szót hallottam utazásaim alatt. Aztán a kollégáim fenekedve bizonyították rám, hogy nem hallhattam, mert ez meg az a szó nincs is a török nyelvekben. Tudod, hogy alig dolgoztam jegyzetekből. Nyilván tudat alatt úgy kívántam emlékezni, ahogy emlékeztem... Nem és nem bírtam belenyugodni Budenzék állításaiba... Aztán lépésről lépésre kellett hátrálnom. De mégsem hátráltam meg egészen. Nem is fogok.

Újra rágyújtott. Csak azután beszélt tovább, kissé már lehiggadva:

– Amíg azonban Budenz és a mesterénél is dühösebb Simonyi meg én csatáztunk, a régi kósza tapogatózásokból kialakult a magyar nyelvtudomány. Ezt a csodálatos

fejlődést kísérhettem én végig a kezdetektől a beérésig, a gyerekcipőtől a felnövekvésig. Valahogy olyanformán, mint téged, fiam. Ezt látni, a folyamaton végigtekinteni – nagy szellemi öröm. Mekkora nyelvészeti irodalom született nálunk alig fél század alatt, micsoda tudósgárda áll készen a végső rendszerezésre! Mi még csak találomra rohamoztuk meg az igazságot. A mai néprajztudósok meg nyelvészek fonográffal dolgoznak, fiacskám, de hol volt az még a mi időnkben?! Sem a kényelmes írógép, az olcsó fénykép, a sok-sok új lelet, a pénz, a segédeszközök! Könnyű nekik, de azért büszke vagyok arra, hogy mire vitték az én tudományomban. És látod, például Munkácsi Bernátra nem haragszom, pedig ő is a finnugor iskolához tartozik, de utazik eleget, maga néz körül azoknak világában, akiknek a nyelvét kutatja, és valóban szépek a szövegmegfejtései. Vagy vedd az első egyetemi hallgatómat, Goldziher Ignác barátunkat! Nagy tudós, igazi nagy tudós. Csodálatos eredményeket ért el a sémi nyelvekben. De nálam kezdte. Ha én nem vagyok, Bécsben kezdheti. Így mégiscsak a magyar iskolából magasodott ki. A miénk, nem a külföldé. Vagy vedd akár Kunos Ignácot!... No, sorolhatnám napestig. A nyelvészet romantikából nőtt tudománnyá a szemem előtt.

Nevetett:

– Én, öreg javíthatatlan, azért szeretem a romantikát. És éppen erről lenne szó. – Kiszedett a könyvcsomóból egy vastag füzetet. – Az egyik munkámat a mi kedves tatárunk segítségével csinálom, s ez nem lesz problematikus. Megint egy üzbég népi eposz. Lehet úgy négyszáz éves, a gyatra kéziratot még Hivából hoztam magammal. Izsák most kitisztogatja, átmásoljuk. Szerencsére ő még gyermekkorából tudja szinte kívülről; a kézirat későbbi betoldásait kivesszük, és helyreállítjuk abban az ősi formában, ahogy Kungrádban énekelték valaha. Egy régmúlt világot ismerhetnek meg az olvasók ebből a szilaj népköltészetből. A másik, nehezebb munkám német fogalmazásban voltaképpen kész van. Azt szánom címéül, hogy „A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése".

– Apácskám , annyi bajod volt már ezzel. Mire jó feszegetni?

– Éppen ez az. Egyfelől tartozom magamnak azzal, hogy továbbra is feszegessem, másfelől minek háborítsam nyugalmamat? Mi szükségem arra, hogy a Simonyi-féléktől újabb gorombaságokat vágjak zsebre? Ez a munkám ennélfogva csak a halálom után jelenhetik meg. Búcsúszónak hagyom hátra. Tudod, hogy régóta elismerem nyelvünknek alapvetően ugor jellegét. Az a mondatszerkezetünk is. De, legyen bár százszor Simonyi ellenében, váltig állítom, hogy nyelvünk a török–tatár jellemvonásokat sem nélkülözi. A búcsúszavam röviden ennyi: nagyjából Budenzéknek volt igazuk, de nem egészen. Nyelvünk kialakulásának második szakaszában a török elem szerepe nagyobb lehetett a manapság feltételezettnél. Hiszem azt is, hogy az uráli nyelvcsoportok és a türk törzsek között végbement keveredés korábban, sőt jóval korábban kezdődött, mint amire a nyelvészeink most teszik. Ők úgy vélik, ezerötszáz-kétezer évnél nem lehetett régebben, én inkább három-négyezer évre becsülöm.* Az utókor döntheti el, vajon mindenestül tévedtem-e, vagy egy és másban helyesen ítéltem. De akármi lesz a döntése, nem nagyon izgat. Hiszen úgysem ismerhetem. Amíg az ember él, az utókor fikció. Akárcsak a halál. Viszont nem titkolom, mindig az volt az érzésem, hogy valamivel több megbecsülést kaphattam és érdemeltem volna hazai nyelvész kortársaimtól azért a jelentékeny anyagért, amit a műveimben mégiscsak felhalmoztam. De hát ez is mindegy már. Hunfalvy halott, Budenz halott, és előbb-utóbb én ugyancsak az elíziumi mezőkön fújom a szivarfüstöt.

– Apám...

* Erre vonatkozóan a jelenlegi tudományos felfogás mindinkább Vámbéry tételét látja igazoltnak.

– Ezt a füzetet a középső íróasztalfiókomban találod majd, Rusztem. Kiadás előtt valakivel át kell nézetned. Öregember ne bízzék túlságosan szellemi munkájának minőségében! Rászorul a támogató kézre, akár a gyerek. Talán utolsó és legkedvesebb íródeákomat, Németh Gyulát ajánlanám neked posztumusz könyvem gyámolául. Szegény sorsú fiú, még nincsenek, nem is lehetnek nagy tapasztalatai a turkológiában, de én érzem már az oroszlánkörmeit. Megbízom benne.

– Úgy lesz minden, ahogy kívánod, édesapám.

– Hm, hm... Kicsit keseregtem itt neked, pedig menynyire nincs rá okom, és mily kevésbé volt valaha is! Fiatal férfi koromban égboltozatom forró napsütése a szabadság volt, szelíd holdsugara a türelmesség. Amikor már öregebb lettem, esthajnalcsillagom a függetlenség, fénylő sarkcsillagom a tapasztalat. Ebben is Geothével tartottam: „Denn grau ist jede Theorie und grün nur des Lebens goldener Baum."* Műkedvelő voltam? Nagy szó az, fiam, a művet kedvelni! Nem savanyodtam be szobatudósnak. Játszottam, kalandoztam, tapasztaltam, tévedtem, tovább játszottam, messzebbre kalandoztam, újra tapasztaltam. Ilyesformán éltem. A boldogságom te voltál, Rusztem. Néha a hírnév. De az inkább csak öröm. Bizony úgy van, ahogy megírtam a Küzdelmeimben. Kevesen tettek olyan változatos, gyönyörűséges utazást az életen át, mint én. S megint csak azt mondhatom: küzdelmes nap volt az én földi létem, de szép nap volt!

* Mert szürke minden elmélet, és zöld csak az élet aranyfája.

Tartalom

A születésnapok könyve	5
Emília	25
Mágnások, nyelvtudósok és szakácsok	45
Resid efendi	54
Szegi szunni!	77
Dervisruhában	100
A karaván útja	114
Jó vastag nyaka van!	142
Az Ezeregyéjszaka meg a ripszkanapé	165
Ugor–török háború	177
Tengerektől tengerekig	189
Estély a Nemzeti Kaszinóban	208
Szavak és csillagok	221

Vámos Magda

Resid efendi

A VÁMBÉRY KÖNYVEK sorozatot kiadónk kissé rendhagyóan úgy „álmodta" meg, hogy egy időben két síkon futtatja: egyrészt magába foglalja a legfontosabb Vámbéry-műveket, másrészt az őt bemutató legértékesebb alkotásokat.

Így esett, hogy a *Dervisruhában Közép-Ázsián át* című Vámbéry-mű után most a sorozat második darabjaként Vámos Magda vonzóan-kedves *Resid efendijét* tartja kezében az olvasó.

De hát kicsoda valójában ez a Resid efendi? Ezeregy dolog mellett és közben (reformkor, szabadságharc, osztrák–magyar kiegyezés, első világháborús előszelek) nem más ő, mint a 19-20. század híres és hírhedt, regényes életű, ezért regénybe illő tudósa, Ázsia magyar (zsidó, keresztény, keresztyén) „sánta dervise", pasák, szultánok, miniszterek és királyok bennfentes barátja – a dunaszerdahelyi születésű Hermann Wamberger: Vámbéry Ármin. És miért Resid efendi? Mert: „Új nevét első török munkaadójától s házigazdájától, a cserkesz származású, jóravaló Huszein Daim pasától kapta. Ez a konzervatív úr parancsolta meg háza népének, hogy az ifjú magyar tanítót Residnek kell szólítani, ami annyit jelent: a derék, a becsületes férfiú. Mivel pedig Vámbéry írástudó volt, megillette az *efendi* címzés."

Vámos Magda *Resid efendijének* lapjain e *derék férfiú*, e *becsületes úr*, a magyar múlt nagy alakjai közé emelkedett „vándortudós", Vámbéry Ármin társulkozik ki kalandos és elképesztő, szeretetre méltó és felemelő életével az olvasó előtt.

VÁMBÉRY KÖNYVEK

A sorozatban megjelent:

Vámbéry Ármin: *Dervisruhában Közép-Ázsián át*
Vámos Magda: *Resid efendi* (Vámbéry Ármin élete)

Előkészületben:

Vámbéry Ármin: *Küzdelmeim*

Vámos Magda

RESID EFENDI
Vámbéry Ármin élete

Első kiadás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Nyomdai előkészítés: Lilium Aurum–Karaffa Attila
Nyomta: Svornosť a.s., Bratislava
Kiadta: Lilium Aurum
Dunaszerdahely–Dunajská Streda, 2001
ISBN 80-8062-043-1

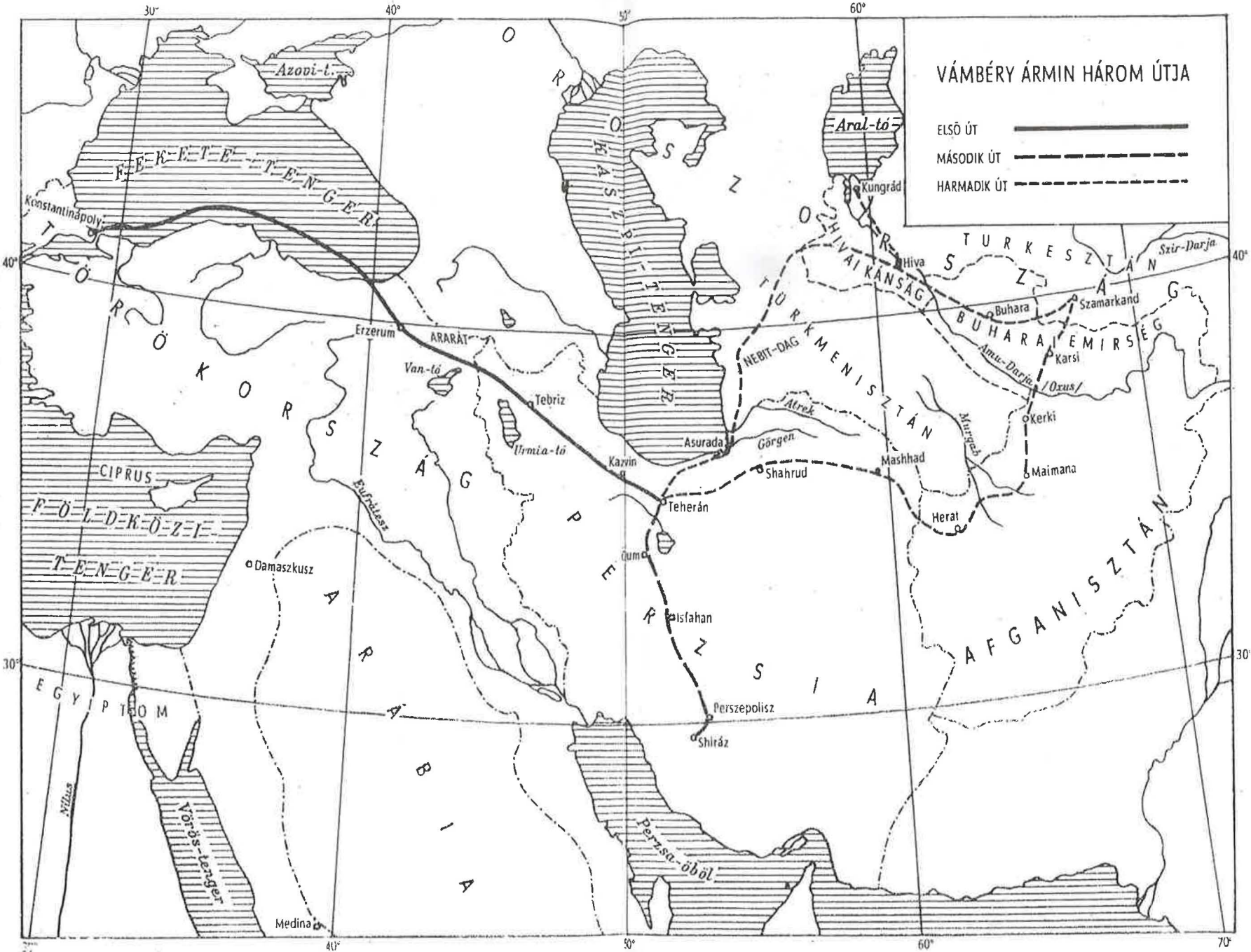
VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Azovi-t.
Aral-tó
Kungrád
Konstantinápoly
FEKETE-TENGER
TÖRÖKORSZÁG
OROSZ
KASPI-TENGER
Hiva
HIVAI KANSÁG
TURKESZTÁN
Szir-Darja
Buhara
Szamarkand
BUHARA EMIRSÉG
Amu-Darja
/Oxus/
Karsi
Kerki
Maimana
Erzerum
ARARÁT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
NEBIT-DAG
TÜRKMENISZTÁN
Atrek
Görgen
Asurada
Kazvin
Teherán
Shahrud
Mashhad
Murgab
Herat
AFGANISZTÁN
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Eufrátesz
Damaszkusz
Qum
Isfahan
PERZSIA
Perszepolisz
Shiráz
ARÁBIA
EGYIPTOM
Nílus
Vörös-tenger
Perzsa-öböl
Medina
30°
40°
50°
60°
70°

VÁMOS MAGDA

RESID EFENDI

Lilium Aurum